

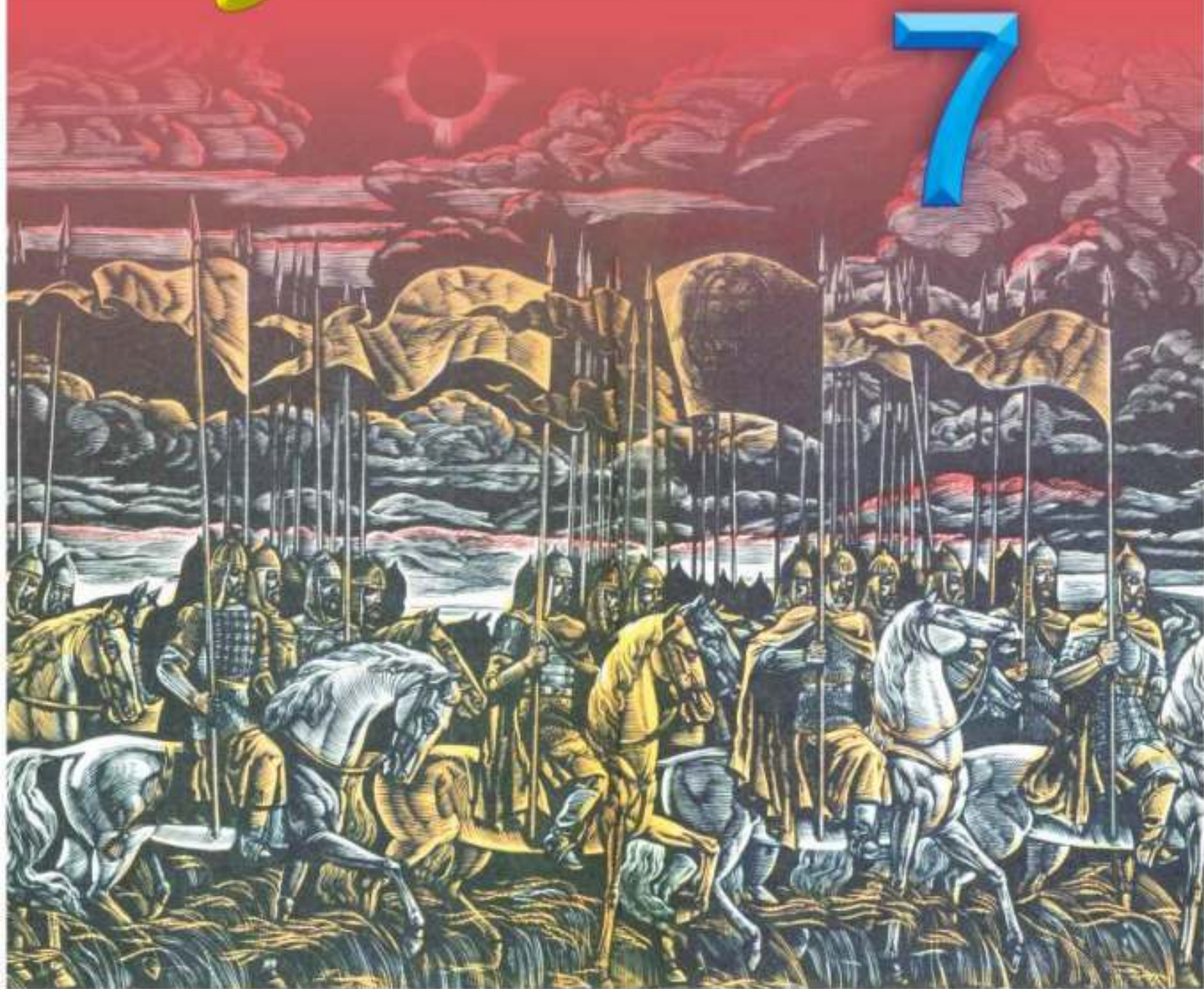

Олексій Струкевич, Петро Мороз

ІСТОРІЯ КРАЇНИ

7

Олексій Струкевич
Петро Мороз

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Підручник для 7 класу
закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Київ
«Грамота»
2024

УДК

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ МОН України від 05.02.2024 № 124)*

Умовні позначення:

— обговорюємо;

— міркуємо;

— створюємо;

— історичне джерело;

— цікаві факти;

— робота з картою;

— медіаресурс.

Струкевич О.

Історія України : підруч. для 7 кл. закл. загальн. середн. освіти / Олексій Струкевич, Петро Мороз. — Київ : Грамота, 2024. — 256 с. : іл.

ISBN

Підручник відповідає Державному стандарту загальної середньої освіти та навчальній модельній програмі НУШ (авт. Пометун О. І., Ремех Т. О., Гупан Н. М., Маленко Ю. Б., Серова Г. В.). Спрямований на розв'язання завдань нової української школи, ґрунтується на засадах особистісно орієнтованого та компетентнісного підходів.

УДК

ISBN

© Струкевич О. К., Мороз П. В., 2023
© Видавництво «Грамота», 2023

Шановні семикласники та семикласниці!

Наші предки століттями виборювали незалежність, торували вільний шлях для України. Продовжуючи їхню справу, ви маєте дбати про свою Батьківщину й оберігати її.

Нині не можна оминати тему, яка турбує кожного/кожну з вас. Це повномасштабне вторгнення російської армії в Україну. Ворог хоче не тільки захопити нашу землю, а й знищити державність, історію та культуру. На захоплених територіях він спалює українські підручники, поширюючи свої, у яких повністю переписано історію нашої Батьківщини. Щоб виявляти це, вам потрібні знання з історії.

Коли війна закінчиться нашою перемогою, ви й далі цікавитиметеся своїм походженням, трудовими, культурними та науковими здобутками, пишатиметеся бойовою звитягою, полководницьким хистом, політичною мудрістю предків.

Щоб зрозуміти, яке було життя в минулому, з'ясувати настрої і мрії, думки та вчинки наших пращурів, ви будете дискутувати, робити відповідні висновки, використовуючи при цьому уявлення про добро і зло, честь і гідність, правду і кривду.

Запрошуємо вас до захопливої мандрівки в часі в один із найцікавіших періодів історії України — епоху Середньовіччя.

У цьому навчальному році ви дізнаєтеся про становлення та розвиток Русі, Волинсько-Галицької держави і Кримського ханства, а також про легендарних особистостей.

У підручнику запропоновано **рубрики**, які розкажуть вам, як працювати з текстами та завданнями.

Під рубрикою — обговорюємо вміщено запитання і завдання, пов'язані з текстом. Їх потрібно виконувати під час читання матеріалу, а свої результати представляти після ознайомлення з текстом.

Завдання під рубрикою — міркуємо запрошують вас до колективного виконання, адже що більше думок лунає, то цікавіше засвоювати матеріал.

Завдання під рубрикою — створюємо пропонують вам попрацювати творчо й самостійно в групах, зробити власні маленькі відкриття і створити щось нове.

Під рубрикою — історичне джерело ви знайдете документи, які потрібно прочитати й проаналізувати.

А рубрика — цікаві факти урізноманітнить ваші уявлення про історію.

Нарешті рубрика — медіаресурс надасть змогу попрацювати з додатковою інформацією і відео.

Наприкінці кожного параграфа ви знайдете завдання **Перевірємо засвоєне на уроці**, що допоможуть вам перевірити результати вашої роботи на уроці.

У підручнику вам траплятимуться поняття, позначені жирним шрифтом (наприклад «**панщина**»), які потрібно запам'ятати та вміти їх пояснювати. Допоможуть вам у цьому визначення в рамках; **дати, імена та назви**, виділені жирним шрифтом, бажано запам'ятати. Щодо термінів, поданих курсивом («*бургомістр*»), з'ясуйте їхнє значення, бо без них неможливо відтворити історичну розповідь.

Ілюстрації підручника дадуть змогу наочно уявити тогочасні пам'ятки культури, міста й храми, конкретні історичні події та умови життя людей, їхнє житло, одяг. У виданні є чимало карт, які відображають історичний простір і є цінним джерелом інформації.

Бажаємо успіхів!

З повагою — автори

ВСТУП

§ 1. Перетин епох: спадщина стародавніх цивілізацій. Україна в контексті європейського середньовіччя

Чи виникало у вас коли-небудь бажання перенестися в минуле й побачити, яким було життя кілька століть тому? Зараз ви матимете таку можливість і потрапите в часи доби Середньовіччя на українські землі. Пригадайте, що відбувалося перед цією епохою.

1. Яку спадщину залишила епоха стародавнього світу на українських землях?

У минулому навчальному році ви вивчали найдовший період історії людства — історію стародавнього світу. Хронологічні межі цього періоду охоплюють величезний проміжок часу — від появи ймовірних предків людини близько трьох мільйонів років тому й до падіння Західної Римської імперії (V ст. н. е.). Частиною історії людства є історія України. Вона досліджує, вивчає перебіг історичних подій, явищ, процесів на землях сучасної України від часу розселення на її території перших людей і до сьогодення.

Аналізуючи подані ілюстрації, реконструкції та історичні пам'ятки, розкажіть, які події та явища історії стародавнього світу пов'язані з Україною. Використайте при цьому слова: первісність, стоянка, мисливство, землеробство, ремесла, кочівники, кочове скотарство, мистецтво, духовний світ, війни, грецькі поліси, давні слов'яни.

І. Южакевич.
Кирилівська стоянка

Браслет з орнаментом
з Мізинської стоянки

Скіфська золота
пектораль з кургану
Товста Могила

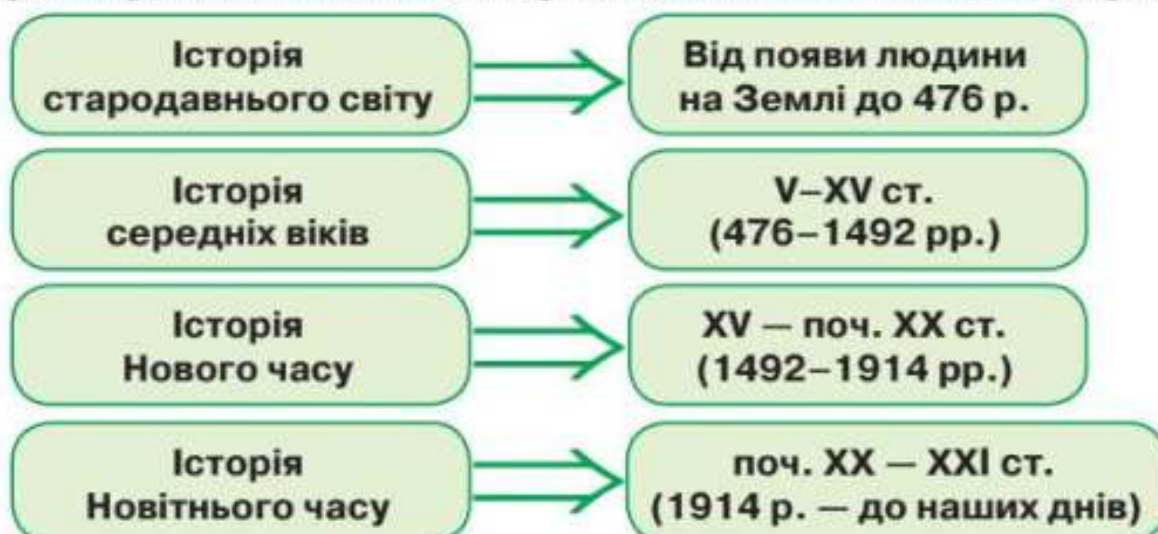
Трипільське поселення.
*Сучасна художня
реконструкція*

Слов'янське поселення київської
археологічної культури.
*Історична реконструкція
Р. Терпиловського та П. Корнієнка,
малюнок П. Корнієнка*

2. У чому особливості періодизації середньовіччя?

З попередніх класів ви знаєте, що вчені поділяють історію людства на періоди, які зображені на схемі. Періодизація історії України збігається з періодизацією всесвітньої історії.

У цьому навчальному році ви вивчатимете епоху Середньовіччя. Це захоплива й водночас драматична епоха, яка тривала з V ст. (падіння Західної Римської імперії) до епохи великих географічних відкриттів (кінець XV ст.).

- На підставі чого вчені поділяють середньовіччя на три періоди?

Середньовіччя охоплює приблизно тисячу років. Щоб їх дослідити, учені поділять цю епоху на три періоди (див. табл.).

Періодизація епохи Середньовіччя

Період і хронологічні межі	Особливості розвитку світу	Особливості розвитку українських земель
Раннє Середньовіччя (кінець V — кінець X ст.)	Велике переселення народів, виникають «варварські королівства», утворюються нові держави, з'являється іслам.	Становлення племінних князівств і союзів, заснування Русі та прийняття християнства.
Високе (або Розвинуте) Середньовіччя (XI ст. — кінець XIII ст.)	Пожвавлення господарської діяльності та торгівлі, швидке збільшення кількості населення Європи, розбудова середньовічних міст, формування класичного середньовічного суспільства, розквіт християнського чернецтва, хрестові походи.	Розквіт Русі, навала кочових орд монгольського хана Батия, що призвела до занепаду Русі, утворення Волинсько-Галицької держави (XIII — середина XIV ст.).
Пізнє Середньовіччя (XIV ст. — кінець XV ст.)	Сповільнення господарського розвитку, епідемії чуми, масові заворушення, зменшення кількості населення, криза середньовічного суспільства	Період князівств-земель (XIII–XV/XVI ст.).

Історичне минуле нашого народу не можна розглядати окремо від минулого всього людства. Через географічне розташування історія українських земель ніколи не розвивалася ізольовано. Тому в процесі вивчення історії середніх ві-

ків важливо відобразити не лише тривалість, хронологічну послідовність, а й поєднання історичних подій на теренах України та поза нею. Одним зі способів упорядкування історичних подій за часом є хронологічна таблиця.

3. За якими джерелами вивчають середньовічну історію українських земель?

Епоха Середньовіччя є ближчою до нас, аніж епоха давніх цивілізацій. Тож цілком зрозуміло, що до нашого часу дійшло набагато більше історичних пам'яток цієї епохи. Для відтворення обставин життя людей на українських землях в період середньовіччя вчені використовують різноманітні типи джерел: речові, писемні, мовні, усні, візуальні.

Об'єднайтесь у групи та підготуйте віртуальну «музейну експозицію» з поданих історичних джерел із середньовічної історії українських земель. Кожна група представлятиме свою експозицію.

Ліпний горщик
східних слов'ян

Ювелірні прикраси
Русі

Златник князя Володи-
мира (лицьовий бік)

Про умови життя та заняття тогочасного люду найбільше інформації надають речові (археологічні) джерела. Майже в кожному історичному, художньому чи краєзнавчому музеї є середньовічні предмети побуту, мистецькі твори, прикраси, ікони, монети, медалі, печатки тощо. Збереглися і середньовічні храми, церкви, замки, палаци та залишки оборонних мурів міст.

Про історичні події, діяння князів, їхні відносини із сусідніми державами розповідається в писемних історичних джерелах: літописах, іноземних хроніках, щоденниках мандрівників, текстах міждержавних угод.

Найдавнішим літописом, що дійшов до нас, є «Повість минулих літ». Він був укладений на початку XII ст. і починається такими словами: «Повість минулих літ із Богом починаємо. Отче, благослови! Повість минулих літ Нестора, чорноризця Феодосієвого монастиря Печерського, звідки пішла Руська земля, і хто в ній почав спершу княжити, і як Руська земля постала. Тож почнемо повість оцю». У літописі містяться відомості про походження та розселення східних слов'ян, історію Русі та її сусідів. Завершується літопис описом подій 1110 р.

Однією з найяскравіших пам'яток літописання є також Галицько-Волинський літопис. Він був написаний у другій половині XIII ст. і є головним історичним джерелом з історії Волинсько-Галицької держави. Починається літопис поетичною похвалою засновника князівства Романа Мстиславича, який «одолів усі поганські народи, мудрістю ума додержуючи заповідей божих... Він-бо кинувся був на поганих, як той лев, сердитий же був, як та рись, і губив [їх], як той крокодил, і переходив землю їх, як той орел, а хоробрий був, як той тур».

«Повѣсть временныхъ лѣтъ» («Повість минулих літ») – літописне зведення, складене в Києві в XI — на початку XII ст. Одна з найдавніших літературних пам'яток періоду Русі. Фрагмент

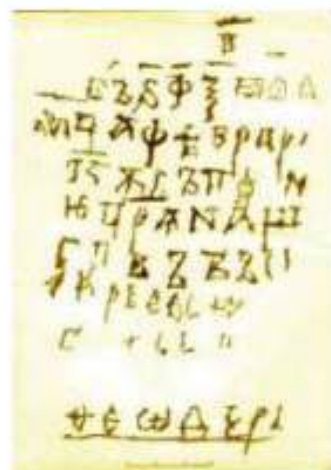
з Радзивіллівського літопису (список XV ст.), що змальовує похід Віщого Олега на Царгород

Князь Володимир засновує Білгород. Мініатюра з літопису «Повість минулих літ». XV ст.

Княжий портрет. Софійський собор.
Фреска. XI ст.

Напис на стінах Софійського собору про смерть київського князя Ярослава Мудрого.
XI ст. м. Київ

Віче в Русі. Мініатюра з Радзивіллівського літопису.
Кінець XV ст.

Важливу роль у дослідженні історії та культури Русі та Волинсько-Галицької держави відіграють візуальні історичні джерела: книжкові мініатюри, ікони, фрески, мозаїки. Вони дають можливість більш наочно уявити минулі події.

За QR-кодом і посиланням <https://sites.google.com/view/history5-6/2/2-4/2-4-1/2-4-1-1> дізнайтеся, про що розповідають імена.

Цінними історичними джерелами про період середньовіччя на українських землях є тогочасні твори літератури й фольклору (міфи, легенди, казки, билини, перекази), написи та малюнки, видряпані на стінах та архітектурних деталях давніх будівель. Ще одним цінним видом історичних джерел

є мовні (лінгвістичні): слова та словосполучення, що змінювалися з плином часу й збереглися до тепер. З періодом Русі пов'язані такі слова, як *воєвода*, *князь*, *дружинник*, *тіун* та ін. З 5-го класу ви пам'ятаєте, що цінним історичним джерелом є географічні назви — топоніми. Чимало інформації про минуле можна довідатися, досліджуючи імена й прізвища.

Опрацювавши та зіставивши інформацію з різних історичних джерел, історики відтворюють картину життя людей доби Середньовіччя на українських землях. А тепер, вирушаймо в дослідницьку подорож!

Перевіряємо засвоєне на уроці

Знаємо. 1. Які хронологічні межі середньовіччя? 2. Назвіть типи історичних джерел, якими послуговуються вчені, досліджуючи середньовічну історію України. **Розуміємо.** 3. Що вивчає середньовічна історія України? 4. На які періоди вчені її поділяють? Як ці періоди узгоджуються з періодами всесвітньої історії? **Уміємо.** 5. Складіть короткий опис доби Середньовіччя на українських землях, використовуючи 5–8 ключових слів або фраз із тексту підручника. **Висловлюємо своє ставлення.** 6. Уявіть, що вам випала можливість потрапити в епоху Середньовіччя на «машині часу». Про що із життя людей на українських землях у цю епоху ви хотіли б дізнатися більше (господарство, повсякденне життя, релігію, культуру, воєнну історію, життя видатних особистостей тощо)? Чому? **Досліджуємо.** 7. Чи є у вашому населеному пункті середньовічні споруди? Складіть уявний дослідницький маршрут по музеях вашого міста чи регіону, де можна знайти речові джерела про середньовіччя. Зазначте, що саме ви хотіли б дізнатися та побачити в кожному музеї.

§ 2. Розселення слов'янських племен. Виникнення слов'янських народів

Сьогодні наша мандрівка присвячена Великому переселенню народів і Великому розселенню слов'ян. Це дуже цікавий і важливий період у становленні та розвитку сучасних слов'янських народів.

1. Велике переселення народів на історичних картах

Із 6-го класу ви дізналися про Велике переселення народів, яке вплинуло на долю багатьох народів Європи, зокрема призвело до падіння Західної Римської імперії.

Ви — «географи». Розгляньте уважно карту. Установіть, які народи та племена були сусідами давніх слов'ян (венедів, антів і склавинів). Шляхи переселення яких народів пролягали через українські землі? Коли це відбувалося? Установіть хронологічні та географічні межі Великого розселення слов'ян.

2. Як і коли розпочалося розселення слов'ян?

Активними учасниками Великого переселення народів були й слов'яни. Цей час — важливий етап їхньої історії.

На початку нової ери вони займали широкі простори від Балтійського моря до Карпат і від Одри до Дніпра. Римські історики називали їх *венедами*. Навала готів наприкінці II ст. розколола венедів на східну й західну групи: *склавинів* та *антів*.

Наприкінці IV ст. після розгрому готів давні слов'яни почали заселяти багаті чорноземи Середньої Наддніпрянщини.

У V–VI ст. слов'янські племена антів і склавинів рушили до Подунав'я у володіння Візантії (Східної Римської імперії). Розпочалося *Велике розселення слов'ян*.

Велике розселення слов'ян — спільна назва переселень слов'янських племен та їхніх племінних союзів протягом VI–VIII ст., наслідком яких стало формування сучасних слов'янських народів і держав.

«Тепер вони (слов'яни) бушують повсюдно...», — писав готський історик Йордан про давніх слов'ян.

Після 500 р. анти та склавини масово переходили на південний берег Дунаю у володіння Візантії. Спочатку візантійські імператори боролися з вторгненням слов'ян, однак нічого не змогли вдіяти. І, зрештою, були змушені дозволити їм селитися на Балканах.

Протягом VI–VII ст. слов'янські племена антів і склавинів заселяють увесь Балканський півострів, навіть з'являються в Малій Азії.

За QR-кодом і посиланням <https://sites.google.com/view/hist-world-and-ukraine-grade-6/R3/T7/2/1> ознайомтеся з писемними джерелами про антів і склавинів.

Прийшовши на нові землі, слов'янські племена потрапили в нові природно-кліматичні умови. Це спонукало їх до змін в одязі, будівництві помешкань, виготовленні знарядь праці. Змінилося навіть харчування. Контактуючи з новими племенами, на землі яких прийшли слов'яни, вони запозичували їхні господарські, релігійні й побутові особливості. Поступово це призвело до розпаду слов'янської спільності й формування окремих слов'янських народів із власними мовами та традиціями.

3. Як відбувався розвиток слов'янських племен у процесі розселення?

У той час, як анти заселяли Балкани, частина склавинів переселилася на береги Дунаю. Згодом просунулися вгору річкою і досягли верхів'я Ельби, де змішалися з іншими слов'янськими племенами, що прийшли з території сучасної Польщі. В оточенні германських племен вони дали початок сучасним *західнослов'янським народам*.

У 602 р. анти зазнали поразки від аварів (обрів). Антський союз припинив існування. Частина антів осіла на балканських землях. Тут вони поклали початок сучасним *південнослов'янським народам*.

Нині на теренах південнослов'янських держав відомі сотні назв з українських Житомирщини та Київщини: Житомир, Малин, Болярка, Бараші, Радичі тощо. Тут є один Київ, два Київці, ряд поселень із назвами Києво, Кияни, Києвичі тощо, що пов'язані з приходом на Балкани слов'ян із території України майже півтори тисячі років тому. Так само відомі назви річок — похідні від назв річок Київщини, Волині, Прикарпаття, Поділля.

Слов'янські племена розселялися не лише на південний захід (Балканський півострів), а й у північному та північно-східному напрямках, заселяючи землі балтських та угро-фінських племен.

Зовнішній вигляд чоловічого й жіночого (княжого) одягу антів. Реконструкція
П. Корнієнка та О. Приходнюк

Святкове вбрання антів.
Реконструкція
З. Васіної

У VIII ст. слов'янські племена підкорили балтів, що жили на північ від Прип'яті, давши початок формуванню *білоруському народу*, а ще далі на північ — новгородцям. Частина слов'янських племен поступово розселяється на північний схід, у долину Оки та Волго-Окське межиріччя. Вони стали предками *московитів/росіян*.

А хто ж були предками українського народу? На основі останніх археологічних знахідок припускають, що предками українців були склавини та північна частина антів, які в V–VII ст. заселяли більшу частину Правобережжя сучасної України. Разом вони дали початки *українському народу*.

Отже, Велике розселення слов'ян у VII ст. призвело до формування цілого ряду слов'янських народів, розділених на три гілки: *східні, західні та південні (див. табл.)*.

Три гілки слов'ян

Західні	Південні	Східні
чехи, поляки, словаки, лужичани	болгари, серби, хорвати, македонці, чорногорці, боснійці, словенці	українці, московити/росіяни, білоруси, новгородці

 Перевіряємо засвоєне на уроці

Знаємо. 1. Хто такі слов'яни? 2. Коли відбувалося Велике розселення слов'ян? 3. До якої гілки слов'янства належать українці? **Розуміємо.** 4. Поясніть поняття «Велике переселення народів», «Велике розселення слов'ян». 5. Як склалася доля антів і склавів у VII ст.? Чим це обумовлено? **Уміємо.** 6. Позначте на контурній карті основні напрямки розселення давньослов'янських племен. 7. Підготуйте коротке повідомлення (на одну з тем): «Велике переселення народів на карті Європи»; «Слов'яни на мапі Європи в IV–VI ст.». **Висловлюємо своє ставлення.** 8. Визначте причини та наслідки Великого переселення народів. У чому його важливість для подальшого розвитку слов'янства? 9. Завдяки чому слов'яни опанували значні терени Центрально-Східної Європи? **Досліджуємо.** 10. Уявіть, що вам вдалося потрапити до одного зі слов'янських племен під час Великого розселення слов'ян. Від імені юного учасника переселенської подорожі складіть розповідь про його пригоди та враження.

Розділ 1

ВИНИКНЕННЯ РУСИ

§ 3. Літописні слов'янські племена — пращури сучасних українців

Сьогодні ви потрапите в I тис. н. е. й побачите, як жили слов'янські племена, дізнаєтеся, як вони господарювали, які були їхні звичаї та вірування, як захищалися від ворогів і формували культуру й мову.

1. Як життя давніх слов'ян було пов'язано з природою?

На межі прип'ятського Полісся та лісостепу сформувалися перші слов'янські племена, що дали початок нашому народу. Це була одна з найбагатших і найбезпечніших територій для слов'ян — з річками, озерами, лісами та луками, до того ж віддалена від можливих ворогів.

Заселяючи ті чи інші землі, люди насамперед міркували, як краще скористатися багатствами природи, створити найзручніші знаряддя для обробітку ґрунту, деревини, каменю; де зорати поле, а де залишити цілину для випасу худоби; як пошити одяг чи збудувати дім, щоб найкраще захиститися від спеки та вітру, дощу й морозу.

Найтісніший взаємозв'язок із природою виявлявся у віруваннях, за якими тогочасні боги уособлювали природні стихії. На честь богів люди влаштовували свята, ігрища, співали й танцювали, дякуючи богам за все, що мали.

Наші пращури не лише пристосовувалися, а й змінювали довкілля відповідно до своїх потреб. Вони вирубували та спалювали ліс, щоб вирощувати сільськогосподарські культури.

Загачували річки й струмки, насипали греблі, щоб створити багаті рибою ставки, прокопували рови від річок до своїх поселень та укріплень, щоб захистити їх водою. Давні слов'яни наполегливо просувалися на південні лісостепові й степові землі, що вабили буйною рослинністю, великою кількістю тварин, торговельними шляхами Чорноморського й Азовського узбережжя.

Аналізуючи подані ілюстрації, висловте припущення, як природні умови впливали на спосіб життя давніх слов'ян. Чому вони обирали для життя такі місцевості? Як у взаємодії з природою формувався характер наших пращурів?

Давньослов'янське поселення на Волині: 1) малюнок П. Корнієнка, 2) історична реконструкція Д. Козака та П. Корнієнка

Хлібороби дедалі частіше нашкоджувалися на войовничі степові орди. Щоб убезпечити себе, наші предки створили могутні земляні споруди — славнозвісні *Змієві вали*. Якби їх поставити в одну лінію, то її довжина становила б понад 950 км.

Зважаючи на суворі умови, на південь ішли найбільш сміливі й енергійні люди: і трударі, і вояки. У завзятій праці та відчайдушній боротьбі з кочівниками вони цінували фізичну силу.

«Змієві вали» біля села Іванковичі на Київщині.
Сучасне фото

Візантійські сучасники з повагою висловлювалися про здатність слов'ян непохитно терпіти спеку та спрагу, дощ і холод, нестачу одягу й харчів. Боротьба з кочівниками формувала такі риси, як мужність і войовничість.

◆ СХІДНІ СЛОВ'ЯНИ у VIII – середині IX ст. ◆

Де проживали літописні праукраїнські племена?

Хоча Велике розселення слов'ян охопило величезні маси людей, частина давніх антів і склавинів не покинула теренів сучасної України. Ті, що залишилися на прабатьківщині слов'янства, у IX ст., згідно з літописом, згрупувалися в сім союзів племен.

У басейні річки Західний Буг у XII ст. виник потужний союз *дулібів*. Проте під ударами кочівників-аварів він розпався. Частина місцевих племен створила на його місці союз *волинян*.

У Передкарпатті сформувався союз *хорватів*. Між річками Дністром і Прутом поблизу Чорного моря розселилися *тиверці*. *Уличі* мешкали на лівому березі річки Південного Бугу. *Поляни* оселилися вздовж середньої течії річки Дніпра із центром у Києві. *Сіверяни* жили вздовж пониззя річок Десни та верхів'їв Сейму й Сули. *Древляни* — довкола річок Прип'яті та Горині.

Порівняйте карту (с. 19) розселення літописних слов'янських племен із сучасною картою України. Знайдіть на карті міста та села, які мають назви, пов'язані з річками. Висловте припущення, чому річки були такими важливими для слов'ян. Хто були сусідами слов'янських племен?

2. Як вибудовувалося суспільство праукраїнських союзів?

Використовуючи текст і подані ілюстрації, підготуйте уявний радіорепортаж про поселення давніх літописних слов'ян.

Східні слов'яни жили у великих родинах, які поєднували кілька поколінь. Таку родину називали *патріархальною*, такою, де головним був найстарший чоловік. Він мав право розпоряджатися всім, що належало родині. Кожна патріархальна родина мала свою групу житлових помешкань (хат), які стояли поруч і мали спільний двір. Там були сараї, льохи, ями, навіси, де тримали худобу й зберігали продукти.

Велика патріархальна родина складалася з кількох парних родин. Кожний дорослий син із дружиною поселялися в окремому невеликому будинку площею 12–20 м². Хоча гос-

подарство вели спільно, проте парна родина отримувала свою частку зі спільної родинної комори й готувала їжу окремо. Тому в кожному будинку в кутку обов'язково стояла кам'яна чи глиняна піч.

Сім-вісім патріархальних родин утворювали рід. Родові поселення зазвичай були розташовані над заплавами річок чи невеликих потічків. Вони були невеликими за розмірами (0,5–1 га) і нараховували в середньому 15–20 жител, іноді — понад 100 помешкань.

Роди об'єднувалися в племена. В одному з найдавніших поселень племені поступово виростили городища, збудовані спільними зусиллями племені. Їх зводили на річкових мисах, що піднімалися над навколишніми долинами на 15–20 м. Щоб захиститися від ворогів, городища укріплювали валами, ровами та дерев'яними стінами. Під час нападу городище було прихистком для всіх членів племені. У мирний час тут працювали ремісники, збиралося племінне віче, яке обмірковувало справи на раді старійшин. Тут знаходилися святилища з фігурами богів племені. Городища були політичним, виробничим і релігійним центром племені.

Давньослов'янське поселення-городище. Реконструкція

За QR-кодом і <https://sites.google.com/view/history-of-the-middle-ages/R1/1-2-4-5> розгляньте 3D-модель давнього Пліснеська.

Підготуйте короткий опис про владу в слов'янських племенах. Поясніть, які переваги надавала слов'янам така організація.

Кожний рід очолювали *старійшини*. Питання, що стосувалися всього племені, вирішувала *рада старійшин*. Нерідко найважливіші питання для племені приймало *віче* — народні збори. Вождь племені відігравав роль воєнного провідника.

Щоб захистити себе від різноманітних несподіванок, кожна патріархальна родина певну частину своєї продукції мала внести в племінну комору. Так створювали запас на випадок стихійного лиха, ворожого нападу або військового походу. З нього допомагали й тим, хто втрачав годувальників, чиї ниви нищили звірі, вороги тощо.

Родини, які давали найбільше продукції для племінних запасів, ставали авторитетними та впливовими. Саме з них обирали старійшин роду племені та вождів. Із часом їхню владу стали вважати визнаною богами, тобто освяченою і спадкоємною.

Щоб захиститися від нападників чи здійснити воєнний похід, кілька споріднених племен об'єднувалися в союз. Справи союзу вирішувало віче з представників усіх племен.

Як називають політичний устрій, коли рішення приймає громада?

Керівництво військом покладали на вождя найавторитетнішого племені. Саме його городище зазвичай перетворювали на союзний центр. Навколо вождя формувався постійний загін, що захищав городище й завжди був готовий уступити в бій із ворогами союзу племен.

3. Як господарювали наші пращури?

Визначте, як слов'яни використовували природні ресурси для задоволення своїх життєвих потреб і в господарській діяльності.

Провідною галуззю господарювання слов'ян на теренах сучасної України було хліборобство. На багатьох поселеннях знайдено зерна злакових рослин: проса, ячменю, пшениці, жита, вівса. З городніх культур вирощували горох, сочеви-

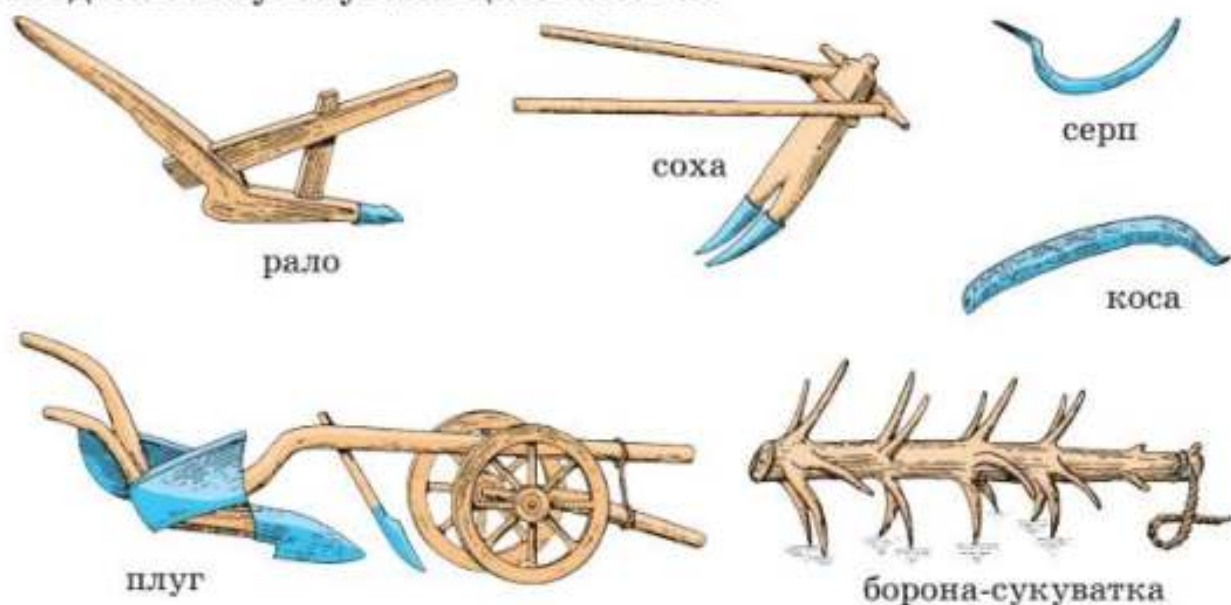
цю, ріпу, редьку, цибулю, часник. Вагому роль відігравали технічні культури: льон і коноплі.

Насамперед засівали родючу смугу над річковими заплавами. Із часом освоювали віддалені від берега річки чорноземи на плато. У Поліссі землю для посівів звільняли від лісу підсікою, вирубуючи та спалюючи ділянки лісу.

Для обробітку землі застосовували дерев'яне рало із залізним наральником і череслом, пізніше — плуг. Урожай збирали залізними невеликими серпами. Одночасно з'явилися і коси. Для отримання борошна з I–II ст. застосовували жорна.

Важливе місце займало тваринництво — розведення корів, свиней, кіз і коней. Як тяглову силу використовували переважно волів, а коней — насамперед для верхової їзди. Займалися і птахівництвом, а також мисливством. Із шкур і хутра шили одяг і взуття. Шкурки пухнастих звірів ішли також на обмін.

Потребу в знаряддях праці та зброї задовольняло ремесло. Рудники (металурги) з болотяної руди виплавляли залізо (крицю). Вони працювали на потреби одного-двох поселень, іноді ж обслуговували ціле плем'я.

Інколи виникали металургійні центри. Так, біля с. Лютіжа Київської області відкрито 15 горнів і 400 ям для випалювання та зберігання деревного вугілля. (Для виготовлення 1 кг заліза потрібно було 40 кг деревного вугілля.) У м. Гайвороні на Південному Бузі виявили 24, а в с. Григорівці на Дністрі 25 горнів.

Ковалі виготовляли ножі, серпи, сокири, сапи (мотики). Вони навчилися гартувати леза зброї, наварювати сталь на робочі частини знарядь праці.

Ювеліри виливали з бронзи фібули, браслети, пряжки, серезки, скроневі кільця, різні підвіски, каблучки, нашивні бляшки.

Срібна фігурка коня
з Мартинівського скарбу

Ливарник-ювелір за роботою.
VI–VII ст.

Реконструкція П. Корнієнка

Про які заняття давніх слов'ян свідчать наведені речові джерела й історичні реконструкції?

Потребу в посуді задовольняли гончарі. Спочатку виготовляли ліпний посуд: горщики й горнятка, миски та сковорідки, покритишки й кухлики, зрідка глеки, великі корчаги для зберігання припасів. З появою гончарного круга за день ремісник міг зробити від 30-ти до 80-ти посудин.

Наші предки цінували й берегли одяг, який виготовляли з льону, конопель і вовни. Ткали прості тканини. Іноді вони мали візерунок «рубчиком» або «ялинкою». Фарбували корою вільхи, бузиною, вохрою. Одяг прикрашали вишивкою, яка водночас була й оберегом.

4. Як праукраїнці бачили світ?

Основою світогляду наших предків було язичництво. За їхніми уявленнями, усі прояви природи: небо і земля, вогонь і вода, вітер і ліс, поле й джерело — мали своє божество. Водночас вірування були тісно пов'язані з хліборобством. Наші пращури дивилися на світ як на велике господарство, яке створили могутні боги. Вони намагалися жити й господарювати відповідно до світового порядку, щоб не розгнівати богів

Давньослов'янське святилище.
Реконструкція Д. Козака та
П. Корнієнка

і не втратити їхньої опіки, адже без неї господарі залишалися б наодинці із силами Мороку.

Своїм богам слов'яни споруджували святилища, ставили фігури. До них приходили молитися і приносили жертви.

За QR-кодом і посиланням <https://sites.google.com/view/history-of-the-middle-ages/R1/1-5-6-7> розгляньте 3D-реконструкцію язичницького святилища слов'ян. Як, за джерелами, виглядало язичницьке святилище? Кому воно присвячувалося? Як слов'яни ставилися до нього?

Данський історик **Саксон Граматик** в «Історії данів» (1168 р.) описав святилище венедів, збудоване на острові Ругія: «Храм був збудований як фортеця. ... Його стіни були прикрашені надзвичайно майстерною різьбою. Статуя Світовида (Рода), що стояла всередині святини, була обгороджена чотирма стовпами. Сам кумир мав чотири обличчя, звернені до чотирьох сторін світу... Поруч зі статуєю зберігалися символи божества — меч, кінська упряж і сідло. При святині утримували білого священного коня. Храм також мав своїх охоронців — триста хоробрих лицарів із кіньми та зі зброєю».

Опис подібного храму залишив і німецький хроніст і церковний діяч **Тітмар Мерзебурзький** (975–1018). На думку багатьох дослідників, храм на острові Ругія був типовим для всіх слов'ян.

Носіями найдавніших уявлень про світ, знань із народної медицини, астрономії, математики, географії, будівництва були жерці — *волхви*. Вони дбали про духовний рівень свого народу, будівництво святилищ, дотримання священного календаря, про охорону священних лісів, гаїв і річок. Волхви вміли ворожити за сонцем, місяцем і зорями, птахами та тваринами, зазвичай володіли кількома мовами сусідніх народів. За часів християнства волхви зазнавали всіляких переслідувань і фізичного знищення. З їхньою загибеллю були втрачені знання наших пращурів із давньої народної історії, міфології та ін.

❖ Перевіряємо засвоєне на уроці ❖

Знаємо. 1. Які союзи племен сформувалися на території сучасної України? 2. Назвіть основні галузі господарювання праукраїнських племен. **Розуміємо.** 3. Поясніть поняття «язичництво». 4. Розкрийте взаємозв'язок між природними умовами й особливостями господарювання слов'ян. **Уміємо.** 5. Позначте на контурній карті сучасної України території розселення літописних слов'янських союзів та їхніх сусідів. 6. Напишіть від імені свого ровесника або ровесниці одного з літописних слов'янських племен мінітвір «Моє повсякденне життя». Що він/вона міг/могла розповісти про своє життя, родину, обов'язки, ігри, захоплення та мрії? **Висловлюємо своє ставлення.** 7. Чому потрібно дбайливо ставитися до природи сьогодні, коли люди набагато менше залежні від неї? 8. Проаналізуйте твердження: «Вожді в слов'ян відігравали роль лише воєнних лідерів, оскільки слов'яни жили не з війни чи збирання дарів природи, а з хліборобства». **Досліджуємо.** 9. Яку роль у захисті України від російських ворогів відіграють риси характеру, сформовані нашими пращурами в IX–X ст.?

§ 4. Взаємодія слов'ян і варягів на сході Європи

У сьогоднішній мандрівці ви дізнаєтеся, як і ким був заснований Київ, як він виглядав і як жили його перші мешканці, а також про сусідів східних слов'ян і діяльність військово-торгових груп норманів-руси в Східній Європі. Тож до подорожі!

1. Що відомо про передісторію та заснування міста Києва?

Використовуючи текст, визначте чинники, що перетворили Київ із невеликого містечка на столичне місто. Які природні умови допомагали киянам захищатися від ворогів? Як вони будували свої укріплення та храми? Як ви вважаєте, чому Київ був таким важливим для полян?

На територіях, що входять до сучасного Києва, люди селилися із часів мисливців на мамонтів. З появою в Середньому Подніпров'ї слов'ян життя київських пагорбів і долин завирувало з новою силою. Заснування слов'янами сучасного Києва літописна легенда пов'язала з легендарними братами Києм, Щеком, Хоривом та їхньою сестрою Либіддю.

Люди тут охоче селилися, бо легко знаходили захист від небезпек. Плоске узвишся правого берега Дніпра перерізали яри, долини зі струмками та річечками утворювали відокремлені, важкодоступні висоти, що піднімалися на 70–100 м над рівнем Дніпра. Ці висоти кияни називали *горами*. Це: Старокиївська, Дитинка, Щекавиця, Хоривиця та ін.

Центром давнього поселення стала майже неприступна Замкова гора, схили якої піднімалися над Дніпром на 70 м. Із часом кияни звели укріплення на Старокиївській горі в так званий «град Кия», який захищали схили гори, земляний вал і глибокий рів.

Із часу утворення союзу полян Київ перетворився на релігійний центр, де розмістилися святилища всіх богів союзу. Тут збиралися на раду старійшини всіх племен, скликали союзні віча, щоб вирішити найважливіші питання, проголошували війну чи мир. Київ став політичним і воєнним центром союзу полян завдяки перебуванню вождя з постійним бойовим загоном у найміцнішому городищі.

Прочитайте літописну легенду про заснування Києва. Що в розповіді літописця ви вважаєте цілком вірогідним? Які історичні місцевості, за свідченням літопису, можна вважати найдавнішим містом?

Літопис «Повість минулих літ» передає давню легенду про заснування Києва: «Поляни жили в ті часи окремо й володарювали родами своїми... І були три бра-

ти: один, на ймення Кий, а другий — Щек, а третій — Хорив і сестра їхня — Либідь. Кий сидів на горі, де нині узвіз Боричів, а Щек сидів на горі, яка нині зветься Щекавицею, а Хорив — на третій горі, через що й прозвана вона Хоривицею. І збудували вони городок на честь свого старшого брата й нарекли його Києвом. А навколо города були ліс і пуща велика, і ловили там звірів. І були ті мужі мудрими й тямущими, і називалися вони полянами, від них у Києві є поляни й до сьогодні. Кий княжив у роді своєму й ходив він до царя — не знаємо, лишень, до котрого, але знаємо, що великі почесті віддав йому той цар, до якого він приходив... »

Порівняйте мініатюру з літопису про заснування Києва та сучасний малюнок. Що в них є спільного, а що — відмінного? Чому, на вашу думку, брати проорюють борозну? Пригадайте легенду про заснування міста, де його засновники робили те ж саме.

Заснування Києва.
Фрагмент сторінки
Радзивіллівського літопису,
де розповідається легенда
про заснування Києва.
Кінець XV ст.

А. Орлюнов. Кий, Щек,
Хорив і Либідь засновують
місто Київ

2. Які чинники посприяли розвитку Києва в VI–VIII ст.?

Які чинники сприяли розвитку Києва як торгового центру? Як впливала легенда про Кия на самосвідомість киян і полян?

З легенди ви дізналися про дуже вагому історичну обставину. Вивищенню Києва над іншими центрами племінних союзів посприяло його географічне положення. Через Київ проходив великий торговий шлях з Азії до Європи. Водночас Дніпро слугував шляхом із півночі Європи на південь, до столиці Візантії — Константинополя (Царгорода). Важливими торговельними шляхами були й великі притоки Дніпра — Прип'ять і Десна. Цими річками до Києва доправляли продукти лісового й хліборобського господарства.

Язичницьке святилище
«града Кия»

Платня за перевезення товарів через Дніпро, надання послуг у ремонті транспортних засобів, забезпечення купецьких валок їжею та фуражем осідала в скарбниці київського князя, кишенях містян-ремісників і селян-хліборобів. Як засвідчують археологічні розкопки останніх десятиліть, Київ, починаючи з кінця V та VI ст., безперервно розвивався, спершу на Замковій горі. Згодом були заселені сусідні горби й долини.

3. Хто були сусідами східних слов'ян?

Відкриті й незахищені землі наших предків знаходилися на Великому кордоні між Заходом і Сходом, між осілою землеробською Європою та кочовою завойовницькою Азією. Таке географічне положення спонукало східнослов'янські племена постійно дбати про свою безпеку й відчайдушно боротися з нападниками.

На заході проживали союзи племен (пращури сучасних поляків, словаків і чехів), у яких вони купували руди чорних і кольорових металів, металеві злитки. На північ від річок Прип'яті та Десни мешкали дреговичі, радимичі, в'ятичі, за ними кривичі й ільменські словени. Усі праукраїнці були нащадками кількох хвиль переселення слов'ян у землі балт-

ських та угро-фінських племен. Останні, живучи в складних природно-кліматичних умовах, вони не проявляли ворожості й мали надто слабе господарство, щоб активно торгувати з нашими пращурами.

Найбільшу небезпеку становили народи, що мешкали на півдні та сході. Це були степові кочівники — булгари, що час від часу здійснювали набіги на тиверців, уличів, полян, мадари (угри), яких згодом замінили *печеніги*.

У IV ст. в степах на північ від Кавказу, між Каспійським та Азовським морями поселилися нові кочівники — *хозари*. Вони вважали себе родичами болгарів та аварів. У середині VII ст. з'явилася держава Хозарський каганат. Хозари підкорили в'ятичів, радимичів і сіверян, а потім і полян із Києвом, збираючи з них данину шкурами та хутрами.

Печеніги — союз племен тюркського походження, що прийшли в степи сучасної України із Заволжжя. Наприкінці IX ст. до другої половини XI ст. вони утворили кочову державу, яка була основною загрозою для Русі.

Хозари — кочівники, споріднені з булгарами й аварами, що з'явилися в Південно-Східній Європі після відходу гунів і проіснували до XI ст.

Печенізький вершник.
Кінець X ст. Художня
реконструкція

Вершник Хозарського
каганату. Середина IX ст.
Художня реконструкція

Вагомий вплив на життя східнослов'янських союзів справляла й південна сусідка — Візантійська імперія. Вона утримувала в Криму три колонії — Херсонес (Корсунь), Керч (Корчів), Сурож. Її зв'язки зі слов'янами обмежувалися торгівлею та боротьбою з племенами, що вдиралися на Балкани. Інколи відносини з Візантією переростали в союзницькі.

Використовуючи карту з § 3 (с. 19), знайдіть території мешкання сусідів праукраїнців. Порівняйте відносини між ними.

Наші предки встановили міцні відносини зі скандинавами. У Західній Європі їх називали *норманами* (північними людьми), або *вікінгами* (від давньогерм. *vik* — захід, людина із заходу). У Східній Європі їх звали *варягами*.

З території сучасних Норвегії та Данії, перетнувши Північне море, стрімкі флотилії цих морських розбійників нападали на незахищені узбережні поселення, укріплення місцевих владоможців, церкви та монастирі, руслами річок піднімалися і до значно заглиблених у суходіл поселень. Їхньою метою були грабунок і захоплення бранців для продажу в рабство.

До середини IX ст. вікінги спустошили більшість міст на узбережжі Північного моря, півдні Балтійського моря, на берегах протоки Ла-Манш, а на прибережних територіях Британських островів, Нормандії, Сицилії та Ісландії заснували

Вікінги на кораблях. Історична реконструкція

низку поселень. За пів тисячі років до Христофора Колумба вони дісталися до Американського континенту й заснували поселення на півострові Ньюфаундленд.

За QR-кодом і посиланням <https://sites.google.com/view/history-of-the-middle-ages/R3/327> розгляньте 3D-моделі варязьких кораблів.

Скандинави, що проживали на теренах сучасної Швеції, спрямували свої подорожі на Східну Балтію та північно-західну частину Східноєвропейської рівнини. Щоб досягнути країв східних слов'ян, скандинавам доводилося просуватися річками, що мали пороги й мілини. Ці природні перепони перешкоджали здійснити несподіваний напад. Крім того, племена угро-фінів, що тут мешкали, і перші слов'янські поселенці в цих землях ще займалися збиральництвом, полювали й рибалили. Мережа поселень була дуже розріджена.

Саме тому Східна Європа не зазнала таких спустошень, як Західна. На Сході скандинавів знали насамперед як купців і найманих професійних воїнів, а не як грабіжників чи поневолювачів. Тут вони спочатку здійснювали разові походи за хутром і рабами, але із часом стали будувати постійні поселення.

4. Як русь осіла в Середньому Подніпров'ї?

Складіть запитання до пункту, розпочинаючи кожне такими словами: *коли? хто? що? чому? як?* Запропонуйте їх однокласникам та однокласницям.

Починаючи з кінця VIII ст., варяги-купці спустилися Дніпром й оселилися в Середньому Подніпров'ї. Тут вони скуповували різні товари й від хозарської застави в Києві суходелом теж діставалися до земель хозарів. Воїни-варяги охороняли їхнє життя та крам, а нерідко наймалися на службу до місцевих князів, укладаючи з ними ряд (угоду) про вірну службу, підкріплюючи його обітницею, по-скандинавськи — *var*, від якого й походить назва «варяг». Поряд із Києвом варяги осіли в Полоцьку й Турові (нині місто в Білорусі).

Кораблі річками, а іноді волоком діставалися верхів'я Дніпра й безперешкодно спускалися до Києва, поповнювали свої запаси та продовжували шлях до гирла Дніпра, а звідти, тримаючись західного берега Чорного моря, досягали блискучого Константинополя. Новий торговий маршрут отримав назву *«шлях із варягів у греки»*. Проторувавши цей шлях, скандинави відразу усвідомили його переваги. Він проходив у Середньому Подніпров'ї крізь землі розвинутих праукраїнських слов'янських племен, які займалися хліборобством і тваринництвом, будували міста. Навколо нього, за активної участі як місцевих князів, так і варязьких князів (конунгів), стала формуватися нова європейська держава. Цей історичний процес прискорили й події середини IX ст., що сталися на півночі.

З розповіді літописця. Племена ільменських словенів і кривичів разом із фінськими племенами — чуддю і вессю — *«вигнали [варягів] за море й не дали їм данини, і стали самі в себе правити»*. Проте, здобувши свободу, вони не зуміли дати собі ради. Стомившись від внутрішніх суперечок і безладу, племена вирішили: *«Пошукаємо собі князя, який би правив нами та по праву»*. Їхній вибір зупинився на варягах, які називали себе *русь*. Відряджені послі сказали варягам-русі: *«Земля наша велика й щедра, а порядку в ній немає. Приходьте княжити та правити нами»*. Русь прислала трьох братів — Рюрика, Синеуса й Трувора.

Князуючи біля Балтики, легендарний князь Рюрик, за свідченням літопису, дозволив двом «боярам» зі свого роду Аскольду й Діру піти на службу в Константинополь. Проте, діставшись до Києва, «бояри» зупинилися. Цьому не заперечували й кияни. На це були серйозні причини.

У першій половині IX ст. племінний союз полян через невідомі причини ослаб. Цим одразу ж скористався Хозарський каганат, підкоривши край та встановивши контроль над київським торговим перехрестям. Кияни й усі поляни стали данниками хозарського кагана.

Рюрик відправляє Аскольда й Діра в похід на Царгород. Мініатюра з Радзивілівського літопису

Літописець уміщує до «Повісті минулих літ» народну легенду про те, що **данина** полян відрізнялася від звичайної данини.

Данина́ — різновид податку, відкуп міст, монастирів і землевласників, який у Середньовічній Європі встановлювали вікінги. У Русі — форма оподаткування населення, яку сплачували натуральними продуктами.

Поляни давали від кожного господарства по мечеві. Хозарські старійшини занепокоїлися: *«Недобра це данина: ми здобували данину шаблями, а їхня зброя гостра з обох боків — мечі! Вони будуть колись брати дань від нас та інших країн!»*

Які риси характеру полян проявилися в легенді про податок мечами?

Тому, коли в Києві з'явилися Аскольд і Дір із великим збройним загоном, дуже ймовірно, що київське віче саме покликала варягів найнятися на військову службу й запропонувало їм угоду. За нею скандинави зобов'язалися разом із киянами стати на захист міста. Поляни ж зі свого боку мали розраховуватися з варягами продуктами свого господарювання, які ті могли вивозити й продавати в Царгороді.

Літопис стверджує, що Аскольд і Дір припинили панування хозарів. Вони *«зосталися вдвох у городі цьому й зібрали багато варягів, і почали правити Полянською землею»*.

Створіть комікс про подорож варягів від Варязького моря до Константинополя. Використовуйте деталі та гумор, щоб розповісти про їхні пригоди, зустрічі з різними народами й культурами. Презентуйте у класі.

Перевіряємо засвоєне на уроці

Знаємо. 1. Визначте час заснування Києва. 2. Зробіть перелік за хронологічною послідовністю народів-кочівників, що були сусідами з праукраїнцями. **Розуміємо.** 3. З'ясуйте причини вивищення Києва над іншими центрами союзів племен. 4. Поясніть обставини, що спонукали варягів покинути Волзький шлях і зосередитися на Дніпровському торговельному шляху. **Уміємо.** 5. Покажіть на мапі території розселення сусідів східних слов'ян. 6. Покажіть на мапі торговельні шляхи, які пересікалися в Києві. Уявіть, що ви — вікінг, який прибув до Києва на своєму кораблі. Ви хочете торгувати з місцевими жителями, але не знаєте їхньої мови та звичаїв. Як ви будете спілкуватися з ними? Які товари запропонуєте та які захочете отримати в обмін? Напишіть діалог між вами й одним із киян. **Висловлюємо своє ставлення.** 7. Чи погоджуєтеся ви, що держава Русь виникла як наслідок взаємодії варязьких військово-торгових груп і полянського союзу племен. **Досліджуємо.** 8. Порівняйте поведінку вікінгів у Західній Європі та варягів у відносинах із племенами Східної Європи. Як різниця в поведінці позначилися на долі мешканців заходу й сходу тодішньої Європи?

§ 5. Виникнення киеворуської державності — Руської землі та держави Русь

Вивчаючи цей параграф, ви розкриєте таємницю становлення Русі, дізнаєтеся, як варяги сформували нове бачення влади. У «Повісті минулих літ» зазначено, що варяги *«почали правити Полянською землею»*. Та чи означає це, що саме вони створили державу полянам, що до того часу ні поляни, ні інші слов'янські племена державності не знали? Проведемо невелике історичне розслідування.

1. Як із племінних княжінь і варязької дружини виникла держава із центром у Києві?

Який вплив здійснили варяги на утвердження державності в полян та інших союзів? Назвіть основні відмінності між княжою владою до та після приходу варягів.

Давньоруський воїн у бойовому спорядженні.
Реконструкція та мал. П. Корнієнка

Літописні племена слов'ян були на той час не окремими племенами, а цілими союзами племен. Учені розглядають їх як княжіння — племена й землі, об'єднані владою **князя**. «Свої княжіння» мали й інші союзи племен — древляни, сіверяни, дреговичі, словени, кривичі. Ці княжіння були вже здатні об'єднувати роди та племена для вирішення важливих суспільних справ, наприклад будівництва «Змієвих валів», спорудження сотень городів, а потім — підтримання фортечних укріплень у належному боездатному стані, забезпечення їхніх гарнізонів усім необхідним для життя та воєнних дій.

Князь (від готськ. *kuniggs* — король, правитель) — особа, наділена владою. Слово вживалося щодо глав роду, старійшин племені, воєначальників, володарів або правителів держав.

Варяги додали старим княжінням нової сили, енергії та організованості. Рішення тепер швидко приймав князь, радячись лише з найближчим оточенням, а не із старійшинами та віче, як було раніше. Влада князя дедалі більше спиралася на збройну силу **дружини**, що складалася з добре навчених та озброєних професійних воїнів, які завжди виконували доручені справи дисципліновано, за найкоротші терміни.

Дружина — особисте військо князя, монарха в Східній Європі у VIII–XVI ст.

Спочатку зміни, які здійснили варяги, відсунули на другий план старих князів, впливових старійшин і купців. Але згодом їхній вплив повернувся. Водночас скандинавські князі та воїни поступово перейняли мову, звичаї, побут, культуру нового оточення.

2. Що відомо про правління Аскольда й Діра? Якою була територія Руської землі?

Як скандинавські князі Аскольд і Дір вплинули на становлення Русі та її відносини з Візантією?

Спираючись на сили племінного союзу полян, скандинавські правителі із часом поширили владу на союз древлян і південно-західних сіверян, тобто на Середнє Подніпров'я. Оскільки князі називали себе *русьсю*, підвладні їм території отримали назву **Руська земля**.

Руська земля — спочатку назва краю полян, теренів Середнього Подніпров'я, пізніше — території Київського, Чернігівського та Переяславського князівств.

Перші правителі цих територій, за літописом, — варяги Аскольд і Дір, які прийшли в Київ із Новгороду. Про реальні події князювання Аскольда та Діра в Руській землі джерела надають дуже мало інформації. Історик Аль Масуді ствер-

Приблизна територія Руської землі (на думку деяких істориків)

джував: *«Перший між слов'янськими королями — король аль-Дір — має великі міста, великі залюднені землі, до столиці його держави приходять мусульманські купці з різним крамом».*

Візантійські хроністи називали Аскольда *«прегордим каганом»*. Титул кагана означав, що варяги допомогли полянам звільнитися від хозар і поставили Руську землю на один рівень із Хозарським каганатом.

За свідченням літопису *«Повість минулих літ»*, у 860 р., щоб добитися сприятливих умов для торгівлі, **Аскольд** організував морський похід проти Візантії, об'єднавши дружини більшості східнослов'янських союзів племен. Достеменно невідомо, чим завершився цей похід. Патріарх Фотій стверджував, що на Константинополь напав народ до тих часів *«невідомий, незначний та бідний, але який досяг осяйної висоти й незліченного багатства»*.

Писемні джерела Візантії згадують про хрещення *«росів»* після цього походу. Тому деякі вчені висувають припущення про спробу *«хрещення Русі»*.

На думку деяких істориків, після завершення бойових дій було укладено угоду *«миру та дружби»*, що означало офіційне визнання Русі Візантійською імперією. За вимогами тодішньої дипломатії, угоду було закріплено присягою християн у храмі. Язичники присягнули перед ідолами. Імовірно, руські купці отримали дозвіл на торгівлю та запевнення захисту від розбійників.

3. Як Олег утвердився в Києві?

Якими були роль і вплив князя Олега на становлення Руської держави?

Визначною постаттю в історії Русі став напівлегендарний Олег, прозваний Віщим (882–912). Очевидно, він був роди-

чем князя Рюрика й належав до загону варязьких найманців, привезених Рюриком із Скандинавії. Перед смертю новгородський князь передав йому опіку над своїм сином Ігорем, законним, але малолітнім князем. 882 р. Олег рушив на південь. На Дніпровському шляху він здобув Смоленськ, Любеч і прийшов до Києва. Олег наказав убити Аскольда й Діра як самозванців.

Як Олегу, за даними літопису, вдалося захопити владу в Києві?

З *«Повісті минулих літ»*. «У рік 882-й вирушив Олег [у похід], узявши багато своїх воїв — чудь, словен, мерю, весь, кривичів... і прибули до гір київських, і довідався Олег, що [тут] Аскольд і Дір удвох княжать. І сховав він воїв у човнах, а інших позаду залишив, і сам прийшов [на берег Дніпра], несучи Ігоря малого. Підступивши під Угорське [і] сховавши воїв своїх, він послав до Аскольда й Діра сказати: *«Ми — купці єсмо, ідемо в греки від Олега та від Ігоря-княжича. Прийдіть обоє до рідні своєї, до нас»*.

Аскольд і Дір прийшли. І вискочили всі інші [вої] із човнів, і мовив Олег Аскольдові й Дірові: *«Ви обоє не є ні князі, ні роду княжого. А я єсмь роду княжого. І [тут] винесли Ігоря, а се — син Рюриків»*.

І вбили вони Аскольда й Діра, і віднесли на гору, і погребли [Аскольда] на горі...»

Убивство Аскольда
й Діра Олегом.
Мініатюра
з Радзивіллівського
літопису. Кінець
XV ст.

Хоча Олег був лише опікуном малолітнього князя і правив від його імені до повноліття Ігоря, але фактично протягом 30-ти років залишався повновладним володарем Русі. Столицею своєї держави Олег проголосив Київ: *«Це буде мати*

городів руських». Завдяки мудрим рішенням і полководницькому таланту Олег створив у Східній Європі нову велику державу Русь, приєднавши Північну Русь до Південної.

4. Що відомо про зовнішню політику князя Олега?

Ви — «картографи». Створіть історичну мапу, на якій (або на контурній карті) позначте території, що були підкорені князем Олегом, і маршрут його походу на Візантію.

Олег постійно займався розширенням своїх володінь. За його життя влада київського князя поширювалася на землі полян, древлян і сіверян, новгородських словен, кривичів, радимичів, а також на неслов'янські племена чудь, весь і мерю. На приєднаних територіях Олег ставив городи й поселяв там залоги під керівництвом «світлич бояр», що походили з місцевих князів чи вождів. Підкорені племена та їхні союзи зберігали самоуправління під проводом місцевих князів і старійшин. Головними їхніми обов'язками перед великим київським князем були: виплата натуральної данини й постачання воїнів для воєнних походів.

Олег вів боротьбу з уличами й тиверцями, дулібами та хорватами, проте завоювати їх так і не зміг. Його володіння простягнулися від Фінської затоки та верхів'їв Волги — на півночі до Чорноморського узбережжя та дельти Дніпра — на півдні.

Похід Олега на Константинополь у 907 р. Руські кораблі на колесах під Царгородом.
Мініатюра
з Радзивіллівського літопису.
Кінець XV ст.

Скріплення угоди Візантії з Руссю клятвами. Олег перед ідолом Перуна.
Мініатюра
з Радзивіллівського літопису.
Кінець XV ст.

Зібрану із цих просторів данину можна було вигідно продати в Константинополі. Проте Візантія знову повела політику утискування руських купців. Цим вона стримувала торгівлю не лише з Руссю, а й із Північною та Західною Європою. Така політика призвела до нового збройного конфлікту між Руссю та Візантією.

907 р. Олег організував грандіозний морський похід проти Візантійської імперії. За літописом, у цьому поході взяло участь 2 тисячі суден, кожне з яких вміщувало майже 40 воїнів. Олегові вдалося схилити Візантію до укладення вигідного для Русі торгового договору. За ним руські купці звільнялися від сплати торгового мита, отримували поблизу Константинополя окрему садибу, у якій могли безкоштовно проживати до шести місяців, мали все необхідне спорядження для повернення додому. Продавши на ринках Царгорода хутра, шкіри, віск, мед і рабів, купці («гості») скуповували дорогоцінні метали, шовкові й інші дорогі тканини, південні фрукти, вино, коштовні ювелірні вироби.

Олег укладав мирні угоди з варязькими конунгами, що дало можливість тривалий час залучати варязьких найманців до спільних походів. Отримавши від Константинополя чималу данину, київський князь поділився нею з князями східнослов'янських племен, які йому підпорядковувалися.

5. Звідки походить і що означає назва «Русь»?

Працюючи в групах, дослідіть різні гіпотези про походження назви «Русь». Для цього проаналізуйте й оцініть кожну з гіпотез та оберіть ту, яку вважаєте ймовірною. Обґрунтуйте вашу думку.

Уже майже три століття учені ведуть дискусію щодо походження назви «*Русь*». Нині вони запропонували кілька наукових припущень — гіпотез. Головні з них норманська, слов'янська й іранська, або «південна».

Русь — 1) назва варязького народу, що активно контактував із племенами Середнього Подніпров'я; 2) назва держави східних слов'ян, утвореної внаслідок об'єднання племінних князів під владою варязьких князів; 3) назва мешканців держави Русь.

Прихильники *слов'янської гіпотези* вважають, що назва походить від річки Рось. На цій правій притоці Дніпра, стверджують вони, проживало плем'я рось. Коли воно об'єдналося з полянами та сіверянами, то новий міжплемінний союз отримав назву «Русь». Проте вчені поки що не встановили, що таке плем'я дійсно існувало. Так само незрозуміло, як назва річки Рось стала популярнішою від назв набагато вагоміших у житті полян і сіверян Дніпра та Десни.

Набагато переконливішими є докази послідовників *норманської гіпотези*, за якою цю назву запозичено зі Скандинавії. Адже «Повість минулих літ» стверджує: «*Ті варяги називалися руссю...*», а потім додає: «*Од тих варягів дістала назву Руська земля*».

Які ж докази на користь норманської теорії вчених-мовників? Досі фіни словом *Ruotsi* називають Швецію, а шведів — *ruotsalaiset*. Мешканців місцини Росляген, що на північ від Стокгольма, називали спочатку *ruspiggar*, а потім тим же словом *ruotsi*.

Давньоскандинавське «мореплавець, учасник морського походу, весляр», а саме такими поставали варяги перед нашими предками, звучить як *ropsmenn* чи *ropskarlar*. Перші склади цих чужомовних слів за закономірностями видозмінювання слів могли цілком перетворитися на слово *русь* в устах наших пращурів.

Іранська гіпотеза пояснює походження назви «Русь» від іраномовних сарматських племен роксоланів або пізніших росомонів, про які згадують античні автори. Значення слова походить від іранського *rukxi*, що означає «білий, світлий».

Щоб українці початку ХХІ та наступних століть не забували, що Русь — це держава, створена пращурами сучасних українців, що вони називали себе гідним іменем *русь*, аж поки московські завойовники на початку ХVІІІ ст. не привласнили нашу самоназву, український історик М. Грушевський запропонував назву «*Русь-Україна*».

Перевіряємо засвоєне на уроці

Знаємо. 1. Визначте дату визнання Руської землі як держави. 2. Назвіть дату створення держави Русь. **Розуміємо.** 3. Як протягом IX–X ст. змінилося витлумачення поняття «Русь»? 4. Порівняйте зміст понять «Руська земля» та «Русь». 5. Розкрийте зміст понять «князь», «дружина», «данина». 6. Визначте наслідки правління Аскольда й Діра для розвитку Руської землі як держави. 7. Назвіть основні причини утворення держави в східних слов'ян. **Уміємо.** 8. Розкрийте роль міста Києва в створенні Київської держави. 9. Створіть історичний портрет князя Олега. Під час виконання завдання скористайтеся пам'яткою «Як створити історичний портрет видатної особистості». **Висловлюємо своє ставлення.** 10. Доведіть, що ще до приходу варягів слов'янські племена на території сучасної України мали державну, князівську, владу. 11. Висловіть свою думку щодо важливості для народів мати власну державу. Наведіть аргументи. **Досліджуємо.** 12. На прикладі зовнішньої політики князя Олега визначте важливість мирного співіснування із сусідами й укладання взаємовигідних економічних договорів.

§ 6. Князювання Ігоря та Ольги

Вивчаючи цей параграф, ми здійснимо захопливу подорож у часи правління князя Ігоря та княгині Ольги. Це важливий період у становленні нашої державності.

1. Що відомо про внутрішню політику князя Ігоря?

Використовуючи текст і документи, визначте особливості внутрішньої політики князя Ігоря. Аргументуйте свою відповідь.

Своє правління **князь Ігор (912–945)** розпочав із повернення під владу Києва тих племінних союзів, які відокремилися, скориставшись смертю Олега, зокрема два роки Ігорю довелося долати опір древлян.

Руські князі постійно прагнули розширення торгівлі з Візантією. Зібравши мед, віск, шкури, хутра й продавши їх у Царгороді, князі отримували кошти та заморський крам, щоб пишніше облаштувати свій двір і розрахуватися з дру-

Князь Ігор Рюрикович

жинниками. Проте «шлях із варягів у греки» проходив через степову зону, у якій панували різні кочівники. Щоб убезпечити своїх купців, потрібно було освоїти й закріпити за Руською землею Чорноморське узбережжя. Із цією метою Ігор заснував постійні поселення в Дніпровському лимані та на острові Березань. Їхній захист потребував збільшення числа дружинників, а для їхнього утримання Ігор збільшив розмір данини.

Про данину писав візантійський імператор **Костянтин Багрянородний**: «Зимовий і суворий спосіб життя цієї самої Русі такий: коли настає місяць листопад, їхні князі відразу виходять з усією руссю з Києва та йдуть збирати **полюддя**, тобто в круговий об'їзд, а саме в слов'янські землі древлян, дреговичів, сіверян та інших слов'ян, що платять їм данину. Годуючись так упродовж усієї зими, вони в місяці квітні, коли скресає крига на Дніпрі, повертаються до Києва».

Полюддя — об'їзд князем та його дружиною підвладних територій у Русі з метою збирання данини.

2. Якими були відносини Русі з Візантійською імперією за часів правління Ігоря?

На початку правління князя Ігоря відносини з Візантією значно погіршилися. Імператор не бажав миритися з привілейованим становищем руських купців, що гарантувалося ще угодами з князем Олегом. Візантійці відразу стали використовувати печенігів, щойно ті з'явилися в Надчорноморських степах. Візантійські послы задаровували печенізьких вождів, намовляючи їх, як писав візантійський імператор, «нападати на землю русі», «спустошувати її», «брати в неволю їхніх жінок і дітей».

Тож для укладення торгового договору з Візантією князю Ігорю довелося застосувати військову силу. **941 р.** руський флот з'явився у водах Боспорської протоки. Армада руських бойових човнів вразила сучасників своєю чисельністю.

Однак Константинополь вистояв, застосувавши свою таємну зброю — «грецький вогонь». Через спеціальні мідні труби на противника під тиском спрямовували вогняний струмінь із суміші сірки, нафти, селітри й інших досі не відомих речовин. Вогонь вилітав уперед на кілька десятків метрів. Навіть коли він не потрапляв у ціль і падав на воду, легка суміш трималася на поверхні та продовжувала горіти. Навколо руських човнів палало море.

Значні втрати й паніка примусили Ігоря відступити й висадитися на берег. Ще кілька місяців він продовжував боротьбу на суші, спустошуючи околиці Константинополя, проте, зрештою, змушений був відступити.

Використання
«грецького
вогню». Мініатюра
з мадридського
списку
«Хроніки» Іоанна
Скільци.
XI ст.

944 р. Ігор організував новий грандіозний похід на Константинополь. Війська рухалися і суходолом, і морем. Проте до битви цього разу справа не дійшла. Коли візантійському володареві повідомили, що *«йде русь, немає ліку кораблям їхнім, укрили море кораблі»*, той вирішив не випробовувати долю в бою, а запропонувати Ігорю укласти мирну угоду.

Угода 944 р. підтверджувала права руських купців у Константинополі. Проте вони втратили привілеї на безмитну торгівлю. Натомість Русь мала припинити напади на візантійські колонії в Криму, ставати на їхній захист від кочівників і забрати залози з узбережжя Чорного моря.

3. Як загинув князь Ігор?

Наскільки аргументи та дії древлян напередодні та після сутички з князем Ігорем відповідають сьогоднішнім уявленням про справедливі вчинки?

Наступного 945 р. князь Ігор загинув у Древлянській землі, збираючи данину — полюддя.

Ігор, зібравши данину в Древлянській землі один раз, під тиском дружини, стягнув її з древлян і вдруге. Проте й цим не задовольнився. Відпустивши більшу частину навантаженої дружини до Києва, Ігор із невеликим загоном утретє прийшов під стіни Іскоростеня (нині Коростень). Обурені древляни розгромили загін дружинників і вбили ненаситного князя.

Похід Ігоря на Константинополь.
Мініатюра з Радзивіллівського
літопису. Кінець XV ст.

Ігор збирає данину з древлян.
Мініатюра з Радзивіллівського
літопису. Кінець XV ст.

З «Повісті минулих літ». «Древляни ж, почувши, що йде знову, зібрали раду з князем своїм Малом: “Якщо занадиться вовк до овець, то віносить усю отару, поки не вб’ють його. Так і цей: якщо не вб’ємо його, то всіх нас вигубить”. І послали до нього, кажучи: “Пощо ідеш знову? Забрав уже всю данину”. І не послухав їх Ігор. І древляни, вийшовши з городу Іскоростеня проти Ігоря, убили Ігоря і дружину його, тому що було її мало. І похований Ігор, і є могила його біля Іскоростеня в Древлянській землі й до цього часу».

4. Які заходи здійснила в Русі княгиня Ольга?

Чому літописець назвав Ольгу «наймудрішою з усіх людей»? Якими якостями та діями вона заслужила таку оцінку? Який був її внесок у розвиток Русі?

Після смерті Ігоря київський престол посіла його вдова — **княгиня Ольга (945–964)**. Вона правила від імені сина — великого київського князя, малолітнього Святослава.

Утвердження при владі Ольга розпочала із жорстокої помсти древлянам за смерть чоловіка. Княгиня скарала на горло древлянських *«луччих мужів»* і *«мужів нарочитих»*. Вони намагалися помиритися з нею і навіть запропонували їй у чоловіки древлянського князя Мала.

Проте Ольга взяла в облогу город Коростень, а потім спалила його, убила князя, частину мешканців винищила, частину продала в неволю, а на решту наклала важку данину. У такий спосіб Ольга показала іншим племенам, що київський князь має велику силу й авторитет і ніхто не може безкарно протистояти йому, а тим більше вбити.

Вибудовуючи міцну й централізовану (тобто керовану з одного центру) державу, Ольга знищила самоврядування, тобто окремі політичні права древлян, що залишалися ще із часів древлянського племінного княжіння, вона позбавила самоврядних політичних прав і Новгород.

Щоб місцеві «луччі люди», позбавлені влади, не затаїли злоби на Київ і не готували нових заворушень, Ольга наблизила їх до княжого двору. У її дружині з'являлося дедалі більше руських воїнів.

Щоб краще вивчити свої неозорі володіння та місцевих мешканців, Ольга часто подорожувала землями Русі.

На підвладних землях виокремила володіння київського князя. У них Ольга створила господарства з охороною та обслугою. Зокрема, було започатковано князівські мисливські угіддя, де полювали на цінного для вивозу хутряного звіра.

Історичний портрет княгині Ольги

Перша помста княгині Ольги. Ольга споглядає зі свого терема, як древлянських послів кидають у яму.

Мініатюра з Радзивіллівського літопису. Кінець XV ст.

З'явилися і князівські бортні угіддя, звідки для княжого двору поставляли мед і віск. Княгиня заснувала окремо від Києва й князівську резиденцію — Вишгород.

Найбільш вагомою державною справою Ольги стало реформування збору данини. Полюддя було замінене новою системою, яка отримала назву «повіз».

Ольга встановила *уроки* — чіткі розміри данини, заснувала укріплені пункти — *погости*. Сюди княжий двір відряджав своїх представників, щоб вони приймали данину, яку звозило навколишнє населення (звідси й назва нового способу збору данини). Поступово погости стали опорними пунктами київського князя.

Можливо, саме за вагомі внутрішні перетворення літописець назвав Ольгу «*наймудрішою з усіх людей*».

5. Якою була зовнішня політика княгині Ольги?

Порівняйте дипломатичну подорож Ольги до Константинополя з військовими походами князів Олега й Ігоря. Якими були мета, засоби та наслідки кожного із цих заходів? Які з них ви вважаєте найбільш успішними й чому?

Не менш визначною була й зовнішньополітична діяльність Ольги. У відносинах із сусідами княгиня віддавала перевагу не мечу, а дипломатії. У роки правління Ольги Русь не воювала, а конфліктні ситуації розв'язувала мирним шляхом.

За середньовічними традиціями договори вважали дійсними, доки тривало життя володаря, що їх укладав. Смерть Ігоря спонукала Ольгу до укладення нового договору з Візантією. 957 р. княгиня вирушила до Константинополя, але цього разу не на чолі могутнього війська чи армади човнів, а в дипломатичну подорож. Велике мирне посольство представників княжого двору на чолі з Ольгою становило майже 100 осіб, а разом із господарським і військовим супроводом — 1,5 тис. осіб.

Підсумком дипломатичної місії стало поновлення дії угоди, укладеної її чоловіком, князем Ігорем. Очевидно, було підписано й угоду про службу руських воїнів у візантійській армії, адже з того часу така служба стала постійним і звичним явищем.

Їй вдалося домогтися урочистого хрещення в головному храмі Константинополя — соборі Святої Софії. Ольга прийняла хрещення від імператора та Константинопольського патріарха.

Повернувшись до Києва, княгиня не зуміла запровадити християнство як державну релігію. Цьому також протистояла численна група язичників князівського двору, до складу якої входив і її син — князь Святослав.

964 р. Ольга передала владу синові Святославу Ігорьовичу. 969 р. княгиня померла.

Композиція в Музеї становлення української нації, присвячена урочистому прийому імператором Костянтином VII Багрянородним у Константинополі в жовтні 957 року «архонтеси» Ольги, великої княгині київської. *м. Київ*

Перевіряємо засвоєне на уроці

Знаємо. 1. Поясніть зміст поняття «полюддя», «повіз», «урок», «погост». **Розуміємо. 2.** Визначте, у чому важливість реформи княгині Ольги в зборі данини. **3.** Охарактеризуйте зміни в управлінні державою та державним господарством, що провела княгиня Ольга. **Уміємо. 4.** Створіть комікс, який ілюструє один з епізодів походу Ігоря на Візантію. Оберіть головних героїв, діалоги, малюнки та підписи. Використовуйте гумор і фантазію, але дотримуйтесь історичної достовірності. **5.** Порівняйте зовнішню політику Олега, Ігоря та Ольги. **Висловлюємо своє ставлення. 6.** Висловіть свою думку щодо ролі дипломатії та військових дій у вирішенні міжнародних суперечок на прикладі правлінь Ігоря та Ольги. **7.** Поміркуйте, чому княгиня Ольга вирішила прийняти християнство. Чому вона не змогла запровадити християнство як державну релігію? **Досліджуємо. 8.** Як ви оцінюєте роль дипломатії у вирішенні конфлікту між Руссю та Візантією? Чи здатні сучасні країни розв'язувати подібні конфлікти мирним шляхом у сучасному світі? Наведіть приклади сучасних міжнародних конфліктів і спроб їхнього вирішення.

§ 7. Князь Святослав та його походи

Практичне заняття

Практичне заняття перенесе вас у часи, коли Русь переживала період великих змін і перетворень. За допомогою історичних джерел та інформації з підручника ви дізнаєтеся про таємниці життя і діяльності князя Святослава, його військові походи.

Об'єднайтеся в групи й оберіть для дослідження одну з тем (кожну може досліджувати кілька груп). Використовуючи подані в підручнику матеріали (текст, ілюстрації, уривки з історичних документів) і додаткові джерела, виконайте поставлені завдання. Результати свого дослідження обговоріть з однокласниками й однокласницями на уроці.

І група. Вдача князя Святослава.

Запитання та завдання

1. Про які риси характеру князя ідеться?

2. Які із цих рис допомагали йому стати видатним полководцем?
3. Які риси Святослава як політика та воїна потрібні сучасним українським політикам і військовим?
4. Порівняйте композицію Музею становлення української нації і словесний опис зовнішності князя Святослава.

Історична довідка. Князювання **Святослава (957–972)** літописці зображають як найбільш героїчні роки в історії Русі. Святослав став першим князем у династії Рюриковичів, який отримав слов'янське ім'я. Переважну більшість часу князь віддавав військовим вправам, приготуванням і походам, дуже мало цікавився питаннями внутрішньополітичного життя Русі.

Мету свого князювання Святослав убачав в утвердженні Русі як держави на міжнародній арені. Найкращим засобом цього утвердження він вважав зброю та воєнні походи.

Уривок із літопису «Повість минулих літ». «...Коли князь Святослав виріс і змужнів, почав збирати багато хоробрих воїнів, бо й сам був хоробрий та легкий. Багато воєн він чинив. Возів же за собою він не возив, ні казана не брав, ні м'яса не варив, але, тонко нарізавши конину або дичину, чи воловину та на вугіллі спікши, він їв. Навіть шатра він не мав, а підстеляв для сання кінський пітник, а в голови клав сідло. Такими ж були і його воїни. А коли йшов на яку країну, відряджав туди послів зі словами: *“Іду на ви!..”*»

Візантійський історик Лев Диякон про князя Святослава: «Імператор згодився на переговори. У позолоченій зброї, на коні приїхав до берега Дунаю в супроводі великого загону вершників, що виблискували зброєю. Святослав переправився через річку в човні й, сидячи за веслом, гріб разом з іншими.

Він був середній на зріст, не дуже високий, не дуже низький, з густими бровами, з блакитними очима, з плоским носом, з голоною бородою і з густими вусами. Голова в нього була зовсім гола, а тільки з одного боку її висіло пасмо волосся, що означало знатність роду;

шия кремезна, міцна, плечі широкі й увесь стан досить стрункий. Він здавався похмурим і диким. В одному вусі стриміла в нього золота сережка, прикрашена двома перлинами, з рубіном. Одяг на ньому був білий, нічим, крім чистоти, від інших не відмінний».

Композиція в Музеї становлення української нації, присвячена славним переможним походам князя-воїна Святослава Хороброго та періоду творення держави Русі. м. Київ

II група. Походи князя Святослава на Хозарський каганат та Волзьку Булгарію.

Запитання та завдання

1. Як проявив себе Святослав у походах на схід? Аргументуйте свій висновок.
2. Якими були наслідки знищення Хозарського каганату? Подумайте, які історичні обставини не врахував Святослав, розгромивши Хозарський каганат і Волзьку Булгарію — східних сусідів Русі. Поміркуйте, чому, незважаючи на ворогування, існування обох держав було корисне для Русі.

У перші роки князювання Святослав спрямував воєнні зусилля Русі на схід. Він задумав довершити справу своїх попередників Олега й Ігоря і розгромити торгового конкурента — Хозарський каганат. У такий спосіб князь прагнув зміцнити державу та перетворити її на єдиного в Східній Європі посередника в торгівлі між Азією та Європою.

Протягом 964–966 рр. він здійснив походи, щоб опанувати торговельний шлях «із варягів в араби». Уже 964 р. він підкорив в'ятичів над Окою — данників Хозарського каганату.

В. Кіреєв. Узяття Хозарської фортеці Ітиль князем Святославом

Спустившись човнами вниз по Волзі, Святослав розгромив поспіхом зібране військо кагана. Далі погромив володіння хозарів на Північному Кавказі, розбив ворожі племена ясів (осетинів) і косогів (черкесів) і підійшов до Дону, де грізно височіла збудована за допомогою візантійських інженерів фортеця Саркел (Біла Вежа). Тривалий час вона слугувала воєнною базою для нападів на Русь, а тепер була перетворена на руїни. Після цих ударів Хозарський каганат припинив своє існування.

Святослав розширив кордони Русі до Волги, західного узбережжя Каспійського моря, уключаючи й землі Північного Кавказу. Проте князь не закріпив ці території ні організацією торгівлі, ні будівництвом укріплень, ні налагодженням

Похід Святослава
на хозарів.
Мініатюра
з Радзивілівського
літопису. XV ст.

управління. Невдовзі волзькі булгари зуміли відновити свою державу, а на місці хозарів осіли азійські кочівники — печеніги.

III група. Перший похід Святослава на Балкани.

Запитання та завдання

1. Що, на вашу думку, спонукало князя до здійснення походу на Балкани?
2. Складіть і запишіть план до поданої теми.

Розгромивши східних сусідів Русі, але не закріпивши там свої здобутки, Святослав запланував завоювати дунайську Болгарію, через яку проходили важливі торговельні шляхи. Дещо пізніше Святослав скаже: *«Тут всяке добро сходиться: від греків — паволоки (шовкові тканини), золото, вино й овочі різні, від чехів і угрів — срібло і коні, з Русі — і шкіри, і віск, і мед, і челядь»*.

У 967–968 рр. Святослав здійснив перший похід на Балкани. Руський флот без перешкод увійшов у гирло Дунаю, піднявся вгору проти течії річки й висадив поблизу м. Переяславця (нині Мала Преслава в Болгарії) 10-тисячне військо. У першій битві руські полки розбили збройні сили болгарського царя Петра. Після цього Святослав без труднощів здобув 80 болгарських городів у нижньому Подунав'ї. Окрилений успіхами, він вирішив облаштувати на Дунаї нову столицю своєї держави. На цю роль князь обрав Переяславець. Князь сподівався, що він *«...сяде, княжачи тут, у Переяславці, беручи данину в греків»*.

Похід Святослава
на Балкани.
Мініатюра з
Ватиканського
манускрипту
(рукопису). XIV ст.

Проте посилення Русі в Подунав'ї не влаштовувало Візантію. Візантійські послы намовили нових господарів Надчорноморських степів — печенігів — навесні 968 р. здійснити похід на Русь. Печеніги взяли Київ в облогу. Щоб урятувати юних синів і матір, яка за відсутності Святослава продовжувала управляти Руссю, князю довелося перервати бойові дії в Болгарії і повернутися до Києва.

IV група. Облога Києва печенігами.

Запитання та завдання

1. Чому Київ потрапив в облогу? Яким було становище міста?
2. Як киянам вдалося зв'язатися з військами на другому березі?
3. У чому воїни вбачали найбільший сором?
4. Як киянам вдалося зняти облогу?
5. У чому кияни звинувачували Святослава?

З «Повісті минулих літ». *«У літо 968. Уперше прийшли печеніги на Руську землю, а Святослав був тоді в Переяславці на Дунаї. І зачинилась Ольга в Києві з онуками своїми. І обступили печеніги місто великою силою. Безліч їх стояло навкола міста. І не можна було ні вийти з Києва, ні звістку послати, ні коня напоїти. Знемагали люди без їжі та води. І зібралися люди тієї сторони Дніпра на човнах і стояли на тому березі. І не можна було їм пробратися в Київ, ні з Києва до них.*

І стали тужити люди в місті й питали: «Чи немає кого, хто б міг перепливати на той бік Дніпра й сказати їм: коли не підступлять вони на ранок до міста й не допоможуть нам, здамося печенігам». І сказав один отрок: «Я перепливу». І відповіли йому: «Іди». Він вибрався з міста й побіг із вуздечкою в руках через стійбище печенігів, питаючи їх: «Не бачив хто мого коня?» І коли він проскочив до річки, то швидко зняв одєжину, кинувся в Дніпро й поплив. Побачивши це, печеніги метнулися за ним, стріляли в нього з луків, та нічого не могли зробити.

На тому березі помітили його, впливли навпроти човном, забрали й привезли до дружини. І сказав їм отрок: *“Якщо завтра не підійдете до міста, то люди здадуться печенігам”*. Промовив же воєвода їхній Претич: *“Підійдемо завтра на човнах, заберемо княгиню і княжичів і помчимо на цей бік. Якщо не врятуємо їх, то ганьбою покриємо себе, і Святослав усіх нас погубить”*. Ранком, як тільки почало світати, сіли вони в човни й голосно засурмили. А на горах весь Київ озвався гуками. Печенігам же здалося, що то прийшов сам князь, і вони побігли від міста, хто куди.

Послали кияни до Святослава зі словами: *“Ти, князю, шукаєш чужої землі та про неї турбуєшся, а свою занехаяв. А нас мало не взяли печеніги, і матір твою, і дітей твоїх. Якщо не прийдеш і не оборониш нас, то нас таки візьмуть. Невже тобі не жаль вітчизни своєї, ані матері старої, ані дітей своїх?”* Почувши те, Святослав сів на коня і помчав у Київ із дружиною своєю. Поцілував він матір свою та дітей і пожурився з того, що натерпілися вони від печенігів. І зібрав воїнів, і прогнав печенігів у поле, і настав мир».

У група. Другий похід князя Святослава на Балкани.

Запитання та завдання

Підготуйте розповідь про другий похід князя Святослава на Балкани від імені його учасника-воїна. Опишіть враження, почуття та емоції вашого персонажа від цього походу. Як ваш персонаж оцінює значення цих подій для своєї країни та для історії в цілому?

Відігнавши печенігів і призначивши своїх синів на князювання: старшого Ярополка — у Києві, Олега — у Древлянській землі, наймолодшого Володимира — у Новгороді, Святослав розпочав збирати військо для нового походу на Балкани. На спроби оточення відмовити князя від походу той відповів: *«Не люблю мені в Києві жити, хочу жити в Переяславці на Дунаї, тому що то є середина землі моєї»*.

Під час другого походу **970–971 рр.** князь поставив собі за мету цілковито підкорити Болгарію, а потім помірятися силою із самою Візантією. Святославу вдалося оволодіти майже всією Болгарією. Перейшовши Балканські гори, князь уже погрожував самому Константинополю. І цього разу Святослав виграв перший великий бій під **Філіппополем** (сучасний Пловдив), проте в битві під **Аркадіополем** візантійці організували гідну відсіч і примусили Святослава вперше відступити з поля бою. Князю довелося повернутися на Дунай і закріпитися в Доростолі.

Навесні **971 р.** візантійська армія на чолі з імператором Іоанном Цимісхієм оточила **Доростол**. Облога тривала три місяці. Святослав раз у раз намагався вивести своє військо з города, щоб вийти з оточення, проте візантійці стояли на своїх позиціях твердо. **21 липня 971 р.** між візантійськими та руськими військами відбулася грандіозна битва. Напередодні битви Святослав виголосив палку промову, закликавши воїнів не осоромити «землі Руської».

З «Повісті минулих літ». «І рушив Святослав на греків, і вийшли вони супроти русі. І коли побачила це русь, то убоялася вельми множества воїв. І мовив Святослав: *“Уже нам нікуди дітися, а волею і неволею доведеться стати насупроти. Тож не осоромимо Руської землі, а ляжемо кістьми тут, бо ж мертвий сорому не зазнає. Якщо ж побіжимо ми, — то сором нам. Тож не втечемо, а станемо кріпко, і я перед вами піду. Якщо моя голова ляже — тоді самі подумайте про себе”*. І сказали вої: *“Де голова твоя ляже, там і наші голови ми зложимо”*».

За свідченнями візантійських джерел, у ході генеральної битви під Доростолом загинуло 15 тис. руського війська. Зазнав поранення і князь. Урешті він змушений був попросити миру.

За новим договором із Візантією, Святослав брав на себе зобов'язання не нападати на Візантійську імперію, на її міста в Криму та на Болгарію. Водночас київський князь мав надавати Візантії військову допомогу в разі її війни з іншими дер-

жавами. Візантійський імператор, зі свого боку, погодився випустити руське військо з оточеного Доростолу зі зброєю в руках і надати продовольство для зворотного шляху.

Відповідно до дипломатичних норм тих давніх часів, угоду було скріплено присягою перед образами з боку візантійців-християн і перед фігурою Перуна — покровителя князя та дружини — з боку русі-язичників.

Водночас візантійці за чималі гроші найняли печенігів, щоб ті зненацька напали на ослаблене поразками військо Святослава. Навесні 972 р. Святослав вирушив до Києва. Проте на Дніпрових порогах печеніги хана Курі підстерegli й легко здолали виснажені голодом рештки руського війська. Святослав загинув у бою.

❖ Перевіряємо засвоєне на уроці ❖

1. Висловте свої думки щодо ролі князя Святослава в історії Русі та позитивного або негативного впливу його походів на державу.

2. Що мав на увазі літописець, підсумовуючи життєвий шлях князя такими словами: *«Чужого шукаючи, своє загубив»*?

3. Продовжте речення: «На цьому практичному занятті я дізнався/дізналася про ... , навчився/навчилася ... , зрозумів/зрозуміла ...»

4. Продовжте роботу, розпочату на уроці, опрацювавши завдання: «Розкриваємо таємниці Святослава: діалог зі штучним інтелектом». Уявіть, що ви «історичний детектив», який має підготувати й провести інтерв'ю зі Святославом, використовуючи можливості штучного інтелекту (наприклад, Chat GPT). Підготуйте запитання для діалогу зі штучним інтелектом, щоб дізнатися про цікаві факти із життя історичного діяча: походження, мотиви його рішень і вчинків, репутацію серед сучасників тощо.

5. Висловте своє враження від роботи: як змінилися ваші уявлення про історичну постать після діалогу зі штучним інтелектом.

УЗАГАЛЬНЕННЯ ЗА РОЗДІЛОМ 1

ВИНИКНЕННЯ РУСІ

Варіанти завдань (на вибір)

1. Уявіть, що ви працюєте на радіо та ведете передачу про новини. Підготуйте коротке повідомлення/репортаж на одну з тем: «Літописні слов'янські племена», «Заснування Києва», «Походження етноніму «*русь*»» (на вибір). Обговоріть його з однокласниками/однокласницями. Презентуйте в класі.
2. Створіть загадки, кластери або «хмари» слів, які розкриють значення понять «*русь*», «*данина*», «*дружина*», «*князь*», «*печеніги*», «*полюддя*», «*Русь*», «*хозари*», «*язичництво*». Обговоріть значення цих понять усім класом.
3. Подискутуйте з однокласниками й однокласницями на одну з поданих тем (на вибір): • Яка роль Києва у виникненні Русі? • Яка роль військово-торгових груп норманів у Східній Європі? • Яке значення торговельного шляху «з варягів у греки» для розвитку ранньої Русі?
4. Уявіть, що вам вдалося здійснити одноденну подорож до давнього Києва. Складіть коротку розповідь: де б ви побували, чиї справи вас зацікавили б, з ким би ви спілкувалися, що б ви вирішили дізнатися або дослідити. Опишіть повсякденне життя тогочасних мешканців міста.
5. Складіть уявну сторінку в соціальній мережі одного/однієї з історичних діячів/діячок епохи: Олег, Ігор, Святослав, княгиня Ольга (на вибір). Що вони могли б розповісти по себе та свою діяльність? Якими були б їхні дописи та коментарі до цих дописів?
6. Ви — «середньовічні купці». Розробіть сюжет про уявну подорож торговельним шляхом «із варягів у греки». Створіть карту маршруту. Якими товарами ви торгували б? З ким би спілкувалися? З якими небезпеками стикалися?
7. Запишіть у таблицю спільні та відмінні історичні події та явища, що відбувалися в державах Європи й у Русі в середині IX–X ст.

Період, дата (століття або рік)	Події та явища на теренах України	Події та явища поза Україною	Примітки
Раннє Середньовіччя			
Зріле (Високе) Середньовіччя			
Пізнє Середньовіччя			

8. Перевірте, як ви засвоїли матеріал розділу за допомогою онлайн-тесту. Пройти самооцінювання ви можете за допомогою QR-коду або покликання <https://bit.ly/48VxXOA>.

Розділ 2

РУСЬ НАПРИКІНЦІ X — У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XI ст.

§ 8. Русь за Володимира Великого

1. Як Володимир прийшов до влади?

Завдяки чому Володимиру вдалося здобути владу? Яку політику проводив князь стосовно київської знаті?

Після загибелі Святослава розпочалася запекла міжусобна війна між його синами — Ярополком, Олегом і Володимиром. Старший із братів — київський князь Ярополк — вирішив правити одноосібно. У 977 р. він рушив на брата, князя древлян Олега. Поблизу Овруча військо Олега зазнало поразки, а сам князь загинув.

Дізнавшись про долю брата, новгородський князь Володимир утік «за море». Повернувшись через рік на чолі численної варязької дружини, він переміг Ярополка і, як зазначає літописець, «став княжити Володимир у Києві один». Так **Володимир** став великим князем київським (980–1015).

Володимир був сином Святослава та ключниці князівського двору Малуші (імовірно, доньки древлянського князя Мала). Оскільки Володимир був позашлюбним сином князя Святослава, то в юному віці зазнав багатьох образ і принижень. Його нерідко називали «робочичем», «холопищем». Проте батько не цурався сина й посадив його князувати в Новгороді, де певний час князував сам.

У набраній дружині провідну роль уже відігравали місцеві воїни. Князь Володимир намагався спиратися на місцевий люд у всій своїй діяльності. Вирішуючи державні справи, він дослухався до думки і «луччих людей» та «княжих людей», тобто земельної аристократії, **бояр** і дружинників-урядовців.

Бояри (від давньотюрк. *бояр, боіла* — шляхетний, знатний) — панівний (поряд із князями) прошарок людності Русі й середньовічної України.

Час від часу Володимир у князівському дворі влаштовував бенкети для дружинників, бояр, київських «луччих людей». Щоб здобути повагу киян, Володимир надавав щедрі допомоги тим, хто зазнав втрат унаслідок князівських міжусобиць. Містом розвозили харчі цілими возами. У такий спосіб Володимир зміцнив свою владу й забезпечив собі підтримку та повагу громадян Києва.

2. Як Володимиру вдалося об'єднати державу?

Чим, на вашу думку, була зумовлена управлінська реформа Володимира? Яку роль вона відіграла в об'єднанні держави?

Утвердившись при владі, Володимир розгорнув енергійну діяльність заради об'єднання держави. Князь розумів, що, допоки Русь поділялася на землі окремих родів і племен, очолених місцевими князями та племінними старійшинами, над державою нависала загроза відокремлення цих земель. Тому Володимир провів адміністративну (управлінську) реформу, позбавив місцевих князів влади, а землі — самоврядування. Владу над землями передав своїм синам — князям-намісникам, щоб вони вирішували справи щодо управління, чинили суд, збирали данину.

В. Лопата. Портрет князя Володимира Великого

Розгляньте малюнок. Які риси характеру Володимира втілив художник у цьому зображенні?

Так влада стала централізованою¹. З того часу «руські землі» були об'єднані навколо князівських центрів. Саме від них землі й отримували нові назви: Переяславська, Чернігівська, Галицька, Волинська, Полоцька, Смоленська, Новгородська.

Завдяки централізації влади в скарбниці було зосереджено значні кошти. Адже кожне князівство виділяло частку своїх прибутків у загальнодержавну скарбницю. Це дало змогу Києву вирішувати вагомі суспільні справи.

Частка, яку Київ отримував для спільних справ, була досить великою. Наприклад, у всій Новгородській землі за часів Володимира збирали 3 тисячі гривен. 2 тисячі передавали київському князю на загальносуспільні справи й лише одну тисячу залишали Новгороду.

3. Які заходи вжив Володимир для захисту державних рубежів?

Ви — «військові експерти». На прикладі діяльності Володимира та теперішньої російської агресії проти України поясніть, чому важливо дбати про оборону державних рубежів.

Однією з найвагоміших загальнодержавних справ був захист від уторгнень степовиків-печенігів. Вони постійно кочували, а їхні загони стрімко переміщалися з місця на місце. Тому розгромити й вигнати ворога зі степів не вдавалося. Щоб організувати оборону, *«став він [Володимир] городи зводити по Десні, і по Остру, і по Трубежу, і по Сулі, і по Стугні. І став набирати мужів ліпших зі словен, і з кривичів, із чуді, і з в'ятичів і ними населив він городи, бо була війна з печенігами. І воював він із ними, і долав їх»*.

За наказом Володимира було збудовано чотири лінії оборони: на шляхах із півдня і сходу, біля бродів, на річках були зведені нові городи-фортеці. Вони були сполучені між собою земляними валами із засіками на гребені та ровом біля основи. Нерідко будівельники використовували давні Змієві вали, уключивши їх у нові лінії оборони.

¹ *Централізація влади* — зосередження державної влади в єдиних руках.

У народі і старі, і нові вали отримали назву **Змієвих**. За легендою, їх проорав Змій, переможений і запряжений у гігантського плуга богатирем Микитою Кожум'якою.

- *Скільки праці та ресурсів потрібно було затратити, щоб насипати «Змієві вали». Пригадайте, які оборонні споруди будували в давні часи для захисту від набігів кочівників. Яку роль вони відігравали?*

Внутрішня будова
«Змієвих валів».
Сучасна реконструкція

4. Територія Русі за часів Володимира

Визначте за текстом і картою, які території та племена були підкорені за часів правління князя Володимира. Що мав на меті Володимир, розширюючи територію своєї держави?

Володимир доклав значних зусиль для розширення території Русі, зосередивши увагу на підпорядкуванні Києву східнослов'янських земель.

Для Русі вагоме значення як постачальники солі, родовища якої знаходилися в Підкарпатті (назва різних регіонів по обидва боки Карпатських гір), мали західні землі, де мешкали волиняни, хорвати й тиверці. Через західні землі проходили також торговельні шляхи з Криму та західного берега Чорного моря до Польщі, Німеччини й Угорщини.

Успішний західний похід князя Володимира завершився здобуттям «Червенських градів», що знаходилися на лівому березі Західного Бугу, — Перемишля, Белза, Червеня, Волиня та ін. Для зміцнення західного кордону князь заклав нове місто Володимир¹.

¹ До 2021 р. місто мало назву Володимир-Волинський. Нині — м. Володимир.

РУСЬ ЗА КНЯЗЮВАННЯ ВОЛОДИМИРА ТА ЯРОСЛАВА (98–1054)

Щоб убезпечити західний кордон від нападів войовничого племінного союзу ятвягів, Володимир підкорив межиріччя Західного Бугу й Німану. Наприкінці X ст. князь уключив до складу Русі Закарпаття та землі хорватів, що проживали в Подністров'ї.

Приєднавши племена іжора та водь на півночі, Володимир здобув вихід до Балтійського моря. На сході князь приборкав племена радимичів і в'ятичів, що повстали. Після цього продовжив наступ на Волзьку Булгарію та уклав з нею мирну угоду.

Після розпаду Хозарського каганату Русь продовжувала утримувати Білу Вежу (хозарський Саркел) у Надазов'ї. Для захисту південних рубежів держави на Таманському та Керченському півостровах із містами Тмуторокань і Корчев (Керч) утвердилося потужне Тмутороканське князівство.

Русь за Володимира стала справжньою імперією — могутньою державою, що, крім народу-засновника, уключала й різні завойовані народи.

Чи погоджуєтеся ви з думкою авторів підручника, що можна вважати Русь *імперією*? Аргументуйте свою відповідь.

Русь перетворилася на найбільшу за територією державу тодішньої Європи. Вона простяглася від межиріччя Оки й Волги на сході до Дністра, Карпат, Західного Бугу, Німану та Західної Двіни на заході, від Чудського, Ладозького й Онезького озер на півночі до Дону, Сули та Південного Бугу на півдні.

5. Які завдання вирішував Володимир Великий за допомогою зовнішньої політики?

Які підходи було взято за основу зовнішньої політики князя Володимира? Висловіть судження про важливість дипломатії в зовнішній політиці.

Зовнішню політику Володимир підпорядковував зміцненню рубежів княжої Русі та встановленню добросусідських відносин з європейськими державами. На заході Володимир установив приязні стосунки з монаршими дворами Чехії, Угорщини, Польщі та Священною Римською імперією. Підтримував дружні відносини і зі Скандинавськими країнами.

На сході після воєнного походу проти Волзької Булгарії було укладено мирний договір, що розмежував території та торгівлю двох держав. На півдні *«була боротьба велика безперестанку»*. Цими словами літописця можна передати сутність політики Володимира щодо печенігів.

Князь принципово змінив політику щодо Візантії, яку проводив його батько Святослав. У 987 р. імператори-брати Василь і Костянтин попросили у Володимира допомоги проти заколотників. Київський князь надіслав імператорам на допомогу численну дружину. За збереження трону імператори пообіцяли віддати Володимирі за жінку свою сестру Анну. У такий спосіб князь зумів налагодити дружні відносини з найпотужнішим сусідом Русі.

Найвеличнішою справою Володимира Святославича стало впровадження християнства. Ушановуючи князя за цивілізаційну діяльність, його проголошено святим і рівноапостольним. У народній пам'яті — історичних переказах і легендах — князь поставав як володар справедливий, щедрий, турботливий захисник і засновник богатирських застав. Його називали Володимир Красне Сонечко.

6. У чому проявлялися ознаки могутності Русі за часів правління князя Володимира?

Багатства, які направляли із цих територій до Києва, дали можливість Володимирі надати своїй владі й столиці імперського блиску. Князь завів власний монетний двір. Там карбували златники та срібники, які засвідчували, що Володимир є суверенним (незалежним) володарем. На монетах зображали Ісуса Христа, а з іншого боку — князя Володимира, що сидить на троні з хрестом у руці й короною на голові. Зображення підсилюють написи: *«Володимир на столі»*, *«Володимир на столі, а се його срібло»*.

Про що свідчить той факт, що саме за князя Володимира почали карбувати власну монету? На златниках і срібниках Володимира зображено так само, як імператора на візантійських монетах. Про що це свідчить? Який князівський знак зображували на тодішніх монетах?

Златник князя Володимира
(лицьовий бік) — умовна
назва золотої монети, яку
карбували в Русі
наприкінці X ст.

Срібник князя Володимира
(лицьовий і зворотний боки) — умовна
назва срібних монет, які карбували
в Русі наприкінці X —
на початку XI ст.

Економічне зміцнення дало змогу Володимирі подбати й про столицю імперії. У центрі Києва виріс «град Володимира». Це була фортеця-дитинець, площею в 10 га, оточена дерев'яно-земляними укріпленнями. Тут зводили найбагатші будівлі, князівські палаци, побудували головний храм тодішньої Русі — Десятинну церкву. Перед нею було встановлено бронзову квадригу — бойову колісницю та мідні статуї з візантійських колоній у Криму.

Київ став багатим і культурним містом, яке викликало захоплення чужоземців. Це засвідчують, наприклад, нотатки єпископа *Тіммара Мерзебурзького*, що побував у Києві через три роки після смерті Володимира. Мандрівник оповідає про 400 церков, 8 базарів і «незліченну силу мешканців».

«Місто Володимира».
Макет Д. Мазюкевич

Десятинна церква. Фрагмент
макета Д. Мазюкевич

Перевіряємо засвоєне на уроці

Знаємо. 1. Розкрийте зміст поняття «бояри». **Розуміємо. 2.** Поясніть зміст державної реформи Володимира Великого. **3.** Установіть відмінність між метою походів Святослава та Володимира. **Уміємо. 4.** За картою (с. 64) визначте географічні кордони Русі, використавши назви географічних об'єктів (річки, моря, міста, гори тощо). **5.** Створіть історичний портрет князя Володимира. **Висловлюємо своє ставлення. 6.** Розкрийте значення централізації для зміцнення держави. **7.** Чи згодні ви з думкою, що князь Володимир не тільки переможець своїх братів та успішний завойовник Києва, а й справжній державний діяч? Аргументуйте свою думку. **Досліджуємо. 8.** Чи потрібна централізація влади в умовах війни? Яку роль відіграють у державі військо та дипломатія?

§ 9. Прийняття християнства та його роль у житті Русі

Практичне заняття

Сьогоднішнє практичне заняття присвячене ролі релігії в суспільстві та в розбудові держави Русь.

1. Як князь Володимир створював язичницький пантеон?

Із чого розпочав своє правління Володимир? Чому, на вашу думку, він це зробив? Як ставиться літописець до цієї події? Чому?

Досвід попередніх князів засвідчив, що об'єднання союзів племен лише за допомогою зброї є нетривким. Тому вже на початку свого князювання в Києві Володимир зробив спробу духовно об'єднати Русь. Із цією метою він вирішив улаштувати в стольному граді святилище, присвячене богам усіх союзів племен.

Уривок із «Повісті минулих літ». «І став княжити Володимир у Києві один. І поставив він кумири на пагорбі, поза двором теремним: Перуна дерев'яного, а голова його [була] срібна, а вус — золотий: і Хорса, і Дажбога, і Стрибога, і Симаргла, і Мокош. І приноси-

ли їм [люди] жертви, називаючи їх богами, і приводили синів своїх і жертвували. Але преблагий бог не хоче смерті грішникам; на тім пагорбі нині є церква Святого Василя [Великого], як ото ми потім скажемо. Та ми до попереднього повернемося».

Зведення за велінням Володимира дерев'яних фігур бога Перуна й інших язичницьких божеств. Мініатюра з Радзивілівського літопису. Кінець XV ст.

Чому язичництво не могло об'єднати Русь? Аргументуйте свою відповідь.

Проте пантеон не міг допомогти князю об'єднати державу, адже мешканці окремого села чи міста продовжували вклонятися лише своєму богові. Отже, язичництво заважало київському князеві згуртувати державу.

Язичництво заважало й міжнародним справам Русі. Західні християнські держави ставилися до язичницької Русі зверхньо та з недовірою.

2. Як Володимир обрав релігію для своєї держави?

Чому князь Володимир не вдовольнився створенням язичницького пантеону? Що спонукало князя християнізувати Русь?

Володимир не міг не помічати, що всі навколишні держави, які досягли помітних історичних успіхів, мали релігію, засновану на вірі в одного бога. У візантійських греків, болгар, чехів, поляків було поширеним християнство, у волзьких булгар — іслам, у хозар — юдаїзм.

У літописі розповідається, як князь вагався, яку з трьох релігій обрати. Він зупинив свій вибір на християнстві візантійського обряду. І це було не випадково. Візантійська церква проповідувала єднання церкви й держави, що відповідало бажанням князя та особливостям руського суспільства. Літописець пов'язує запровадження християнства в Русі з походом Володимира на Херсонес (у літописі — Корсунь), що належав тоді Візантії.

Ви пам'ятаєте, що руський князь надав допомогу Царгороду в приборканні військових заколотників. За це йому було обіцяно одруження з візантійською принцесою Анною. Утім, імператори не хотіли виконувати своїх обіцянок. Відверте затягування з одруженням обурило Володимира. Він розпочав війну з Візантією, узявши в облогу її найбільше володіння в Криму — Херсонес (Корсунь). Лише через пів року місто, позбавлене води, припинило опір. Тож імператор змушений був виконати умови угоди.

За словами літописця, **988 р.** Володимир прийняв хрещення в Корсуні й за християнським обрядом узяв шлюб із візантійською принцесою Анною. Там же охрестили і його дружинників.

Хрещення князя Володимира та дружинників. Сторінка з Радзивіллівського літопису. XV ст.

В. Васнецов. Хрещення князя Володимира. Фреска у Володимирському соборі м. Києва. 1890 р.

3. Як відбувалося хрещення Русі?

Чому прийняття християнства в Русі супроводжувалося знеславленням Перуна й інших богів? Який шлях запропонували б ви?

Прибувши до Києва, Володимир наказав зруйнувати язичницькі святилища. Літопис розповідає, як руйнували язичницьке святилище на Старокиївській горі в Києві.

Уривок із «Повісті минулих літ». «І коли прибув, повелів він поскидати кумирів, тих порубати, а других вогню оддати. Перуна ж повелів він прив'язати коневі до хвоста й волочити з Гори по Боричевому [узвозі] на ручай, і дванадцятьох мужів приставив бити [його] палицями.

І коли ото волокли його по ручаю до Дніпра, оплакували його невірні люди, бо іще не прийняли вони були хрещення. І, приволікши його, укинули в Дніпро. І приставив Володимир [до нього людей], сказавши: *«Якщо де пристане він, то ви відпихайте його від берега, допоки пороги пройде. Тоді облиште його»*. І вони вчинили звелене. І тоді пустили Перуна, і пройшов він пороги, викинуло його вітром на мілину, і від того місце те Перунова рінь і досі зветься».

Розгляньте репродукцію картини. Опишіть, хто на ній зображений. Яку подію відтворено? Знайдіть у літописі опис зображеної на картині події.

О. Кулаков.
Кумири.
2000 р.

Ознайомтеся з уривком із літопису. Опишіть, як відбувалося хрещення? Як ставилися до нього люди?

Уривок із «Повісті минулих літ». «Потім же Володимир послав посланців своїх по всьому городу, говорячи: *“Якщо не з’явиться хто завтра на річці — багатий, чи убогий, чи старець, чи раб, — то мені той противником буде”*. І, це почувши, люди з радістю йшли, радуючись, і говорили: *“Якби се не добре було, князь і бояри сього б не прийняли”*. А назавтра вийшов Володимир із попами-цесарициними й корсунськими на Дніпро. І зійшлося людей без ліку, і влізли вони у воду, і стояли — ті до шиї, а другі — до грудей. Діти ж [не відходили] од берега, а інші немовлят тримали. Дорослі ж бродили [у воді], а попи, стоячи, молитви творили».

Як відбувалося поширення християнства на території Русі? Чому люди ще тривалий час ушановували язичницьких богів і дотримувалися старих обрядів?

Після хрещення киян розпочалося навернення до християнства всієї країни. У деяких околицях Русі хрещення проводили силою. Так, у Новгороді про воевод Володимира залишилася приказка: «Хрестив нас Путята мечем, а Добриня вогнем». Особливо повільно впроваджувалося християнство на північному сході імперії, де переважали угро-фіни. Ще в другій половині XI ст. там відбувалися повстання, під час яких убивали та висилали єпископів.

Свято Купала в с. Чубинському Київської області. 2016 р.

Проте навіть там, де люди й навернулися до християнства, ще тривалий час ушановували і християнських святих, і давніх богів. Такі визначні свята, як Різдво, Великдень, Трійця, збігалися в календарі з давніми язичницькими святами й перейняли від них багато традицій. Християнська церква практично визнала язичницьку Масницю, чи Колодій. Деякі з язичницьких обрядів ушановують і в наш час.

4. Як держава сприяла впровадженню християнства?

Чому, на вашу думку, держава була зацікавлена в поширенні християнства? Як виглядала церковна організація в Русі?

Утвердженню християнства активно сприяла держава. Київський князь зводив нові церкви коштом державної скарбниці. Так, на місці язичницького пантеону на Перуновому пагорбі було збудовано церкву Святого Василя. 996 р. завершилося будівництво церкви Успіння Пресвятої Богородиці — першої кам'яної церкви. Вона стала першим головним храмом Русі. На її спорудження Володимир наказав виділяти десятку частку від прибутків держави. Звідси й походить назва церкви — *Десятинна*. Традиція виділяти на потреби християнської церкви десятину в Русі зберігалася й надалі. Це давало можливість зводити чимало церков, розвивати писемність, освіту.

Священників, *ікони* та церковні книги привозили з Візантії, а пізніше — з Болгарії та Сербії. Адже священникам-слов'янам було набагато легше порозумітися з мешканцями Русі.

Ікона (від грецьк. *eikóna* — малюнок, образ, зображення) — живописне зображення Ісуса Христа, Богородиці, святих і подій Святого Письма.

Церква Успіння
Пресвятої Богородиці.
Фрагмент діорами
«Місто Володимира».
Археологічний музей.
м. Київ

Церковну організацію було запозичено у Візантії. Основною одиницею стали єпархії. Їх очолювали єпископи. Усі вони об'єдналися в Київську *митрополію*.

Митрополія (від грецьк. *mytropolis* — столиця, резиденція) — церковний адміністративний округ, яким відає митрополит. Зазвичай складається з кількох єпархій.

Митрополит та єпископи керували внутрішніми церковними справами, питаннями взаємин із представниками інших вір, насамперед язичниками, господарськими справами. Усі питання життя церкви вирішували відповідно до вимог церковного статуту.

5. У чому полягає значення впровадження християнства як державної релігії?

Чи погоджуєтеся ви з твердженням авторів підручника, що християнізація Русі підсумувала, увінчала процес формування держави? Чому?

Християнізація Русі підсумувала, увінчала процес формування держави. З того часу державу об'єднував не лише князь, якого підтримувала озброєна дружина. Ще міцніше Руську державу об'єднала спільна для всіх племен християнська віра.

Відтепер слово *Русь* означало для всіх і територію, і державу, і її мешканців, і православних християн. Завдяки християнству роз'єднані язичники почали об'єднуватися в руський народ.

Міжнародне значення впровадження християнства полягає в тому, що Русь стала рівноправною в колі європейських християнських держав, а не чужою язичницькою землею.

Запровадження християнства визначило долю українського народу. Обравши християнство, Русь пов'язала свою долю із західною європейською цивілізацією, а великі князі київські зріднилися з багатьма європейськими династіями. Зрештою, наш народ і держава перетворилися на невід'ємну складову європейської цивілізації.

Християнство вплинуло й на культуру Русі, зокрема на початок храмового будівництва, розвиток іконопису, писемності, зародження літописання.

Церква зміцнювала авторитет князя, благословляла його на важливі справи й походи, нагадувала вірянам про князя в молитвах, поширювала переконання про божественне походження влади, підтримувала єдність суспільства.

Пам'ятник князю
Володимиру,
хрестителю Русі.
м. Київ

Як у зображенні князя відтворено рішучість його намірів упровадити християнство на Русі? Як скульптор відтворив значення християнства для державної діяльності Володимира?

Перевіряємо засвоєне на уроці

Продовжте речення: «На цьому практичному занятті я дізнався/дізналася про... , навчився/навчилася... , зрозумів/зрозуміла...»

§ 10. Русь за Ярослава Мудрого

Сьогодні подорожуємо в Русь за часів князювання Ярослава Володимировича, одного з найвидатніших князів. Дізнаємося, які зміни відбулися в державі та суспільстві, як вплинув на це князь, якого кликали Мудрим.

1. Як Ярослав продовжив зміцнення Русі?

Яку політику проводив князь Ярослав для зміцнення Русі? Чи правильно він робив, що уникав нерозважливих воєнних походів, а зосередив основну діяльність на зміцненні кордонів держави?

Після смерті князя Володимира між його 12-ма синами спалахнула жорстока братовбивча війна. Переможцем став Ярослав. Із цього часу, як записав літописець, «і припинилися уособиця і бунти, і була тиша велика в землі».

Діяльність князя **Ярослава (1019–1054)** стала продовженням державотворчої політики Володимира. Він спрямовував усю енергію на зміцнення держави. Воєнні походи відбували-

3D-реконструкція
обличчя Ярослава
Мудрого

ся заради укріплення кордонів, збереження територіальної цілісності та єдності держави, захисту життя і честі підданих та авторитету Русі.

На заході князь Ярослав повернув під владу Києва Червенські землі, захоплені під час міжусобиць Польським королівством. Щоб зміцнити західний кордон, він заклав місто Ярослав над Сяном (нині м. Ярослав у Польщі). Князь здійснив кілька походів проти угро-фінської чуді, ятвягів, литовського союзу племен. Над Чудським озером заснував город Юріїв (нині м. Тарту в Естонії).

Щоб захистити південні кордони, Ярослав разом із братом князем Мстиславом Хоробрим організував далекий похід на Кавказ.

Він також продовжував справу батька, розбудовуючи укріплення на південному кордоні вздовж річки Росі. За часів його правління були засновані міста Корсунь, Богуслав, Юр'їв (нині м. Біла Церква).

Головною ж заслугою Ярослава в перемозі над азійськими кочівниками став розгром печенігів, які спробували взяти штурмом Київ. Вирішальна битва відбулася **1036 р.** під мурами *Києва*. Печеніги зазнали повної поразки. На місці перемоги Ярослав наказав закласти монументальний кафедральний *собор* Святої Мудрості, тобто Святої Софії.

Собор — особлива, головна церква (храм) міста; головна церква в монастирі.

Розгром печенігів
під Києвом 1036 р.
Мініатюра
з Радзивілівського
літопису

Частина печенігів на півдні була знищена візантійцями, частина перейшла на службу до Русі.

За QR-кодом і посиланням <https://bit.ly/3Z7ltdH> прочитайте уривок про розгром печенігів під Києвом 1036 р. та виконайте поставлені завдання.

2. Як Ярослав розбудовував Київ?

Ви екскурсоводи. Проведіть екскурсію середньовічним Києвом за часів князювання Ярослава Мудрого. Підготуйте її опис. Зробіть припущення, які особливості забудови Києва сподобаються туристам.

Визначною сторінкою князювання Ярослава Мудрого стала грандіозна розбудова Києва. Князь заклав новий укріплений дитинець «місто Ярослава». За площею воно в 7 разів перевищило «місто Володимира». Дитинець був обнесений гігантськими земляними валами заввишки понад 14 м. На валах стояли дерев'яні фортечні стіни та кам'яні мури. В основних місцях оборони над валами піднімалися неприступні вежі. Загальна довжина валу становила 3,5 км та охоплювала територію в 70 га.

Ярослав розширює Київ.
Мініатюра
з Радзивіллівського літопису.
XV ст.

За QR-кодом і посиланням <https://bit.ly/464DzPK> розгляньте 3D-модель середньовічного Києва X–XII ст.

За роки князювання Ярослава Київ набув величчя та вишуканості. Поряд із Десятинною церквою Богородиці та церквою Святого Василя над містом піднялися Софійський собор, монастирі Святого Георгія (Юрія) та Святої Ірини, зведені на честь небесних покровителів князівського подружжя. За зовнішнім виглядом вони були ніби

зменшеними копіями Софійського собору. Розміщені поряд із собором, монастирі утворювали чудовий архітектурний ансамбль. У велетенські міські укріплення були включені величні Золоті, Софійські, Лядські та Печерські ворота.

Відомий німецький церковний діяч, єпископ **Адам Бременський**, побувавши в Києві, стверджував, що це місто «змагається із константинопольським скіпетром і є преславною окрасою східної церкви».

Золоті Ворота із церквою Благовіщення. Сучасна реконструкція

Ярославу Мудрому належить і слава засновника першої бібліотеки при Софії Київській. З величного спадку минулого до нас дійшли лічені екземпляри.

За підрахунками вчених, бібліотека в Софійському соборі мала налічувати понад 950 томів. Для країн середньовічної Західної Європи це була величезна цифра. Адже за одну книгу того часу можна було купити в столиці Візантійської імперії великий міський будинок або 12 га землі, найдорожчої в тодішньому світі.

О. Гальчинська. Бібліотека Ярослава Мудрого

3. Основні положення «Руської правди».

Проаналізуйте текст підручника й уривок із «Руської правди». Які види злочинів передбачає цей документ? Чому за один і той самий злочин призначали різні розміри штрафів? Чи можна говорити про рівність прав жителів Русі? Обґрунтуйте свою відповідь.

Найбільш визначною державною справою Ярослава Мудрого стало укладення першого писаного зведення (кодексу) законів під назвою «*Руська правда*», її ще називають «*Правдою Ярослава*». Вона складається із 17-ти статей.

«Правда Ярослава» давала можливість вирішувати спори про власність, невиконані зобов'язання, родинні суперечки, завдані образи. За допомогою кодексу також можна було врегулювати справи з приводу таких важких злочинів, як убивство, пограбування, підпал, завдання тілесних ушкоджень, викрадення власності.

Головним засобом покарання кодекс установлював штраф, а найвищою мірою покарання було вигнання з громади й вилучення (конфіскація) майна злочинця. Смертна кара кодексом не передбачалася. Хоча Володимир Великий запровадив смертну кару, «Руська правда» замінила її виплатою грошового штрафу. Гроші сплачували на користь князя — їх називали «вірою» або на користь потерпілого чи його родичів — «головщиною». Тілесні покарання до вільних людей не застосовували, а тільки до холопів (рабів) за побиття вільної людини.

Як і всі інші державні збірники законів того часу, статті «Руської правди» захищали насамперед представників суспільної верхівки. Наприклад, штраф за вбивство старшого дружинника становив 80 гривен, за вбивство міського мешканця, купця або ремісника штраф сягав 40 гривен, тоді як убивство вільного селянина (смерда) каралося лише 5-ма гривнами. Проте й підпорядковані верстви завдяки «Руській правді» відчували себе захищеними від свавілля, від кого б воно не виходило. Адже і 5 гривен на той час були значною сумою.

Прочитайте за QR-кодом і посиланням <https://bit.ly/3EwV8w1> уривок із «Руської правди».

«Руська правда» засвідчувала певне рівноправ'я чоловіків і жінок. Наприклад, убивця жінки карався так само, як і вбивця чоловіка. На відміну від тогочасних європейських країн, руська жінка після смерті свого чоловіка не потребувала опікуна, а сама ставала головою родини. При поділі родинного майна жінка отримувала свою частку й розпоряджалася нею на власний розсуд.

Отже, «Руська правда» продемонструвала високий правовий розвиток руського суспільства як європейського. Кодекс суттєво допоміг справі зміцнення держави. Усі суди мусили провадити справи, використовуючи не племінні звичаї, а єдині для всієї Русі закони.

Нині «Руська правда» залишається найважливішим джерелом вивчення суспільних відносин, судочинства та державності Русі.

Як ви вважаєте, чому найвищою мірою покарання, згідно з «Руською правдою», було вигнання з громади та вилучення (конфіскація) майна злочинця? Чи могла людина на той час жити сама, без громади?

4. Що таке шлюбна дипломатія?

Спільність віри дала можливість київському князівському двору в міждержавних відносинах активно використовувати *шлюбну дипломатію*. Так, князь Володимир ще до хрещення мав серед перших дружин двох іноземок: чешку та болгарку, а після хрещення — візантійську принцесу Анну. Шість його синів і доньок перебували в шлюбах з європейськими монархами чи представниками та представницями європейських поважних родин.

Шлюбна дипломатія — укладення шлюбів між представниками середньовічних династій, щоб закріпити політичний союз, залагодити конфлікт чи уникнути його.

Відома на весь світ королева Великої Британії Єлизавета II була прапраправнучкою Володимира Великого в 34-му коліні.

Ще частіше шлюбною дипломатією користувався Ярослав Мудрий. За це його навіть назвали «тестем Європи». Сам Ярослав узяв шлюб із норвезькою принцесою Анною, а потім із шведською Інгігердою. У династичних шлюбах перебували дев'ятеро його дітей.

За QR-кодом і посиланням <https://bit.ly/44TmaZq> розгляньте детально сюжетну композицію Музею становлення української нації та виконайте подане завдання.

Саме в Києві спалахнуло кохання між представником норвезького королівського роду Гаральдом Суворим та Єлизаветою Ярославною. Про цю романтичну історію дізналася вся Європа з відомої пісні про Гаральда.

За QR-кодом і посиланням <https://bit.ly/3PwpftG> прочитайте пісню Гаральда Суворого (у перекладі І. Франка), короткий коментар, саме джерело та визначте в ньому ті чесноти, які шанували в часи Ярослава Мудрого відважні воїни. Поміркуйте, чи співзвучні вони почуттям сучасної молоді.

У Києві шукали захисту й допомоги члени багатьох європейських династій. Так, тут знаходили притулок норвезький король Олаф Святий та його син Магнус Добрий, який повернув батьківський престол за сприяння володаря Русі, угорський королевич Андрій із братом Левентою та члени англійської королівської родини брати Едвард та Едмунд, поки не отримали змоги безпечно повернутися на батьківщину.

Завдяки прийняттю християнства від Візантії поступово сформувався військово-політичний союз двох православних держав. Візантія почала використовувати руські полки у війнах, які вела імперія наприкінці X — на початку XI ст. як на півдні Європи, так і в Передній Азії.

Отже, Русь у Ранньому Середньовіччі не була відокремлена від Західної Європи, а наші предки належали до спільноти європейських народів.

5. Яким було місце Русі серед європейських держав наприкінці X — у першій половині XI ст.?

За князювання Володимира Великого та Ярослава Мудрого Русь стала найбільшою державою середньовічної Європи. Проте її авторитет визначався не лише розмірами. Іноземці визнавали високий культурний і господарський рівень Русі. Відносини з київським двором давали європейським монархам надію на підтримку в боротьбі з ворогами, допомогу в об'єднанні своїх держав, навіть сподівання на підтримку в протистоянні Папі Римському, який тоді провадив ідею зверхності церковної влади над світською.

Активність Володимира та Ярослава в міжнародній політиці й шлюбній дипломатії зробила Русь, за формулюванням літописця, *«відомою і почутою всіма чотирма кінцями землі»*.

Європейські володарі захоплювалися розвитком Русі. Наприклад, давньофранцузькі «Пісні про діяння» зберегли свідчення про Русь і торгівлю з її купцями. Описуючи сватання Генріха I до Анни Ярославни, французькі історики писали: *«Край цей більш могутній, більш значний, більш культурний, ніж Франція»*. Європейське суспільство було добре поінформовано про стан справ у Русі з власного досвіду своїх дипломатів, купців, найманих воїнів. Це засвідчують навіть стіни наших храмів. Так, на стінах Софійського собору серед 7 тисяч написів є виконані грецькою, латинською, польською, вірменською, німецькою, чеською та англійською мовами.

❖❖❖ Перевіряємо засвоєне на уроці ❖❖❖

Знаємо. 1. Розтлумачте поняття «шлюбна дипломатія», «кодекс», «норма» закону, «цивільна справа», «кримінальна справа». **Розуміємо. 2.** Поясніть, які державні справи насамперед уславили Ярослава як мудрого князя. **3.** Визначте два напрями державної діяльності Ярослава. **Уміємо. 4.** Скориставшись картою (с. 64), складіть історичний репортаж про походи Ярослава. **5.** Створіть історичний портрет Ярослава Мудрого. **6.** Доведіть, що в Ранньому Середньовіччі наші предки належали до європейської родини народів. **Висловлюємо своє ставлення. 7.** Аргументуйте, що «Руська правда» сприяла зміцненню держави. **8.** Доведіть, що руське суспільство в певних суспільних відносинах і культурних

характеристиках випереджало європейські. **Досліджуємо. 9.** Чи збігається назва «Руська правда» з вашими уявленнями про добро і зло та справедливість? Поміркуйте, яку роль у функціонуванні держави відіграють закони.

§ 11–12. Суспільний устрій та влада Русі

Об'єднайтеся в малі групи й оберіть для дослідження одну з тем (кожну може досліджувати кілька груп). Використовуючи подані в підручнику матеріали (текст, ілюстрації, уривки з історичних документів) і додаткові джерела, виконайте поставлені завдання. Дотримуйтеся пам'ятки щодо роботи в малих групах. Результати свого дослідження обговоріть з однокласниками й однокласниками.

Практичне заняття

1. З яких верств складалося суспільство Русі?

Охарактеризуйте роль селян, міщан, духовенства, бояр, князя в житті інших станів суспільства та Русі як держави.

За підрахунками сучасних дослідників, Русь у X ст. і наступних століттях займала величезну територію від Білого та Балтійського морів на півночі до Чорного й Азовського на півдні, від Карпат і Західного Бугу на заході до витоків Дону та Волги на сході та була найбільшою серед європейських країн за площею (1,3–1,8 млн км). Населення становило від 4,7 до 7,9 млн осіб.

Суспільство Русі, подібно до інших європейських середньовічних суспільств, поділялося на «тих, що воюють», «тих, що моляться» і «тих, що працюють». Кожна із цих великих груп поділялася на дрібніші.

Перші три верстви були провідними, панівними. До них належали: князь із численною родиною — князівська верства, дружинники й бояри, а також духовенство.

Трьома підпорядкованими верствами були *містяни, селяни та холопи*.

Поділ на суспільні верстви стосувався як чоловіків, так і жінок. І народні звичаї, і «Руська правда» захищали права

жінки на власність у родині, а також її права як особистості. Жінки не лише пліч-о-пліч із чоловіками займалися хліборобством, ремеслом, торгівлею, а й за відсутності чоловіка керували господарствами, очолювали родини. Представниці князівської верстви часто керували, а іноді, як Ольга, правили державою після смерті чоловіків, поки підросли їхні сини.

Соціальна піраміда Київської держави

2. Яке місце займала князівська верства?

Ви — «історичні журналісти». Які три запитання ви хотіли б поставити князю Русі про його владу, діяльність або особисте життя? Напишіть можливі відповіді князя на ваші запитання. Презентуйте класу запитання та відповіді.

Князівська верства очолювала суспільство. Її утворювали особи князівської крові. Вони вважали себе нащадками легендарного князя Рюрика, а отже, належали до династії Рюриковичів.

Князі володіли різноманітними прибутковими угіддями, організовували промисли, займалися торгівлею. Вони стягували мито за перевезення іноземними та руськими купцями товарів через державну територію та землі окремих князівств.

Князь із княгинею.
Реконструкція З. Васіної

Княжичі.
Реконструкція З. Васіної

Важливим джерелом прибутку князів була плата за розгляд і вирішення судових справ. Окремо князям сплачували податок за торгівлю сіллю. Головним джерелом наповнення князівської скарбниці була данина від селянських і міських громад.

Великий князь київський, здійснюючи свою владу, виступав верховним правителем держави, налагоджував і контролював управління суспільними справами, видаючи для цього укази й розпорядження. Князі окремих земель, призначені великим князем, виконували його повеління у своїх князівствах, виступали законними розпорядниками всього місцевого життя.

Князь особисто вершив правосуддя в князівському суді чи призначав для нього суддів із членів князівської адміністрації: тіуна, огнищанина та ін.

До повноважень князя належали й військові справи. Князі виступали як воєначальники, безпосередньо відали питаннями оборони, особисто очолювали дружини під час воєнних походів.

3. Які були державні символи в Русі?

Коли та як виник тризуб як український національний символ? Яку роль відіграє національна символіка в теперішній час в умовах російсько-української війни? Наведіть кілька прикладів. Як потрібно ставитися до національних символів?

Тризуб на цеглині
Десятинної церкви

Символом князівської влади в Русі став князівський знак династії Рюриковичів, який наприкінці XIX ст. почали спрощено називати *тризубом*. Знак руських князів із середньовіччя добре знали в Європі. Так, на малюнку відомого болгарського літопису «Хроніка Манасії» XIV ст. дружинники князя стоять під прапорами з князівською символікою. Його зображення відоме з печатки Святослава Ігорьовича. Цей знак карбували на монетах великі князі Володимир, Святополк, Ярослав, тмутороканський князь Мстислав Хоробрий.

Відбиток князівського знака залишився на цеглі Десятинної церкви й Успенської церкви у Володимирі, на мечі варяга, що служив у дружині Ярослава Мудрого, на гербі французької королеви Анни Ярославни та надгробку св. Еріка (шведського короля), що породичався з династією Володимира Великого. Історик М. Грушевський вважав герб свідченням *«нашої тисячолітньої державної, політичної і культурної історії»*.

4. У чому особливість верстви дружинників і бояр?

Хто належав до панівних верств населення, крім князів? Яким було становище цих людей? Якою власністю вони володіли?

Головною опорою княжої влади була дружина. Спочатку вона складалася з варягів. Поступово серед дружинників збільшувалася кількість слов'ян із місцевих племен. До них потрапляли й окремі представники угрів, тюрків та інших степовиків, які зуміли здобути прихильність руського князя. Оскільки держава формувалася навколо військової організації, то саме з дружинників — «княжих чи кращих мужів» — князь призначав чиновників: податківців, суддів, господарників, вирників, мечників, отроків, двірських, дітських та ін.

Виконуючи доручені справи, дружинники та члени їхніх родин поступово перетворилися на окрему панівну верству — *бояр, боярство*, що об'єднувала військову верхівку, професійних воїнів і представників князівської адміністрації.

Що складнішим ставав державний устрій, то частіше князі призначали «княжих чи кращих мужів» намісниками в різні місцевості для управління. Князівські бояри швидко зближувалися і зливалися з місцевою племінною знаттю, що були тими «луччими людьми» чи «мужами нарочитими», про яких згадано в літописних джерелах. Зважаючи на їхній авторитет і вплив на місцевий люд, великий князь київський теж призначав їх для виконання різних управлінських, господарських, військових і судових справ.

Ставши членами місцевих князівських адміністрацій, бояри жили й господарювали у власних маєтках, були впливовими «мужами» у своїх землях і неохоче їх покидали.

Дружинники.
Реконструкція
З. Васіної

Київські бояри та боярині. Реконструкція З. Васіної

Боярство поступово перетворилося на верству великих землевласників. Вони отримували земельні наділи від князів, купували землі на власні прибутки або, використовуючи силу, загарбували землі селянських і міських громад. Дехто мав землі з давніх часів.

Оскільки землі було вдосталь, князівські бояри відразу отримували земельне володіння в безумовну власність. Між князями та боярами не вибудовувалися характерні для Європи сюзеренно-васальні відносини. Бояри зберігали маєтки навіть тоді, коли переходили від одного князя до іншого. Так у Русі сформувалася **вотчина**.

Вотчина (від давньослов'янськ. *отчина* — батьківська власність) — маєток із правом спадкового володіння, що не зобов'язував боярина обов'язково служити князеві.

Багато бояр проживало в містах. Свою землю вони здавали в обробіток селянам. За це селяни розраховувалися частиною продукції, яку бояри продавали на ринку. Така зорієнтованість на місто, зацікавленість у торгівлі, підприємливість вигідно відрізняли тодішніх руських бояр від західноєвропейських феодалів.

5. Яким було духовенство в Русі?

Обговоріть, чим займалися священники та монахи. Зробіть припущення, як ставилися до них прихожани.

Третю панівну верству становило *духовенство*. Воно поділялося на чорне та біле. До складу *чорного духовенства* належав митрополит, єпископи, ігумени — очільники монастирів, ченці та черниці — послушники монастирів. До *білого духовенства* — парафіяльні священники та диякони з родинами.

Відносини всередині духовенства регулювали за допомогою окремих правових норм і судили лише церковні суди.

Початково матеріальні потреби церкви та духовенства забезпечували із запровадженого князем Володимиром податку на церковні справи — церковної десятини. Із часом церква отримала від київського й місцевих князів, від окремих приватних осіб права на володіння землею та іншим майном. Згодом вона стала однією з найбільших землевласників Русі.

6. Які були особливості міст Русі та як жили їхні мешканці?

Складіть уявний діалог між мешканцем міста Русі та сучасним містянином, у якому обговорюється роль та значення міста в різні історичні періоди.

У IX–X ст. літописи згадують про 23 міста Русі. З них — 13 були розташовані на сучасних теренах України. Міста були центрами політичного, господарського та церковного життя.

Г. Петраш. Чернігів у XIII ст.

Особливо могутнім серед руських міст був Київ. У X–XI ст. він перетворився на один із головних осередків міжнародної торгівлі.

Більшість тодішніх міст нараховувала близько тисячі мешканців. Ознакою міста були фортечні укріплення, що оточують усе поселення чи його центральну частину; двори князів чи знаті; споруди адміністративного управління; ремісничий посад — міські райони, де проживали та виготовляли свою продукцію ремісники; базари — місця ведення торгівлі; церкви.

Містяни поділялися на дві великі групи. Так звані «житії люди» — міська знать — стояли щаблем нижче від бояр. Найзаможніші з міської знаті були великими купцями (гостями) і займалися міжнародною торгівлею. Іноді ріднилися

з боярами та мали доступ до княжого двору. Порівняно з бюргерами Західної Європи тих часів міська знать Русі була набагато могутнішою і численнішою.

За QR-кодом і посиланням <https://bit.ly/48aRYMc> здійсніть відеоекскурсію давньою княжою столицею Звенигородом.

Менш впливовими й біднішими були «*молодші люди*»: дрібні торговці, крамарі, ремісники — зброярі, ювеліри, каменярі, будівельники, гончарі. Нині історики виокремлюють від 40-ка до 64-х ремесел того часу.

Найнижчу сходинку серед містян займала «*чернь*» — міські чорнороби.

Усі мешканці міста утворювали єдину міську громаду. Потреби та різні питання життя міста громада обговорювала на вічі — громадських міських зборах, які проводили просто неба на майданах міста. Віче скликалося за потреби й не стало постійним упорядкованим органом міського життя. У переважній більшості випадків віче було лише знаряддям у руках знаті для прийняття вигідних рішень.

Поступово міські громади втрачали свою самостійність і підпорядковувалися контролю місцевих князів.

Це засвідчує, наприклад, і присяга вірності, яку містяни мусили складати кожному новому князеві. Цю присягу називали ще «хресним цілуванням», оскільки кожний містянин мусив поцілувати хрест. У літописі 1158 р. є уривок присяги: «*Та нам князь есм, і дай Боже і з тобою пожити, і зради ніякої щодо тебе не вчинити і щодо хресного цілування*».

7. Якими були умови життя селян?

Яким було становище селян? Чим вони володіли й кому підкорялися?

Найбільшу частку люду Русі становило *селянство*, яке було зайняте в провідній галузі економіки — сільському господарстві.

Селяни теж не були однорідним суспільним станом. Вони поділялися на кілька груп із різним правами й обов'язками.

Смерди, тобто *вільні селяни*, мешкали та господарювали на власних чи князівських землях. Вони сплачували податок князеві й десятину церкві. Мешканці княжих земель мусили разом із загальнодержавним податком постачати коней та вози для княжого війська, відбувати під час війни військову повинність, виконуючи допоміжні обов'язки. Час від часу селян зобов'язували ремонтувати та будувати дороги, мости, фортеці.

Вільні селяни мали право звертатися до суду, вільно переселятися, передавати землю в спадщину синам. Вони здебільшого проживали великими сільськими громадами в селах. Села в середньому займали площу у 2–3 га, іноді — 8–10 га та більше. Вони складалися із селянських різних за площею дворів-садиб, оточених дерев'яними огорожами. Розпочиналося село з 2–6 дворів і розросталося до 80–100.

Протягом X–XI ст. з родових сільські громади перетворилися на територіальні, до яких входили сусіди з різних родів, що оселялися поряд на вільній території. Їх об'єднували вже територіальні та господарські інтереси.

Сільські громади часто страждали від кочівників, князівських міжусобиць, під час яких князі поневолювали місцевих селян, вивозячи їх на власні землі або й продаючи в неволю кочівникам. Селяни страждали й від місцевих бояр, що прагнули розширити свої земельні володіння за рахунок громад. Тому багато смердів потрапляло в залежність, стаючи частково чи повністю підневільними людьми.

Сівба й оранка.
Мініатюра
з Радзивілівського
літопису. Кінець XV ст.

Селяни-закупи. XI ст.
Реконструкція З. Васіної

Заможні селяни. XI ст.
Реконструкція З. Васіної

На становищі найманого працівника перебували *рядовичі*. Вони працювали в чужому господарстві, уклавши із заможним власником — боярином чи дружинником — ряд, тобто угоду.

На напівзалежних селян перетворювалися *закупи*, які позичали гроші чи необхідні їм засоби. Борг вони мусили відшкодовувати своєю працею.

У найгіршому соціальному становищі перебували *холопи*. Вони повністю належали господарю, вважалися його власністю і не мали жодних прав. Власники не відповідали навіть за вбивство холопа. Якщо ж хтось убивав холопа, то мусив відшкодувати його власнику лише вартість раба.

Найчастіше вільні смерди та ремісники потрапляли в рабство під час боярських і князівських міжусобиць. Узятих у полон людей переможці обертали на рабів — тимчасово чи назавжди. У рабство потрапляли й з інших причин, наприклад діти, народжені від холопок, закупи, що намагалися втекти від виконання повинностей.

Окрему групу населення утворювали *ізгої*. Сюди входили представники різних верств, які були особисто вільні, але з якихось причин вигнані з громад і позбавлені засобів до існування. Це були безземельні князі, збанкрутілі купці, неписьменні сини священників, не допущені до сану, відпущені раби. Часто ізгої знаходили притулок у церкві.

Перевіряємо засвоєне на уроці

- Продовжте речення: «На цьому практичному занятті я дізнався/дізналася про... , навчився/навчилася... , зрозумів/зрозуміла...».

§ 13. Господарство й повсякдення Русі

1. Що вирощували мешканці Русі?

Розкажіть про розвиток сільського господарства в Русі: зміни в методах обробітку землі, засоби вирощування рослин та утримання худоби.

Основне місце в господарстві Русі посідало хліборобство. Наприкінці X ст. в лісостеповій зоні селяни змінили рало, придатне лише для розпушування ґрунту, на плуг. Використовуючи його, можна було перевертати важкий чорнозем, укритий травою і пронизаний переплутаним корінням. Для обробітку землі застосовували також традиційні заступы, сапы (мотики), а для збирання врожаю та косіння трави — серпи й коси. Збіжжя обмолочували за допомогою ціпів. Ручними жорнами розмелювали зерно на крупу та борошно.

Реконструкція
одноколісного плуга
із череслом
і наральником

Селяни поступово відмовлялися від перелогової системи й переходили до дво- і трипілля.

Займалися також і скотарством. Переважало розведення великої рогатої худоби — корів, волів, а також свиней, коней, кіз та овець. З молока виготовляли сир, сметану, масло. Тримали домашню птицю. Чавили рослинну олію. Уміли засолювати м'ясо й рибу.

Мисливство забезпечувало людей не лише м'ясом, а й хутром — сировиною для ремісників. Шкурки хутряних звірів експортували до Візантії і країн Європи. Займалися також бортництвом, а з X ст. — бджільництвом. Мед і віск були про-

дуктами щоденного споживання та товарами міжнародної торгівлі Русі.

Активно займалися рибальством. Риба була одним з основних продуктів повсякденного харчування.

За QR-кодом і посиланням <https://bit.ly/46qUeNx> ознайомтеся з інформацією про страви мешканців Русі та виконайте поставлене завдання.

2. Які ремесла існували в Русі?

Які потреби мешканців задовольняли ремісники?

Уявіть себе мешканцями Русі. Яке ремесло ви обрали б для своєї діяльності? Обґрунтуйте свій вибір.

Однією з важливих галузей ремесла була чорна металургія. Залізо виплавляли з болотної руди в сиродутних печах-домницях. Ковалі викувували з нього майже 150 виробів: знаряддя праці, ремісничі інструменти, зброю, залізні речі до кінської упряжі, хатнє начиння, різноманітні прикраси. Досить швидко руські зброярі навчилися виготовляти якісні мечі. Тривалий час учені вважали, що всі речі зі скла, які археологи знаходили на території сучасної України, мають візантійське походження. Нині встановлено, що майже всі скляні речі тієї доби вироблено в руських майстернях. Тут виготовляли не лише високохудожні речі, а й вироби масового вжитку: намистини, браслети, посуд, віконне скло.

Наймасовішим ремісничим виробництвом було гончарське. Адже керамічні горщики, миски, глеки, горнята, світильники й інше начиння було потрібне в кожному домі. На

Відреставрований меч
Святослава

Золотий колт із Кудрявського
скарбу. м. Київ. XI ст.

Ливарні форми. X ст.

Керамічні світильники. X ст.

початку XI ст. почали виготовляти полив'яну кераміку: столовий посуд, кольорові кахлі, якими прикрашали храми та князівські палаци.

Не менш поширеними були й деревообробні ремесла. З дерева виготовляли майже все: храми, фортечні стіни, побутові речі — меблі, посуд, діжки й кадуби, барила, вози та сани.

Багато ремесел було пов'язано з будівельною справою: виготовлення цегли, випалення вапна, обтісування каменю, виготовлення покрівельного матеріалу.

Русь славилася шкірообробними та кравецькими ремеслами. Вичинкою шкіри й виготовленням із неї взуття в Києві займалися цілі квартали ремісників, наприклад відоме урочище Гончарі-Кожум'яки.

Потребу в тканинах задовольняти домашні ремесла: прядіння та ткацтво. До них взимку долучалася вся родина. Адже, щоб виткати із 16 кг прядива нитки, потрібно було затратити 1000 годин праці.

3. Що відомо про розвиток торгівлі Русі?

Ви — «купці» Київської держави. Ваша мета — стати успішними. Опишіть свої подорожі. Які міста та країни ви відвідували? Які товари ви б везли з Київської держави й що б привозили? Розкажіть, які прибутки ви отримуєте від своєї торгівлі та як ви їх витрачаєте. Як ваша торговельна діяльність вплинула на розвиток господарства Русі?

Поділіться своїми думками з однокласниками й однокласницями.

Вагомою складовою давньоруського господарства була торгівля, як внутрішня — щоденна, так і міжнародна.

Активний розвиток внутрішньої торгівлі засвідчують іноземні та давні джерела. Хроніст *Тітмар Мерзебурзький* згадує про 8 київських базарів. Тут можна було купити різноманітні продукти харчування.

До Києва з'їжджалися і купці з віддалених земель, щоб придбати великі партії зерна й інші товари. Місцем великої торгівлі було «хлібне торжище» на Подолі. Тут торгували переважно гості — багаті купці, але й були небагаті торговці, що тримали лавки та ятки на ринках чи поблизу них, а також бідні розносники, чий товар поміщався в козубі за спиною та коробі в руках.

Опишіть різні монети, які використовували руські купці. Розгляньте їхню форму, матеріал і поясніть їхнє значення для торгівлі.

Київська гривна

Дві із 38-ми монет (срібників) періоду Русі
Городницького скарбу. 1010–1019 рр.

Проте торговельну славу Київській державі принесла насамперед міжнародна торгівля, одним із центрів якої був Київ. Постійні осідки тут мали візантійські, вірменські та хозарські купці. Останні мали в місті свій квартал поруч однієї з міських брам.

Руські купці плавали Балтійським, Чорним і Середземним морями, доходили до Александрії на Нілі й Багдада на Тигрі, мали свої постійні двори в Царгороді, хозарській столиці Ітилі, на балтійському острові Готланд.

Торгівлю із Центральною та Західною Європою здійснювали також сухоходом. Шлях пролягав із Києва до Моравії, Богемії, а там розгалужувався до Угорщини, Польщі, півдня Німеччини.

Візантійський міліарісій (подібні монети виготовляли в Тмуторокані для торгівлі з грецькими містами Криму)

Арабський дирхем (з таких монет виготовляли срібники)

Купці відвідували також Крим і торгували там із візантійцями й італійцями, які з XI ст. почали освоювати Кримське узбережжя. Київські купці активно вели торгівлю з Кавказом, повертаючи від гирла Дніпра до Криму й Тамані.

Велику роль відгравала торгівля з містами Арабського халіфату, яка проходила через посередництво Хозарії.

Арабський географ **Аль-Мукадасі** зробив детальний перелік товарів, які доставляли Волгою на Ітиль, Булгар і Хорезм: мед, віск, прядиво, хутра соболя, горностая, бобрів, чорних лисиць, тхорів, куниць, вичинені кінські й воліві шкури, льон, полотно, моржеві ікла, коштовні шапки, мисливські собаки та соколи, бурштин, різноманітна зброя — мечі, панцирі, стріли. З XI ст. цей перелік поповнився срібним посудом, бронзовими дзеркалами, замками, продукцією ливарного, ювелірного та керамічного виробництва Русі.

У Русь завозили дорогі шовкові, бавовняні та вовняні тканини, шовк-сирець, зброю, ювелірні вироби, вино, прянощі: імбир, перець, гвоздику.

4. Яким було житло мешканців Русі?

У чому були особливості жител мешканців Русі? Якими чинниками вони були зумовлені?

Упродовж X–XI ст. типовим помешканням більшості населення були хати з двосхилим дахом. Хати мали прямокутну чи квадратну форму площею 10–30 м². Приблизно на пів метра, а то й на метр помешкання заглиблювали в землю. У кут-

Житло XI ст.,
розкопане в м. Переяславі
в 1965 р.

За QR-кодом і посиланням <https://bit.ly/3sQppU4>
розгляньте 3D-моделі заглибленого слов'янського
житла IX–X ст.

ку обов'язково була кам'яна чи глиняна піч. Біля неї, під припічком, у підлогу вкопували глиняні посудини для зберігання харчових припасів. Іноді для цього в долівці викопували яму. Підлога переважно була земляною, змащеною глиною. Інколи траплялися дерев'яні долівки. Поряд із хатою будували господарські приміщення.

Помешкання заможних містян були більші за розмірами, іноді у 2–3 поверхи. Їх будували з дерева, рідше — з каменю. Будинки мали дерев'яну підлогу. Інколи підлогу викладали з різнокольорових керамічних кахлів; кахлевими плитками оздоблювали й стіни або розмальовували їх. Для надання внутрішнім приміщенням затишку широко використовували різьбу по дереву (різьблені стовпи, одвірки тощо). Будинки заможних людей прикрашали ґанками, галереями, на даху ставили голуб'ятні. Найбагатші будинки мали олов'яний або мідний дах. Князівські та боярські подвір'я оточували кам'яні мури.

Меблі того часу були масивними й грубими. Умеблювання бідних і багатих помешкань було однаковим. Вони відрізнялися лише якістю матеріалів та оздобленням. У багатих будинках меблі прикрашали різьбленням, арочними лиштвами, кульками, що оздоблювали краї лав, столів і стільців.

Стільці та крісла траплялися рідко, лише в князів і бояр. Найбагатші меблі оздоблювали моржовою та слоновою кісткою. Ліжка з хутряними покривалами мали тільки заможні люди. Кімнати прикрашали килимами, які розстеляли на лавах і помостах. Столи здебільшого стояли відкритими. Дім освітлювали олійними лампами та свічками.

5. Як проводили дозвілля мешканці Русі?

Зробіть припущення, що міг написати мешканець Русі про дозвілля своєї родини в соціальній мережі.

З нагоди свят, за давнім слов'янським звичаєм, відбувалися різні ігрища та різноманітні змагання парубків і чоловіків на силу та спритність, а також улаштовували перегони.

Танці супроводжували музикою сопілок, бубнів, тріскачок, труб і гуслів. Танцювали на бенкетах, весіллях, вечорницях та ігрищах.

Танці скоморохів. Мініатюра з Радзивілівського літопису. XV ст.

Музики й танцюристи. Фреска Софійського собору

За QR-кодами і посиланнями <https://bit.ly/3PXrbMg>, <https://bit.ly/3LC4yKr> прослухайте звучання середньовічних музичних інструментів.

Середньовічні мелодії Русі

Музичні інструменти Русі та їхнє звучання

Розвагою знаті були мисливство та бенкети, де слуги розносили величезні блюда з м'ясом і дичиною. На бенкети з'їжджалися посадники та старійшини з усіх міст і сходилася безліч різного люду. Більш простими були бенкети (братчини), що влаштовували громади. На бенкетах обов'язково виступали гусларі.

Улюбленою забавою провідних верств було полювання.

Розгляньте реконструкцію лазні часів Русі (X–XI ст.). Що на ній зображено? З якою метою використовували лазні в Русі?

Интер'єр лазні в X–XI ст., де надавали допомогу хворим. Національний музей медицини України. Художники А. Крижопольський, Л. Козаченко, скульптор С. Британ

Перевіряємо засвоєне на уроці

Знаємо. 1. На мапі (с. 64) покажіть напрямки міжнародної торгівлі того часу. 2. Перелічіть товари, які вивозила й завозила Русь. **Розуміємо.** 3. Які види ремесел задовольняли потреби мешканців Русі? 4. Як географічне положення Русі вплинуло на можливості торгівлі з іншими регіонами світу? Напишіть коротку розповідь про розвиток торгівлі в Русі. **Уміємо.** 5. Порівняйте сучасні житла з давнім житлом, використовуючи знання про матеріали, форму, розмір і внутрішнє облаштування. Що в них є спільного, а що — відмінного? Які переваги та недоліки має кожний вид житла? 6. Підготуйте комікс чи пригодницьку розповідь про дозвілля мешканців Русі. **Висловлюємо своє ставлення.** 7. Поміркуйте, наскільки повсякдення було пов'язане з трудовою діяльністю людей. 8. Чому полюванням займалися в давні часи й чому займаються сьогодні? Висловіть своє ставлення до полювання в теперішній час. **Досліджуємо.** 9. Як впливала на життя господарська діяльність людей у часи Русі? А нині? 10. Порівняйте значення міжнародної торгівлі для України сьогодні та в часи Київської держави.

§ 14. Культура Русі наприкінці X — у першій половині XI ст.

Практичне заняття

1. Що відомо про народну та літературну мову Русі?

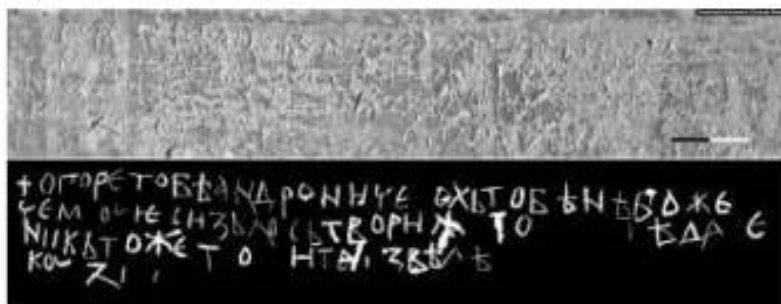
Які факти свідчать, що мешканці Русі розмовляли староукраїнською мовою? Порівняйте наведені в тексті слова з мови киян XI ст. зі словами сучасної української мови. Що в них спільного, а що відмінного?

Мешканці Русі розмовляли староукраїнською мовою, що подібна до сучасної української. Це переконливо доводять учені-мовознавці, наочно засвідчують написи, або *графіті*, на стінах Софійського собору в Києві.

Графіті (від іт. *graffiti* — надряпані) — написи, малюнки, символічні знаки, видряпані гострими предметами на стінах і різних речах.

На стінах собору виявлено 7 тисяч написів-графіті. Крім того, їх виявили на стінах Успенського, Михайлівського, Видубицького соборів, Кирилівської церкви, церкви Спаса на Берестові та Золотих воротах.

Вони підтверджують, що князя, який хрестив Русь, кияни називали *Володимиром*; за окремі вчинки киянам було *соромно*; суперечки вони розглядали *в суді*, плавали *в морі*; день закінчення земного життя князя називали *успінням*, а не успенієм; при звертанні до людини вживали кличну форму: *Петре, Федоре*. Графіті фіксують чоловічі імена на -о: *Данило*,

Графіті в соборі Святої Софії Київської з написом: «О горе тобі, Андрониче, ох тобі небоже! Чему єси зло створил, то не відає нікто же. Толі те звілі Кузма». Кінець XI — початок XII ст.

Дмитро, Кирило, Петро, Судило (від Судислав). У давальному відмінку вони мали закінчення *-ові, -еві*: *Маркові, Василеві*. Дієслова вживали із суфіксом *-ти*: *долучити, писати, скончати*. У минулому часі використовували суфікс *-в*: *писав, ходив, молив*. По-сучасному звучать і фрази, записані майже 1000 років тому.

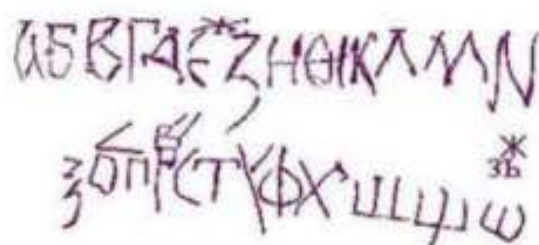
З прийняттям християнства разом із церковними книжками в Русі поширювалася староболгарська (церковно-слов'янська) мова, яка стала книжною, літературною мовою церковної служби. У Європі мовою літератури, науки та церкви стала латина, а в Русі — церковнослов'янська.

2. Чи була поширена писемність серед різних верств населення Русі?

Які факти, що свідчать про поширення писемності серед населення Русі? Чому графіті та берестяні грамоти є для істориків надзвичайно важливими історичними джерелами?

Русь мала свою писемність ще до прийняття християнства. Тодішні західні й східні автори згадують про наші *черти* та *різи*. Просвітник Кирило, перебуваючи 860 р. в Корсуні (Херсонесі), стверджував, що бачив Євангеліє та Псалтир, написані *руськими письменами*.

Абетка, виявлена на стіні Софійського собору. м. Київ

Після впровадження християнства з'явилися книги з Болгарії, написані кирилицею. Це були книги для читання під час церковної служби, а також книги історичного та юридичного (правового) змісту.

Писемність поширилася не лише у вищих верствах суспільства. Графіті на пряслицях¹, горщиках, корчагах, ливар-

¹ *Прясельце, пряслице* — тягарець, який насаджували на веретено, щоб надати йому сталості та рівномірного обертання, зазвичай мало округлу форму.

Пряслице з написом:
«Славно»

Корчага з написом: «Мстиславля корчага»
та його графічне зображення

них формочках, старій цеглі засвідчують, що письменними були й звичайні ремісники.

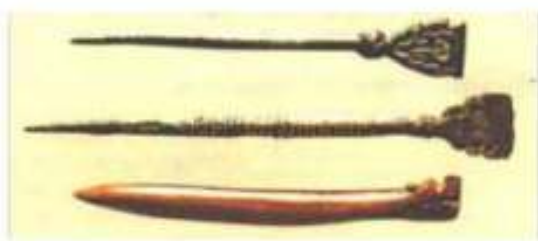
Досить часто археологи знаходили пряслиця з іменем власника чи дарувальника. Найвідоміше серед них зі Старокиївської гори має напис: «Янка вдала пряслень Жириці». Припускають, що княгиня Янка (Анна), дочка великого князя Всеволода Ярославича, могла подарувати його дівчині Жирославі. Добре відома корчага з київського Подолу з написом: «Мстиславля корчага».

Важливими пам'ятками писемності є **берестяні грамоти**. На березовій корі містяться вели переписку про різноманітні, здебільшого господарські справи. Тривалий час вважали, що вони були поширені лише на півночі Русі в Пскові та Новгороді. Проте в 1988–1989 рр. берестяні грамоти знайшли у Звенигороді (Галичина).

Берестяні гра́моти (від укр. берест — кора, луб берези) — пам'ятки давньої східнослов'янської писемності.

Берестяна грамота із Звенигорода з написом: «Від говенової [тобто дружини Говена] до Нежниці. Дай 60 кун лодієвих. Сказав Говен і подав на суд, а піп записав. А дай Луці. Коли не віддаси, то я в князя візьму отрока... і приїду, а то тобі в більше увійде».

Бронзові писала

На території сучасної України берестяних грамот збереглося мало. Археологи виявили дуже багато залізних і бронзових писал (стилів), якими видряпували тексти на воскових дощечках або на бересті: гострим кінцем видряпували букви, а протилежним стирали написане. Писала носили разом із дрібними речами в невеликих шкіряних сумках.

У 2021 р. в м. Полонному на Полтавщині знайшли й зуміли прочитати грамоту, виконану на свинцевій пластині.

3. Як розвивалася освіта за часів Володимира Великого та Ярослава Мудрого?

Чому князі Київської держави приділяли велику увагу освіті?

Запровадження християнства викликало потребу в освічених священниках і книгах. Тому вже 988 р. Володимир Великий заснував перші школи в Києві при церквах Святого Василя та Десятинній. Вони давали можливість не лише навчати майбутніх священників, а й готувати освічених управлінців, послів для держави.

У перших школах при церквах і монастирях навчалися діти переважно заможної верхівки.

Літописець так описує перші набори учнів до таких шкіл: Володимир «послав і почав брати у визначних людей дітей і давати їх на княжу науку, а матері цих дітей плакали за ними, бо ще не утвердилися у вірі, плакали як за мерцями».

Освітню справу продовжив князь Ярослав Мудрий. Ще в Новгороді, він «зібрав від старост і попових 300 дітей учити книгам». Поширення освіти стало однією з ознак життя Русі.

«З Літопису Руського». *«Як то буває, що один зоре землю, другий засіє, а інші жнуть і їдять багаті овочі, так і тут: батько Ярослава зорав і зрушив землю, просвітивши хрестом, а Ярослав, Володимирів син, засіяв книжними словами серця вірних, а ми жнемо, користуючись із книжної науки».*

Відкривали й жіночі школи. Так Янка (Анна), онука Ярослава Мудрого, 1086 р. заснувала при Андріївському жіночому монастирі школу для дівчат.

Високе «навчання книжне» отримували князівські діти. Їх навчали не лише грамоти, а й математики, азам філософії, лікарській справі, астрономії, риториці, іноземним мовам. Потрібно зазначити, що князівен навчали нарівні з княжичами. І це позначилося не лише на руській, а й на європейській історії.

4. Як розвивалося книгописання в Русі?

У чому важливість книгописання для розвитку культури та духовності Русі? Наведіть аргументи на підтвердження своєї думки.

Упровадження християнства зумовило також розвиток книгописання. При соборі Святої Софії Київської діяла книгописна майстерня — скрипторій. Тут переписували та перекладали книги з грецької мови на руську. До цієї роботи долучався і Ярослав Мудрий: *«Любимий бо книгам, і багато написавши поклав у церкві Святої Софії»*.

Книга коштувала дорого не тільки як духовний скарб, а і як матеріальна цінність. Адже пергамент (спеціально вироблена тонка теляча шкіра) був досить дорогий. Зі шкіри одного теляти можна було виготовити не більше 4 високоякісних аркушів. Над книгою працювали перекладачі та переписувачі, художники, що прикрашали тексти візерунками та *книжковими мініатюрами*.

Книжкова мініатюра — це витвір образотворчого мистецтва невеликого розміру в книгах. Її часто розміщували на полі або між рядками рукопису, іноді мініатюри займали весь аркуш.

Робота тривала довгі місяці, а то й роки. Книги багато оздоблювали. Палітурки виготовляли з міцних тоненьких дощечок, обтягнутих шкірою. Особливо розкішні рукописи мали позолочені або срібні обкладинки, прикрашені емалевими вкладками, дорогоцінними каменями. Навіть скромно оздоблені книги мали бронзові прикраси.

З «Повісті минулих літ»: *«Велика бо користь буває чоловікові від учення книжного... Це ж бо ріки, що напувають вселенну всю, це сутність, що випромінює мудрість. Книги — бездонна глибина».*

До нас дійшла видатна пам'ятка книгописання першої половини XI ст. Це **«Слово про закон і благодать»** першого Київського митрополита Іларіона, написане між 1037–1054 рр.

Автор **«Слова про закон і благодать»** доводив, що руський народ увійшов до родини тогочасних християнських народів як рівний. І йому, як молодому християнському народові, належить успішне майбутнє. Іларіон прославляв духовні та воєнні подвиги Ярослава та його попередників. Він пишався всією Руською землею, яка *«відома та почита є всіма чотирма кінцями землі»*.

5. Як розвивалися архітектура та монументальний живопис Русі?

У чому цінність Софійського собору як історичної пам'ятки? Які особливості розвитку образотворчого мистецтва Русі першої половини XI ст.?

Більшість споруд того часу були дерев'яні. З літописів дізнаємося, що, наприклад, під час пожежі 1124 р. в Києві згоріло майже 600 храмів. Тому архітектурне мистецтво Русі можна охарактеризувати за кам'яними та цегляними спорудами, що дійшли до нашого часу. Найдавнішим зразком церковної архітектури стала церква Успіння Пресвятої Богородиці, яку називають Десятинною церквою. Вона була окраєю «міста Володимира», на жаль, теж не збереглася.

За QR-кодом і посиланням <https://bit.ly/48xd8E9> розгляньте 3D-моделі Десятинної церкви.

Софійський собор — найвидатніша, центральна споруда «міста Ярослава». За основу створення собору було взято візантійський хрестовокупольний план. Над центральним перехрестям зведено центральний купол. Довкола нього збудовано менші куполи. Софія Київська повто-

Софійський собор.
Первісний вигляд
будівлі.
Реконструкція

рювала план Софії Константинопольської. Зовнішній вигляд собору із часом суттєво змінився, проте внутрішня частина досі залишається неушкодженою.

За QR-кодом і посиланням <https://bit.ly/3ta7mZ7> розгляньте 3D-моделі Софійського собору в м. Києві.

Храм Софії був головним духовним центром держави — храмом Київського митрополита. Тут знаходилася перша бібліотека, тут київський князь улаштовував дипломатичні прийоми, укладав угоди, а на другому поверсі влаштовував бенкети. У храмі урочисто «садовили» на київський престол нових князів. Біля стін собору збиралося віче.

У Софійському соборі зберігаються унікальні зображення, які дають нам уявлення про монументальний живопис першої половини XI ст. На сотнях квадратних метрів **мозаїк** і тисячах метрів **фресок** руські митці відтворили картини світобудови, сенс духовності.

Мозаїка (від грецьк. муза) — зображення чи візерунок, виконані з кольорових каменів, смальти, керамічних плиток та інших матеріалів.

Фреска (від іт. fresco *свіжий*) — живопис на вологій штукатурці.

За QR-кодом і посиланням <https://bit.ly/3PHp1iy> здійснить віртуальну екскурсію Софійським собором в м. Києві.

Мозаїки займали головні частини храму Софії. Центральний купол прикрашало велетенське мозаїчне зображення Христа Вседержителя.

Нижче розміщені 4 архангели — варта небесного царя, у простінках між вікнами — 12 апостолів, ще нижче — постаті євангелістів.

У центральній апсиді — напівкруглому заглибленні храму — знаходиться головне зображення собору — Богоматір Оранта заввишки 5,45 м. Це найбільша фігура в давньоруському мистецтві. Неповторною є постава Оранти. Вона тримає руки, підняті до Бога, просячи захисту для людства.

Христос
Вседержитель.
Мозаїка.
XI ст.

Богоматір Оранта.
Софійський собор.
Мозаїка.
XI ст.

Благовіщення.
Архангел Гавриїл.
Мозаїка
(фрагмент). XI ст.

Матеріалом для викладення мозаїки була смальта. Її варили з кольорового скла з різними домішками. Охолоджену смальту кололи на окремі кубики різного розміру. Найскладнішим було виготовлення золотої смальти. Палітра софійських мозаїк на раховує 177 відтінків (зелена 34, золота та коричнева — по 25, жовта — 23, червона — 19, пурпурова — 6, срібна — 9, синя і блакитна — 36).

Високої майстерності вимагало й виконання фресок. Роботу проводили кілька майстрів. Увесь малюнок завершували за один день до висихання розчину. Фресковий розпис читається згори вниз і зліва направо як книга. На склепіннях містяться сцени із життя Христа: «Різдво», «Стрітєння», «Преображення», «Суд над Христом», «Розп'яття», «Воскресіння».

Стіни західної частини собору прикрашено зображенням князя Ярослава Мудрого з родиною (дружиною, синами й доньками). Ярослав намальований із моделлю Софійського собору, яку він підносить Христу.

Цікавими є розписи сходових веж. Це сцени полювання, зображення музикантів, іподрому в Константинополі, візантійського імператора. Припускають, що вони відтворюють візит княгині Ольги до Царгорода.

Частина фасаду
Софійського собору
зі збереженою кладкою
XI ст. *Сучасне фото*

6. Яким було релігійне життя Русі в X — на початку XI ст.?

Які були особливості релігійного життя Русі в X — на початку XI ст.

На початку впровадження християнства церква майже повністю залежала від світської влади. Адже кошти на функціонування церкви, зокрема придбання церковного начиння, одягу, книг, спорудження храмів і церков, надавали з князівської скарбниці.

За сприяння князя собор руських єпископів поставив Київським митрополитом і всієї Русі священника слов'янського походження. Ним став «Ярославів книжник» Іларіон.

У першій половині XI ст. до структури Руської церкви приєднали монастирі. У 1037 р. заснували монастирі Святого Георгія (духовного покровителя Ярослава Мудрого) та Свя-

тої Ірини (небесної поровительки дружини великого князя). У записях за 1051 р. літописець згадує про першопочатки головного монастиря Русі — Печерського, заснованого святим Антонієм Печерським.

Преподобний
Антоній Печерський.
*Фрагмент Свенської
ікони Божої Матері.
1288 р.*

Перевіряємо засвоєне на уроці

Знаємо. 1. Чим відрізняються мистецькі зображення: мозаїки, фрески, книжкові мініатюри? Що поєднує графіті й берестяні грамоти? **Розуміємо.** 2. Як пов'язано впровадження християнства, поширення освіти й книгописання? 3. Наведіть аргументи на користь твердження, що в Києві в X–XI ст. розмовляли мовою, подібною до сучасної української. 4. Поясніть, чому зображення Софійського собору вчені називають «Біблією для неписьменних». **Уміємо.** 5. Визначте етапи процесу створення книги в Софійському скрипторії. 6. Уявіть себе екскурсоводом. Використовуючи матеріал параграфа й ілюстрації, підготуйте опис екскурсії Софійським собором у формі мультимедійної презентації чи усної розповіді. **Висловлюємо своє ставлення.** 7. Назвіть і коротко охарактеризуйте видатні пам'ятки культури X–XI ст. **Досліджуємо.** 8. Напишіть короткий твір (8–10 речень) про те, як мова й освіта впливають на розвиток суспільства та держави. Які цитати з «Повісті минулих літ» підтверджують важливість книг та освіти в Русі?

УЗАГАЛЬНЕННЯ ЗА РОЗДІЛОМ 2

РУСЬ НАПРИКІНЦІ X — у першій половині XI ст.

Варіанти завдань (на вибір)

1. Уявіть, що ви працюєте на телебаченні й ведете передачу про історичні події. Підготуйте сюжет/репортаж на одну з тем: «Хрещення Русі», «Розгром Ярославом Володимировичем печенігів біля Києва», «Зведення Софійського собору», «Започаткування укладання "Руської правди"» (на вибір). Використайте історичні реконструкції, історичні джерела, анімацію. Презентуйте результати своєї роботи в класі.
2. Складіть кросворд, ребус або «хмару» слів, які розкривають значення понять «берестяна грамота», «бояри», «вотчина», «графіті», «ікона», «книжкові мініатюри», «митрополія», «фреска», «мозаїка», «собор», «шлюбна дипломатія». Обговоріть гуртом значення цих понять.
3. Подискутуйте з однокласниками й однокласницями на одну з поданих тем (на вибір):
 - Чому князя Ярослава прозвали Мудрим?
 - У чому полягає історичне значення впровадження християнства як державної релігії Русі й утворення Київської митрополії?
4. Підготуйте в групах короткі сценки (пригодницькі ситуації), які відтворюють повсякденне життя населення Русі в середині IX — першій половині XI ст.
5. На основі аналізу історичних реконструкцій та джерел підготуйте уявну екскурсію Києвом за часів Володимира Святославича (Великого) / Ярослава Володимировича (Мудрого).
6. Ви — «журналісти», які готуються до прес-конференції з князями Володимиром або/та Ярославом Мудрим. Ваше завдання — підготувати 5–8 запитань, які ви хотіли б поставити князю. Запитання мають стосуватися різних аспектів правління, таких як військові походи, внутрішня/зовнішня політика, релігійні реформи, культурні зміни тощо. Напишіть можливі відповіді князя на ці запитання, використовуючи історичні факти та ваше розуміння його характеру й мотивацій.
7. Створіть віртуальний музей культури Русі. Ваша мета — підготувати експозицію, яка відображатиме різноманіття і багатство культурної спадщини Русі (мистецтво, архітектура, література, музика, традиції тощо). Створіть експонати для вашого музею. Це можуть бути малюнки, моделі, короткі описи, віртуальні презентації тощо. Підготуйте сценарій віртуальної екскурсії, де ви розповідатимете про кожний експонат, його значення та історію.
8. Перевірте, як ви засвоїли матеріал розділу за допомогою онлайн-тесту. Пройти самооцінювання ви можете за допомогою QR-коду або покликання <https://bit.ly/4aXg7qS>

Розділ 3

РУСЬ у другій половині XI — у першій половині XIII ст.

§ 15. Руська державність у другій половині XI — першій половині XIII ст.

1. Заповіт князя Ярослава Мудрого

Який заповіт Ярослав Мудрий дав своїм синам? За яким принципом він розподілив владу й землі між ними?

Ярослав Мудрий наприкінці життя спробував запобігти міжусобній боротьбі своїх синів за київський престол. Його заповіт дійшов до нас у літописному переказі.

Коли ще князь був живий, наставив він синів своїх: *«Осе я відхожу зі світу сього. А ви, сини мої, майте межі собою любов, бо ви є брати від одного отця та одної матері. І якщо будете ви в любові межі собою, то й Бог буде у вас, і покорить Він вам противників під вас, і будете ви мирно жити. Якщо ж будете ви в ненависті жити, у роздорах сварячись, то й самі погинете, і землю отців своїх і дідів погубите, що її надбали вони трудом великим... Тепер же поручаю я — замість себе — стіл свій, Київ, найстаршому синові моєму Ізяславу. Слухайтеся його, як ото слухалися ви мене, нехай він вам буде замість мене. А Святославу даю я Чернігів, а Всеволоду — Переяславль, а Ігорю — Володимир, а В'ячеславу — Смоленськ».*

Відповідно до волі Ярослава великим київським князем мав стати старший син. Після його смерті головний престол

держави мали по черзі обіймати інші брати. Проте запропонований Ярославом принцип вищої влади старшому в роді не враховував принцип спадковості від батька до сина. Онуки Ярослава — сини померлих князів — позбавлялися права князювати на місці своїх батьків. Вони мушили поступитися своїм дядькам. Не всі із цим погоджувалися. Як наслідок, між небожами й дядьками та їхніми синами пізніше розгорілися запеклі сутички за владу.

Мармуровий саркофаг князя Ярослава Мудрого в Софійському соборі. м. Київ

2. Як розвивалися події в Київській державі після смерті Ярослава Мудрого?

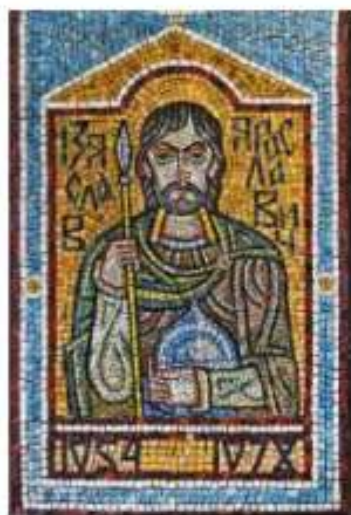

Які події відбулися після смерті Ярослава Мудрого? Як вони вплинули на подальший розвиток держави? Яку політику проводили Ярославичі? Чи була вона, на вашу думку, вдалою?

Після смерті князя Ярослава Мудрого великим київським князем став **Ізяслав (1054–1078)**. Літописець стверджує, що цей муж був «*взором красний, тілом великий, але простий розумом*». Він не здобув великого авторитету серед братів. Тому чернігівський князь Святослав і переяславський князь Всеволод домоглися співучасті в управлінні державою. Так, майже на 20 років у Русі утвердився *тріумвірат* — спільне правління трьох осіб — трьох старших Ярославичів.

Спільними зусиллями вони захищали південні кордони Русі від нових степових орд — торків¹. 1060 р. три Ярославичі організували великий похід у степи до кочовиськ торків. Похід завершився вдало. Торки були розгромлені й відступили в Наддунав'я, а частина з них навіть погодилася залишитися на південних кордонах Русі та виконувати прикордонну службу.

¹ *Торки* — літописна назва тюркомовних племен огузів (узів), які наприкінці IX — на початку X ст. кочували в степах на північ від Аральського та Каспійського морів до дельти Волги.

Ізяслав Ярославич.
Мозаїка на
станції метро
«Золоті ворота».
м. Київ, 1989 р.

Святослав Ярославич
із родиною.
Мініатюра
з «Ізборника»
1073 р.

Всеволод Ярославич.
Мозаїка на
станції метро «Золо-
ті ворота», м. Київ.
1989 р.

Проте на місце торків прийшла велика й войовнича орда **половців**. Вони спустошували прикордонні господарства, села та міста, винищували або забирали в рабство мешканців, перешкоджали веденню міжнародної торгівлі дніпровським і донським маршрутами. Спочатку Ярославичі успішно відбивали половецькі напади.

Пóловці — кочові племена тюркського походження. В XI ст. опанували українські степи, становлячи основну загрозу для Русі до першої чверті XIII ст. включно.

У внутрішній політиці старші Ярославичі зосередилися на зміцненні влади та розширенні володінь. Вони це робили за рахунок молодших Ярославичів. Їх одразу ж було усунуто від керівництва державою. А після смерті смоленського князя В'ячеслава в 1057 р. та володимирського князя Ігоря в 1060 р. тріумвіри поділили їхні князівства між собою, нічого не залишивши наступному поколінню Ярославичів і перетворивши онуків Ярослава на князів-ізгоїв — князів, позбавлених володінь.

У 1068 р. князі вирушили спільним походом проти половців, проте зазнали нищівної поразки на **річці Альті** (Переяславщина).

Коли кочівники почали безкарно плюндрувати околиці Києва, містяни зібралися на торговому майдані на віче й вирішили захищати місто власними силами. Вони зажадали від Ізяслава зброї і коней для оборони. Але князь, наляканий і половцями, і патріотичною завзятістю киян, зачинився в дитинці й не дав зброї. Обурені безпорадністю і боягузством князя, кияни повстали та вигнали Ізяслава. І хоча через рік він повернув владу за допомогою свого тестя, польського короля, і жорстоко покарав очільників повстання, свого авторитету князь так і не відновив.

Половецький вершник XII–XIII ст. Сучасна реконструкція

Битва на річці Альті. Мініатюра з Радзивілівського літопису. XV ст.

3. Чим завершилася доба правління Ярославичів?

Які завдання розв'язував у своїй політиці Всеволод? Чи сприяло воно збереженню єдності Русі?

Поразка на річці Альті та київське повстання 1068 р. призвели до фактичного розпаду тріумвірату. З того часу влада насправді зосереджувалася в руках когось із двох старших братів Ярославичів. Після смерті Святослава в 1076 р., загибелі Ізяслава 1078 р. в боях із князями-ізгоями повновладним володарем Русі став **Всеволод Ярославич (1078–1093)**. Він був високоосвіченим, знав п'ять мов. Мав стриманий характер, умів дочекатися сприятливих обставин для втілення своїх задумів. У походах був хоробрим, у політиці — підступним. До кінця життя князь вирішував два завдання. По-перше, у боротьбі з князями-ізгоями не допускав розпаду держави на окремі князівства. По-друге, захищав державу від спустошливих набігів половців. Всеволод опікувався також духовним

життям. У роки його правління було завершено будівництво та розпис Успенського собору, Печерського монастиря, засновано й побудовано ряд інших відомих церковних споруд.

У всіх справах Всеволоду допомагав його син-співправитель чернігівський князь Володимир Мономах¹.

Загалом Ярославичі протягом 1054–1093 рр. зуміли підтримувати політичну стабільність та охорону кордонів Русі.

4. Що таке поліцентричність влади? Чому в Русі виникла потреба в князівських з'їздах?

Що таке поліцентричність влади? З якою метою проводилися князівські з'їзди? Хто брав у них участь? Які питання вирішувалися?

У Русі-Україні влада завжди була моноцентричною, тобто зосереджувалася в руках одного володаря. Так було до смерті Ярослава Мудрого. Коли ж владу великого київського князя успадкував Ізяслав Ярославич, а два його брати зажадали участі в управлінні державою та домоглися цього, влада стала здійснюватися не з одного, а з трьох центрів. Вона стала *поліцентричною*.

Потреби захисту Русі від ворогів, вирішення об'єднаними зусиллями загальних суспільних справ, збереження могутності держави потребували від князів єдності, згуртованості, утримання від усіляких внутрішніх конфліктів. Цій справі повинні були слугувати з'їзди князів.

Перший князівський з'їзд відбувся в 1072 р. в м. *Вишгороді*. У ньому взяли участь митрополит, вищі церковні сановники й бояри, близькі до Ярославичів.

На цьому з'їзді внесли доповнення та зміни до кодексу законів «Руська правда», видали новий збірник законів під назвою «*Правда Ярославичів*», що зміцнював власність на землю, поки що тільки князівську, збільшував розміри штрафів за крадіжки та пограбування.

У збірнику було закладено принципи управління державою трьома братами. Ярославичі вважали землі з містами, що заповів їм батько, своєю вотчиною (отчиною).

¹ Мати Володимира — дочка візантійського імператора Костянтина Мономаха, тому Мономахом називали і її сина.

Які деталі зображення доповнюють текст? Визначте основні рішення та їхні наслідки для держави.

П. Андрусів. З'їзд князів.
1977 р.

5. Любецький з'їзд князів

Які рішення ухвалили князі на Любецькому з'їзді? У чому їхня важливість?

Наприкінці XI ст. руським князям стало зрозуміло, що їхній державі загрожують дві небезпеки: міжкнязівські чвари та половецькі набіги, що завдавали особливо болючих наслідків. Виникла нагальна потреба об'єднати зусилля всіх князівств для боротьби з половцями й упорядкувати взаємини князів заради внутрішнього миру та спокою.

Для вирішення цих питань восени 1097 р. в м. **Любечі** був проведений з'їзд. На ньому були присутні шість найвпливовіших князів: Святополк Ізяславич, Володимир Мономах, Давид Ігорьович, Василько Ростиславич і князі Олег і Давид Святославичі.

З'їзд ухвалив надзвичайно вагоме рішення наслідування князівських володінь. Було проголошено *принцип вотчини*. За ним князь мав володіти тими землями, якими володів його батько. Цей принцип був зафіксований словами: «Кожний нехай тримає отчину свою».

Пам'ятник, присвячений проведенню Любецького з'їзду.

Скульптор
Г. Єршов. 1997 р.

За свідченням літописця, князі прийшли до такої думки: *«Пощо губимо Руську землю, зводячи ворожнечу між собою? Половці руйнують нашу землю і радіють, що боротьба між нами триває ще й досі. Віднині будьмо одностудцями й обороняймо Руську землю! Кожний нехай тримає отчину свою»*.

Прийнявши таке рішення, князі запряглися: *«Відтепер, хто б розпочав війну, проти того будемо всі ми і чесний хрест»*.

На жаль, Любецький з'їзд не поклав краю міжкнязівським чварам. Принцип вотчини, а отже, і право передавати князівства синам та онукам отримали лише київський, чернігівський та переяславський князі. Того, хто тримав своєю вотчиною Київ, визнавали володарем Русі.

Усі інші князі мусили задовольнитися старим принципом наслідування. Це призвело до виникнення нових міжкнязівських сутичок. Так, усіх князів обурило вчинок волинського князя Давида Ігорьовича, який наказав осліпити теребовлянського князя Василька Ростиславича.

Того ж 1097 р. зібрався з'їзд у Городку, у 1100 р. — у Вишчеві, у 1101 р. — у Золотчі, у 1103 р. — на Долобському озері — усі під Києвом. На з'їздах князі розсуджували свої суперечки, планували спільні дії проти порушників внутрішнього спокою та зовнішніх ворогів.

А. Кившенко. Долобський з'їзд князів — побачення князя Володимира Мономаха з князем Святополком

6. Як розгорталася боротьба проти половців після Любецького з'їзду?

Які чинники сприяли перемогам руських князів над половцями?

Згуртування посприяло перемогам над половцями. Так, 1103 р. об'єднані дружини семи руських князів під керівництвом Володимира Мономаха на річці Молочна вщент розгромили половців. У битві загинуло двадцять ханів. Переможцям дісталися великі табуни коней, череди корів, отари овець, чимало полонених.

Відвойовані прикордонні землі заселяли торки, берендичі, печеніги, перетворюючи їх на нові лінії оборони. 1107 р. князі Святополк і Володимир Мономах розгромили під Лубнами двох найбільш войовничих ханів — Боняка та Шарукана. Особливо вдалим став похід 1111 р. Після кількох успішних походів руські дружини настільки далеко пройшли на Схід, що змусили одного з найсильніших ханів, разом із 40-тисячною ордою переселитися в Грузію і стати на службу до царя Давида.

Боротьбу проти кочовиків-половців князі розглядали як хрестовий похід заради звільнення християнської Русі від нападів язичників, оскільки до Русі доходили відомості про Перший хрестовий похід 1096 р., який завершився взяттям Єрусалима та створенням рицарського королівства.

Учасником Другого хрестового походу став двоюрідний брат Володимира Мономаха — син французької королеви Анни Ярославни.

Відомості про боротьбу християнських лицарів за звільнення гробу Господнього приніс ігумен Даниїл, який на початку XII ст. побував в Єрусалимі та поставив свічку за всю Русь.

❖ Перевіряємо засвоєне на уроці ❖

Знаємо. 1. Назвіть дати перемог над печенігами, торками й половцями. 2. Назвіть міста, де відбувалися з'їзди князів. 3. Як ви розумієте поняття «тріумвіри», «князь-ізгой», «моноцентричність, поліцентричність влади»? **Розуміємо.** 4. Поясніть, чому після смерті

Ярослава Мудрого розпочалася міжусобна боротьба? **5.** Як вплинув заповіт Ярослава Мудрого та конфлікти між Ярославичами на становлення та подальший розвиток Русі? **Уміємо.** **6.** Поясніть, чому виникла потреба збиратися на князівські з'їзди. **7.** Обговоріть роль з'їздів князів та їхній внесок у процес збереження єдності Русі й припинення міжусобних воєн у той період. **Висловлюємо своє ставлення.** **8.** Визначте одну із заяв Любецького з'їзду, яка, на ваш погляд, завжди гуртуватиме громадян і політиків на захист Батьківщини. **Досліджуємо.** **9.** Порівняйте ставлення киян до князя Ізяслава в 1068 р. та до сучасних політиків у справі захисту Києва. Що є запорукою поваги народу до політиків у всі часи? **10.** Обґрунтуйте важливість єдності в державі під час нападу ворогів на прикладі боротьби руських князів проти кочовиків-половців.

§ 16. Кочові народи степів Русі в X–XIII ст. Візантійські володіння в Криму

1. Як відбувалася взаємодія Русі з печенігами?

Які знахідки свідчать про культуру печенігів? Яким був їхній спосіб життя та озброєння? Які були відносини Русі та печенігів? Як Русь захищалася від нападів печенігів?

Історія нашої Батьківщини доби раннього Середньовіччя не обмежується кордонами Руської держави. Величезні простори євразійських степів від Подунав'я аж до узбережжя Тихого океану населяли неспокійні степові народи, що жили насамперед із кочового скотарства, розводячи коней, велику та дрібну рогату худобу, а також полювали на степову звірину, птаство та займалися рибальством. Протягом X–XIII ст. Русі доводилося вступати з кочівниками в найрізноманітніші відносини.

Першим степовим народом, з яким активно контактувала Руська держава, стали печеніги. На сучасні землі України із Заволжжя печенігів відтіснили їхні давні вороги — торки.

Археологічні розкопки свідчать, що печеніги вели кочовий спосіб життя. Вони були озброєні шаблями, луками із стрілами. Зрідка мали кольчуги. З побутових предметів найчастіше трапляються ліпний посуд, пряслиця, ножиці. Серед

прикрас — намиста, бляшки для прикрашання взуття та кінських вуздечок. У поховання печенігів клали коня або ж набите травою його опудало.

Перша зафіксована літописцями зустріч руських воїнів із печенігами відбулася в 915 р.: *«Прийшли вперше печеніги на Руську землю і створили мир з Ігорем, ідучи до Дунаю»*. У 920 р. справа дійшла до воєнного конфлікту, але в 944 р. печеніги-найманці взяли участь у поході князя на Царгород.

Загалом відносини Русі та союзу племен печенігів розвивалися нерівномірно. Під час дії мирних угод Русь купувала в печенігів корів, коней та овець. Коли ж візантійці підбурювали печенігів дарами, вони могли *«легко нападати на землі русі... , забирати в рабство їхніх жінок і дітей та розорювати їхню землю»*. Печеніги торгували з Візантією, продаючи худобу та рабів.

У 968 р. печеніги наважилися напасти на Київ, і лише вдалі дії воєводи Претича та вчасне повернення Святослава з Балкан врятували місто, матір-княгиню Ольгу й малолітніх княжичів.

За QR-кодом і посиланням <https://bit.ly/3rOquvm> прочитайте літопис про напад печенігів на Київ 968 р.

Печеніги. Сучасна реконструкція

Уклавши союзний договір, Святослав залучив печенігів до другого Балканського походу. Проте візантійські дипломати зуміли перекупити зрадливих союзників. Саме вони вбили Святослава на Дніпровських порогах.

Нова хвиля нападів печенігів припала на часи правління Володимира Святославича. Для захисту від степу князь змушений був відновити старі й створити нові «Змієві вали», збудувати нові фортеці на Десні, Острі, Трубежі, Сулі та ін.

Після смерті Володимира степовики втрутилися в боротьбу за владу між його синами. Проте двічі зазнали поразок

Печеніги вбивають князя Святослава Ігорьовича.
Мініатюра Мадридського рукопису хроніки Іоанна Скілиці

від Ярослава. Новий київський князь продовжив будувати нові фортеці на Русі, а в 1036 р. зумів завдати печенігам вирішальної поразки під стінами Києва. Одна частина печенігів переселилися до Візантії та Угорщини, інша поселилася на південно-східних кордонах Руської держави й виконувала прикордонну службу.

2. Хто такі торки (огузи) та чорні клобуки? Якими були їхні відносини з Руссю?

Які були відносини торків і чорних клобуків із Руссю. Чим це було обумовлено?

Торки були споріднені з печенігами, однак майже завжди залишалися непримиреними ворогами. Спочатку вони населяли північні степи Центральної Азії. У IX ст. створили державу, кордони якої сягнули волзьких степів.

У X ст. торки з'явилися в степах Надазов'я і Надчорномор'я. Перші контакти русі з торками припадають на 985 р., коли вони виступили союзниками Володимира Святославича під час походу проти Волзької Булгарії.

У середині XI ст. торки намагалися взяти місто Воїнь, але зазнали поразки від трьох Ярославичів. Коли ж невдовзі в степах з'явилися половці, торки попросили захисту великого князя київського. Упродовж другої половини XI та в XII ст. вони розселилися переважно у Верхньому та Середньому Пороссі із центром у місті Торчеськ (нині Корсунь), а також на Канівщині та лівому березі Дніпра, південніше Переяслава.

Торки та берендеї,
одягнені в чорні
ковпаки (клобуки),
утікають із Русі.

1121 р.

Мініатюра
з Радзивіллівського
літопису. XV ст.

Тут торки, а також споріднені з ними берендеї та печеніги утворили союз чорних клобуків. Русь стала називати їх «своїми поганями». Вони охороняли південні кордони від нових хвиль кочівників, брали участь у князівських міжусобицях. У них чорні клобуки завжди виступали як союзники київських князів.

Пізніше залишки чорних клобуків перетворилися на частину українського народу.

3. Хто такі половці та як вони впливали на історію Русі?

Чому половці стали найбільшою загрозою для Русі в середині XI ст. та як Русь реагувала на цю небезпеку? Які наслідки мали половецькі набіги для Київської держави? Як руські князі намагалися захистити свої землі від половців?

На початку XI ст. і до монгольської навали в степах Євразії від Алтаю до Нижнього Дунаю панували половці. Їхні окремі орди очолювали хани, що мали спадкову владу.

Пересувні юрти-вежі.
Мініатюра з Радзивіллівського
літопису. XV ст.

Напад руських воїнів на половців.
Мініатюра з Радзивіллівського
літопису. XV ст.

Вони мешкали в повстяних юртах, одні з-них встановлювали на землі, інші — на возах. Іноді це були досить громіздкі й високі конструкції, для перевезення яких упрягали по 22 бики. У руських літописах вони отримали назву «вежі».

Мандрівник із Західної Європи **Петахій Регенсбурзький** записав у своєму щоденнику: *«Половці живуть у шатрах... хліба не їдять у тій землі, а тільки рис і просо, зварені в молоці, а також молоко та сир. Що стосується м'яса, то шматки його половці кладуть під сідло коня, женуть його до поту, і коли м'ясо нагріється, вони його так і з'їдають»*.

Половецькі ремісники плавили й обробляли метал, виготовляли зброю, прикраси, вироби зі шкіри, кістки, дерева, каменю. Шили одяг із тканин і шкіри, виготовляли на гончарному крузі керамічний посуд, робили сідла, реманент, упряж та ін. Використовували токарний верстат для обробки дерева.

Половці мали торговельні зв'язки з усіма своїми сусідами, уключаючи й міста Північного Надчорномор'я та Крим.

Підготуйте (з використанням кількох джерел) презентацію (п'єсу, «живу картинку», пригодницьку ситуацію) з повсякденного життя печенігів, торків, половців (на вибір). Використовуйте діалоги, деталі одягу та середовище.

1055 р. половці вперше з'явилися на кордонах Переяславського князівства. Їхній напад успішно відбив князь Всеволод.

Однак згодом нова потужна хвиля половців переправила-ся через Дон, опанувавши всі степи від Волги до Дунаю. Відтоді вони здійснювали регулярні набіги на Русь, грабували міста й села, гнали в степ худобу, захоплювали в полон мешканців. Основним товаром, який половці постачали на ринки Чорномор'я, були саме руські бранці.

За свідченнями літописів, протягом 1055–1236 рр. половці здійснили 12 великих походів на Русь. Майже стільки ж походів у відповідь організували руські князі.

За QR-кодом і посиланням <https://bit.ly/46Q0gHT> ознайомтеся з літописом про боротьбу руських князів проти половців (1093–1096 рр.).

1096 р. на Київ напав хан Боняк, розоривши околиці столиці, уключаючи Печерський і Видубицький монастирі. У цей період відносини Русі та половців розвивалися нерівномірно з багатьма перемогами й поразками. Унаслідок тривалого співжиття русів і половців почали з'являтися русько-половецькі шлюби. Святослав одружив сина Олега, родоначальника Олеговичів, з дочкою хана Шарукана. Дружин-половчанок мали Олег Святославич, Ізяслав Давидович, Всеволод Ольгович та інші князі. За половецьких князів виходили заміж і руські князівни. Це сприяло залагодженню конфліктів і зменшенню кількості набігів половців. З іншого боку, руські князі набували союзників для спільних походів. Наприклад, Володимир Мономах використовував половців для стримування Польщі й Угорщини. У часи перемир'я поступово міцніли торгові контакти Русі з половецьким степом. Вони ставали дедалі ширшими й різноманітнішими.

У 1223 р. руські князі відгукнулися на заклик хана Котяна, і разом із половцями стали до бою проти монголів на *річці Калці*.

Чому руські князі об'єднували зусилля з половцями під час монгольського нашествия?

Прибуття половців до Угорщини.
«Ілюстрована хроніка». XIV ст.

Кам'яна половецька баба.
Парк-музей половецьких баб.
м. Луганськ
(фрагмент)

4. Яку політику проводила Візантія в Криму?

Користуючись інформацією параграфа, складіть хронологічну схему основних подій, пов'язаних із візантійськими провінціями в Криму. Зробіть короткі описи подій.

Через середньовічний Крим проходило багато торгових шляхів, які сполучали схід і захід, північ і південь Євразії. Це спонукало Візантію міцно утримувати південь півострова у своїх руках. Вона пильно спостерігала та протидіяла всім спробам зацікавлених держав посилити свій вплив у Криму.

Однією з провінцій Візантії в Криму стало колишнє Боспорське царство. Через Боспор Кімерійський (нині Керченська протока, Україна) проходив важливий торговельний шлях з Європи на Схід. Через Боспор Константинополь отримував велику кількість цінного хутра від степових народів. Напередодні X ст. Візантія змушена була розділити владу над Боспором із Хозарським каганатом, проте імперія ніколи не втрачала контролю над цим важливим торговим і воєнно-стратегічним перехрестям. До речі, саме ця провінція постачала нафту до Константинополя для виробництва «грецького вогню».

З розгромом Хозарського каганату Святославом Ігоровичем Візантія відновила свій контроль над Боспором. Водночас перемога Святослава та взяття Херсонеса Володимиром посилили в Криму позиції Русі. Як наслідок, наприкінці X ст. в азійській частині Боспорської провінції виникло Тмутороканське князівство. Історики припускають, що певний час до князівства входив і Боспор (Корчів). З ослабленням Русі в 1094 р. територія князівства знову перейшла під владу Візантії. А у XII ст. візантійський Боспор захопили половці, і він надовго втратив своє політичне значення.

Роль провідної візантійської провінції в Криму відіграла Клімата. До неї входили Херсонес з околицями та гірський Крим. Центром провінції був Херсонес. Як торговий центр, місто відіграло дуже вагомий для імперії роль пункту спостереження за степами Північного Надчорномор'я. Херсонес отримував від Константинополя постійну політичну й економічну підтримку, уключаючи кошти для тисячного військового гарнізону з місцевих мешканців. Територія

Генуезька фортеця в Судаку,
побудована генуезцями
в 1371–1460 рр.
Сучасний вигляд

Генуезька фортеця
в Кафі, побудована генуезцями
в XIV ст.
Сучасний вигляд

провінції Клімата вздовж Чорноморського узбережжя тягнулася на схід аж до міста Сугдея (нині Судак, Україна). Поступово це місто перетворилося на головний центр торгівлі Криму з Руссю та половцями.

Прийняття Руссю християнства від Константинополя посприяло виникненню військово-політичного союзу двох православних держав. Візантія стала використовувати руські полки у війнах, які вела наприкінці X — на початку XI ст. на півдні Європи.

На початку XIII ст., коли хрестоносці в 1204 р. взяли Константинополь, Херсонес утратив належну підтримку від столиці імперії та почав занепадати. Близько 1239 р. Крим завоювали монголи. У 1266 р. Генуезька республіка отримала від Золотої Орди та Візантії дозвіл на створення в Криму своєї факторії Кафи (Феодосія, Україна), яка в наступні століття перетворилася на найбільше в Європі багатонаціональне торгове місто.

Присутність Візантійської імперії в Криму призводила до того, що всі завойовники та переселенці

Залишки фортеці Алустон.
м. Алушта. АР Крим,
Україна. Сучасний вигляд

різних часів — германці, алани, хозари, булгари, печеніги, половці, адиги, лази, абхази, монголи та татари — досить швидко підпадали під вплив візантійської культури та християнства й брали участь у господарських відносинах цивілізованого світу.

❖ Перевіряємо засвоєне на уроці ❖

Знаємо. 1. Хто такі печеніги, торки, чорні клобуки, половці? 2. Як чорні клобуки стали «своїми поганими» для Русі? **Розуміємо.** 3. Якими були відносини Русі зі степовими народами? 4. Яку роль для народів, що населяли Крим, відіграла присутність Візантії? **Уміємо.** 5. Покажіть на карті території кочування печенігів, торків і половців, візантійські провінції в Криму. 6. Складіть хронологічну таблицю основних подій взаємодії степових народів із Руссю. 7. Чим були подібні та чим відрізнялися спосіб життя, побут, озброєння печенігів, торків і половців? **Висловлюємо своє ставлення.** 8. Як ви оцінюєте роль степових народів в історії Русі, зокрема їхній вплив на події та культурні обміни? 9. У чому, на вашу думку, важливість взаємодії Русі зі степовими народами? **Досліджуємо.** 10. Які висновки можна зробити з історії відносин Русі та печенігів для розв'язання сучасних проблем і підтримання миру й взаєморозуміння між народами?

§ 17. Правління Володимира Мономаха та Мстислава Великого

1. Що відомо про життя та діяльність Володимира Мономаха?

Визначте основні моменти в житті та діяльності Володимира Мономаха до його правління в Києві. Які якості та риси лідера він виявив під час свого правління? Яку тактику використовував для оборони Русі від половців?

Коли в 1078 р. князь Всеволод зайняв київський стіл, до державних справ він став залучати 25-річного сина Володимира. Відряджав його з різними дипломатичними місіями на Дон, Оку, Волгу, у Балтійські країни, Польщу та Чехію. Наприкінці життя Володимир підрахував, що здійснив 83 по-

дорожі. Школою змужніння для Володимира стали воєнні походи. Протягом життя він здійснив майже 200 походів. Володимир здобув добру освіту, знав грецьку, половецьку й англійську мови.

20 років він князував у Переяславі — найближчому до половецьких степів. Тому основною його справою стала оборона кордонів Русі від кочівників.

Князь добре вивчив тактику половецьких нападників. Збираючи інформацію про місця їхніх грабунків, він враховував те місце, куди мали зібратися половецькі загони наприкінці набігу, уже обтяжені здобиччю. Якщо Володимиру це вдавалося, він успішно нищив половців, звільняв бранців, повертав награбоване переяславцям. Зазвичай же князь не чекав нападу половців, а сам ішов у наступ, щоб ослабити степовиків, не дати їм готуватися до нових спустошливих набігів. Завдяки успішним походам у союзі з київським та іншими князями 1103, 1107, 1109 та 1111 рр. половецькі орди були відкинуті за Дон, а Володимир Мономах своїми блискучими перемогами зажив слави оборонця Руської землі.

Володимир Мономах.
Мозаїка
на станції метро
«Золоті ворота».
м. Київ. 1989 р.

2. Як Володимир Мономах став київським князем?

Який зв'язок між Київським повстанням 1113 р. та отриманням великокнязівського престолу Володимиром Мономахом?

Прихід **Володимира Мономаха (1113–1125)** до влади був пов'язаний із суспільними потрясіннями, які охопили Київ. У 1113 р., коли помер київський князь Святополк, у Києві розпочалися бунти проти лихварів і продавців солі, які нею спекулювали. Найбільших руйнувань зазнали садиби тисяцького Путяти.

Щоб заспокоїти повсталих, заможні містяни, запросили на престол Володимира Мономаха, але він знову відмовився.

І. Їжакевич.
Повстання киян
у 1113 р.

Відмова Володимира викликала новий вибух обурення киян. Вони погрожували ще більшими безчинствами. Лише після цього князь погодився, і Київ зустрів Мономаха 20 квітня 1113 р. *«з великою честю»*.

Як би ви вчинили в такій складній ситуації, коли потрібно було очолити князівство під час соціальних рухів і громадських потрясінь?

3. Які справи сформували високий авторитет Володимира Мономаха?

Які заходи Володимир Мономах ужив для зміцнення влади й авторитету? Які нововведення в законодавстві він запровадив? Наведіть приклади. Як Володимир Мономах здобув повагу народу та чому його вважають великим володарем Русі?

Володимир Мономах зумів об'єднати Русь під владою київського князя, як це було за Володимира Великого та Ярослава Мудрого.

Зміцненню влади й авторитету князя посприяло прийняття нового збірника законів. *«Статут Володимира Мономаха»*, прийнятий у с. Берестовому. Він став доповненням до *«Руської правди»*. Нові закони обмежували дії землевласників і лихварів, натомість суттєво полегшували становище селян і містян. Так, статут значно знижував і встановлював

Змійовик (медальйон)
Володимира Мономаха

Замок Володимира Мономаха в
Любечі. Сучасна реконструкція

єдиний процент виплат на грошові позики. Нові закони полегшували становище закупів і холопів. За несправедливе покарання, за спробу продати закупа як холопа господар мусив сплатити великий штраф, а закупа звільняли від боргу. Це зміцнювало державу. Адже розорені, збіднілі господарі не могли сплатити податків, виконувати потрібні для держави повинності.

Статут захищав також купців, насамперед тих, що займалися міжнародною торгівлею. Було встановлено пільги для купців, що втратили майно під час війни, пожежі, у корабельних аваріях.

У зовнішній політиці Володимир продовжив традиції Ярослава Мудрого. Великого значення він також надавав династичним шлюбом з європейськими державами: з Візантією, Англією, Швецією, Норвегією, Данією, Німеччиною, Угорщиною.

Найбільше уваги князь надавав обороні південних кордонів. Він посилив наступ на половців. Утомлені регулярними походами руських князів, половці почали відступати на Волгу та Північний Кавказ. Широкі степові простори були звільнені від кочовиків. Їх одразу ж почали освоювати селяни, щоб полювати на звірів, ловити рибу, випасати худобу. За ними в степ пішли перші хлібороби.

Пам'ятник
Володимиру Мономаху.
м. Прилуки
(Чернігівська обл.)

Просування селян на південь спонукало Володимира Мономаха до думок про владу над чорноморськими степами та Чорним морем. Він навіть на якийсь час зайняв гирло Дунаю і деякі подунайські міста.

Протистояння Русі та Візантії спричинило виникнення легенди про «шапку Мономаха». Інформацію про її зміст і спроби московських істориків спотворити історію знайдіть за QR-кодом і посиланням <https://bit.ly/3LWP3x3>.

Князь увійшов в історію як взірцевий державний діяч — енергійний, розумний, політично врівноважений, турботливий до підданих, здатний поважати закони.

Звістку про смерть Володимира Мономаха літописець супроводжував такими словами: *«Преставився благовірний князь, христілюбивий і великий князь всея Русі Володимир Мономах, який просвітив Руську землю, як сонце промені пускаючи; звістка про нього пройде в усі країни, найбільше же був страшний поганим (половцям), братолубець і нижчелубець, добрий страждалець за Руську землю»*.

4. Яким був внесок Мстислава Великого в зміцнення Русі?

Як Мстислав Володимирович зміцнив владу й авторитет князя? Які були наслідки його політики? За що Мстислав Володимирович отримав почесне найменування *Великий*?

Після смерті Володимира Мономаха престол зайняв його старший син **Мстислав Володимирович (1125–1132)**. Йому довелося довершувати справи батька в боротьбі з половцями, які, дізнавшись про смерть Мономаха, знову спробували заволодіти руськими степами. Тому Мстислав організував та очолив кілька успішних походів проти половців (1125 р., 1129 р.). Після цього половці майже 40 років не турбували Русь. Князя літописці стали називати *Великим*.

Літописець дає виразну характеристику Мстиславу в боротьбі з кочівниками: *«Це бо Мстислав Великий наслідував батька свого шлях Володимира Мономаха Великого. Володимир сам собою постояв на Дону й багато поту утер за землю Руську, а Мстислав мужів своїх послав, загнав половців за Дон і за Волгу, за Яїк і так позбавив Бог Руську землю від поганих»*.

Мстислав продовжував політику батька щодо об'єднання руських князівств під владою Києва. Він виступав головним і вирішальним суддею для князів, які ворогували. За неслухняність карав їх позбавленням земель і засланням за межі Русі. Своєю жорсткою політикою Мстислав домогся припинення кривавих міжусобиць. Літописець оповідав, що за його правління *«усі князі руські жили в цілковитій тиші й не сміли один одного скривдити»*.

Він підтримував відносини з Візантією, Польщею та Угорщиною. Кількома походами стримав від агресії неспокійних литовців, а його сини завдали кілька поразок чуді та *«наклали на них данину»*.

Володимир Мономах і Мстислав Великий були останніми з князів, що утримували єдність і могутність Русі-України та її високий міжнародний авторитет як однієї з великих держав Європи.

5. Яким було місце Русі серед європейських держав у другій половині XI — першій половині XIII ст.?

Які чинники сприяли зростанню політичної, економічної та культурної ролі Русі серед європейських держав у другій половині XI — першій половині XIII ст.?

За приблизними підрахунками, у Русі наприкінці XII ст. мешкало від 7 до 8 млн осіб, для порівняння: у тогочасній

Князь Мстислав Володимирович.
Мозаїка на станції метро «Золоті ворота», м. Київ. 1989 р.

Німеччині — стільки ж, у Франції — 15 млн осіб. Якщо ж урахувати площу держав, то густина населення в Русі була набагато нижчою.

Водночас майже мільйон людей (13 % населення) мешкали у великих і малих містах, що набагато випереджало показники західноєвропейських країн. Швидко зростала й кількість міст: літописи X ст. згадують лише 23 міста, у середині XIII ст. їх було майже 300. У переважній більшості з них мешкало до 1 тис. осіб. Але в таких містах, як Володимир на Волині, Галич, Чернігів, Смоленськ, Новгород, проживало від 20 до 30 тис. осіб. Найбільшим містом був Київ.

У часи найбільшого розквіту у XII ст. в Києві нараховувалося 8 тис. окремих міських дворів-садиб, де проживало 40 тис. мешканців. Це було, безперечно, більше, ніж у будь-якому європейському місті того часу. Лондон, наприклад, досягнув чисельності 40 тис. осіб лише в XIV ст.

Це справляло величезне враження на іноземців. Його посилювала інформація про розміри посагу, з яким прибували до Європи руські принцеси. Німецька середньовічна хроніка писала про Євпраксію Всеволодівну, наречену саксонського маркграфа Генріха Штаденського: *«Донька руського князя приходить до цієї країни з великою пошаною, з верблюдами, навантаженими розкішним одягом, коштовними каменями, з незліченним багатством»*. Авторитет київського князя визнавався і за межами Русі.

Наприкінці правління Мстислава (1132 р.) Русь досягла найвищої могутності завдяки міжнародній торгівлі. Руські князі наприкінці XI — на початку XII ст. зробили все, щоб звільнити торговельні шляхи від перешкод, які чинили половці.

Перевіряємо засвоєне на уроці

Знаємо. 1. Назвіть роки правління Володимира Мономаха та Мстислава Великого. 2. Що нового додав Володимир Мономах до кодексу законів Русі? **Розуміємо.** 3. Чому кияни, зневаживши принцип вотчини, запросили на київський стіл Володимира Мономаха? 4. Що було економічною підвалиною могутності Русі? **Уміємо.** 5. Покажіть взаємозв'язок між збройними успіхами князів і господарськими успіхами селян. 6. Укладіть історичний портрет/

уявну історичну сторінку в соціальній мережі князів Володимира Мономаха та Мстислава Великого. **7.** Порівняйте особистості Володимира Мономаха та Мстислава Володимировича. Визначте спільні та відмінні риси. **Висловлюємо своє ставлення.** **8.** Висловіть своє ставлення до Володимира Мономаха та Мстислава Великого. Чи вважаєте ви їх видатними правителями Русі? Які їхні справи є найважливішими? Обґрунтуйте свої думки. **Досліджуємо.** **9.** Поміркуйте, чому під час боротьби із зовнішньою загрозою важливо зберігати єдність у державі. Використайте приклад правління Володимира Мономаха та Мстислава Великого. **10.** Які риси Володимира Мономаха ви могли б поставити як приклад сучасним політикам?

§ 18. Політичне та соціально-економічне життя Русі в середині XII — першій половині XIII ст.

1. Чому та як Русь розпалася на князівства?

Визначте, як вотчинна система й етнічні відмінності призвели до поліцентризму в Русі. Яка була доля державності Русі в умовах поліцентричності?

Вотчинна система, започаткована Любецьким з'їздом, дала змогу князям заснувати династії та передавати владу у спадок своїм синам. Князі стали відчувати себе володарями своїх земель.

Основною причиною усамостійнення земель став розвиток вотчинного землеволодіння. Адже тепер джерелом багатства ставала вироблена на цій землі продукція. Її можна було продати в містах, щоб купити предмети повсякдення та розкошів, виготовлені місцевими ремісниками.

Змінився і світогляд князів. Раніше вони опікувалися безпекою торговельних шляхів, міцністю та єдністю Руської держави, яка гарантувала цю безпеку, оскільки державна скарбниця наповнювалася насамперед завдяки прибуткам від міжнародної торгівлі. Однак занепад традиційних для Русі торговельних шляхів після хрестових походів привернув увагу князів до справ їхніх земель-князівств.

Розгляньте карту Русі в період з XII по XIII ст. та дайте відповіді на запитання. Покажіть на карті території князівств. Зробіть припущення, як географічне положення князівств і природні умови могли впливати на їхню безпеку, політику й економіку. Які князівства були поряд із Києвом? Яку територію вони займали?

Важливою причиною виокремлення земель-князівств стало прагнення князів жити у своїх наділах незалежним політичним життям. Тому вони не були зацікавлені в сильній владі великого князя київського, а прагнули мати такі ж повноваження. Володарі удільних князівств проводили власну внутрішню політику: вирішували питання війни і миру, укладали угоди з іншими князями та державами.

Усамостійненню земель-князівств посприяла також відсутність усталеного порядку наслідування великокнязівського престолу.

У середині XII ст. з'явилися *адміністративно-територіальні утворення — 15 земель-князівств*. П'ять із них сформувалися на українських теренах: *Київське, Чернігівське, Переяславське, Волинське та Галицьке*.

Адміністративно-територіальні утворення — землі (землі-князівства) керувалися окремими князівськими династіями, які визнавали свої землі частиною єдиної Русі, узгоджуючи свої дії в зовнішній політиці за допомогою князівських з'їздів і регулюючи внутрішнє життя за допомогою єдиних законів.

Різні умови життя і господарювання, природно-кліматичні умови, відмінності культури спонукали віддалені від Києва князівства північно-східної частини Русі до відокремлення від єдиного центру. Так, одними з перших Києву перестали коритися Полоцьке князівство (сучасна Білорусь), Новгород і Володимиро-Суздальська земля (сучасна Російська Федерація).

Хоча Русь охопили процеси політичного розпаду, до середини XIII ст. діяли чинники, що продовжували працювати на її єдність: єдиний кодекс законів, єдина церква, культурний та частково політичний авторитет Києва. Незважаючи на усамостійнення земель, Київ залишався найбільшим стоїм містом. Князі з різних кінців Русі змагалися за титул великого князя київського, а здобувши його, одразу ж вимагали до себе відповідної поваги та прагнули відновити централізовану державу. Потреба князів узгоджувати свої дії спонукала їх збиратися на з'їзди, щоб розв'язати свої суперечки, домовитися про спільний захист і походи.

Отже, утворення князівств-земель не призвело до знищення Руської держави. Змінилася лише форма управління нею. Замість єдиного володаря управління Руссю здійснювалося поліцентрично — владою кількох, найчастіше трьох чи двох найсильніших князів, які свої наміри намагалися узгодити з рештою князів.

Наскільки, на вашу думку, з'їзди князів забезпечували правління в поліцентричній державі?

2. Як розвивалося Київське князівство в середині XII — першій половині XIII ст.?

Які наслідки мала часта зміна влади в Києві для його розвитку та мешканців? Як князі намагалися вплинути на роль Києва в середньовічній Русі? Чому Київ перестав бути столицею держави?

У середині XII ст. Київське князівство переживало економічне піднесення. На його теренах існувало майже 80 міст. Серед них — Канів, Черкаси, Овруч, Житомир, Вишгород, Білгород, Василів (нині Васильків), Юр'їв (нині Біла Церква) та ін. Найбільшим серед них був Київ із 50 тис. мешканців, розвинутим ремеслом і торгівлею. У сільських місцевостях рало замінював плуг, розширювалися князівські та боярські вотчини.

Стабільне життя князівства гарантував онук Володимира Мономаха **Ізяслав II Мстиславич (1146–1154)**. Коли він помер, то, як писав автор Київського літопису, *«плакала по ньому вся Руська земля і всі чорні клобуки, як по царю та володарю своєму, більше як по батькові, бо він був чесний, благородний, христілюбивий і славний»*.

Навколо київського столу розгорілися нові політичні баталії. Усі руські князі вели жорстоку боротьбу за здобуття міста, що відкривало для них можливість об'єднати всю Русь під своєю владою. Упродовж 1146–1246 рр. 24 князі 47 разів здобували владу над Києвом.

Окремі періоди відносного спокою змінювалися часами лих і бідувань. Адже деякі князі намагалися перетворити Київ на другорядне місто, щоб посилити значення своєї резиденції. Так, володимиро-суздальський князь Андрій Бого-

Пограбування Києва
князем Андрієм
Боголюбським в 1169 р.
Мініатюра
з Радзивілівського
літопису. XV ст.

любський навесні 1169 р. влаштував звіряче пограбування та винищення Києва. З міста було вивезено дорогоцінні книги, церковне майно, дзвони й ікони. Серед них і священна чудодійна Вишгородська ікона Божої Матері (нині перебуває в Третьяковській галереї Москви (РФ)).

У 1203 р. Київ зазнав нової руїни, цього разу від рук південних князів. Із цього часу місто перестало бути політичною столицею Русі, проте зберегло значення духовного та культурного центру, оскільки тут продовжував жити митрополит.

3. У чому особливості розвитку Галицького князівства в середині XII — першій половині XIII ст.?

Які чинники сприяли господарському та культурному процвітання Галичини у XII ст.? Як ви оцінюєте діяльність Ярослава Осмомисла? Чи можна його вважати мудрим князем?

Галичина, що була розміщена на західних околицях Русі, які майже не зазнавали набігів половців, стала швидко розвивати господарство й торгівлю. Її піднесенню посприяли також поклади солі, якої дедалі більше потребувала Русь через втрату кримської солі внаслідок набігів половців. Через Галичину пролягли й нові торговельні шляхи від північно-західного узбережжя Чорного моря до Центральної та Західної Європи.

Князь Володар Ростиславич заснував династію, яка правила Галичиною аж до кінця XII ст. Син Володаря Володимирко зробив столицею князівства Галич над Дністром. У часи його князювання визначилися територіальні межі Галичини. На деякий час до князівства ввійшла й Закарпатська Русь.

Ярослав
Осмомисл

Мудрим князем уславив себе і син Володимирка **Ярослав Осмомисл** (тобто мудрий, котрий має вісім розумів) (1153–1187). Він зумів приборкати боярську опозицію, яка навіть втручалася в його особисте життя і спалила на вогнищі кохану дружину Анастасію. Князь установив добросусідські відносини з Угорщиною та Польщею, залагодив суперечності з Києвом. Ярослав Осмомисл сприяв освоєнню земель у нижній течії Пруту й Дунаю.

За свідченням *галицького літописця*, «земля ж його була повна в усьому достатку, процвітала та множилася в людях, тому що вчені умільці й ремісники з усіх країн до нього приходили та городи населяли, котрими збагачувалася земля Галицька в усьому. До Дунаю він городи укріпив, купцями населив; тим, які торгували через море в греках і ремесла налагоджували, він зі своїх маєтностей допомагав».

У середині 80-х років XII ст. він став найбільш впливовим князем Русі. Щоб зміцнити політичну та духовну роль Галичини, Ярослав Осмомисл домігся заснування галицького єпископства й заклав у Галичі величний храм Успіння Божої Матері.

4. Як Чернігівщина та Новгород-Сіверщина стали незалежними князівствами в Русі?

Якими були особливості розвитку Чернігівського князівства в середині XII — у першій половині XIII ст.?

Після Галичини в адміністративно-територіальне утворення відокремилася Чернігівщина. Вона охоплювала басейни Десни й Сейму, верхів'я Сули та Псла й басейн верхньої Оки. Чернігівські князі Ольговичі, що походили від Олега Святославича, брали активну участь у князівських уособицях і здобували княжі столи далеко за межами Чернігівщини: у Киє-

ві та Переяславі, Володимирі й Галичі. Чернігівська династія утримувала й Тмуторокань.

При цьому князі менше уваги звертали на захист своїх володінь від сусідніх половців. Як наслідок, у південній Чернігівщині (території сучасної України) знелюдніли величезні території. Тим часом північ над Десною і Сеймом, куди майже не доходили половці, успішно розвивалася. Саме тут знаходилися великі князівські та боярські вотчини.

Свято-Преображенський собор.
м. Чернігів

Сам же Чернігів ще в першій половині XII ст. перетворився на визначний культурний центр — другий після Києва. Його й досі прикрашають величні архітектурні пам'ятки із Спасо-Преображенським собором — найдавнішою пам'яткою архітектурного будівництва.

Наприкінці XI ст. за ухвалою Любецького з'їзду зі складу Чернігівського було виокремлене Новгород-Сіверське князівство. Його князі протягом усього XII ст. вели запеклу боротьбу із чернігівською династією за звільнення з-під її опіки. На початку XIII ст. Чернігівське та Новгород-Сіверське князівства продовжили ділитися на уділи.

5. Яке місце посідала Переяславська земля в складі Русі?

Опишіть/покажіть на карті територію Переяславського князівства. Яка була його роль у захисті Києва від степових орд?

Переяславська земля була однією з найменших у складі Русі, проте виконувала велику історичну роль — захищала Київ від степових орд. Ця земля зазнавала найбільше нападів і спустошень, а Переяслав раз-по-раз потрапляв в оточення. Тому тут жили люди з особливим лицарським характером. Наприкінці XI ст. місто було обнесене кам'яними мурами

Місто Воїнь
у Переяславському князівстві.
Сучасна реконструкція

річки Сули, що була південно-східним кордоном як для Переяславського князівства, так і для всієї Русі. Далі східний кордон простягався по річках Псел, Ворскла й доходив до верхів'їв Сіверського Дінця. Саме на південно-східному кордоні Переяславщини князі дозволяли селитися племенам союзу чорних клобуків.

У князівстві нараховували 25 міст, найбільше їх було збудовано вздовж річки Сули. Це були міста-фортеці. Водночас Лубни, Воїнь і Переяслав були і великими торгово-ремісничими центрами. На північному сході Переяславщини роз-

Пам'ятник Володимир
Глібовичу та пам'ятний знак
на честь першої літописної
згадки назви краю *Україна* в
м. Переяславі (*Київщина*)

й зачинялося на ковані брами. Його центр прикрашали чудові храми та публічні споруди. Серед них вирізнялися муровані громадські лазні.

Територія князівства мала вигляд трикутника. Кордон із Чернігівщиною проходив по лівій притоці річки Десни — Острі, далі кордон тягнувся вздовж Десни майже до Києва, потім спускався Дніпром аж до гирла

річки Сули, що була південно-східним кордоном як для Переяславського князівства, так і для всієї Русі. Далі східний кордон простягався по річках Псел, Ворскла й доходив до верхів'їв Сіверського Дінця. Саме на південно-східному кордоні Переяславщини князі дозволяли селитися племенам союзу чорних клобуків.

У князівстві нараховували 25 міст, найбільше їх було збудовано вздовж річки Сули. Це були міста-фортеці. Водночас Лубни, Воїнь і Переяслав були і великими торгово-ремісничими центрами. На північному сході Переяславщини розвивалося тваринництво, скрізь, незважаючи на постійну загрозу, вирощували зернові.

Політично Переяславське князівство залежало від Києва. Найчастіше тут і князували претенденти на київський стіл. Тому за Переяслав постійно точилася боротьба між різними князівськими династіями. Протягом 1169–1187 рр. Переяславом правив відомий князь-воїн **Володимир Глібович**. Коли ж він помер, то за свідченням літописця, «*за ним же Україна багато поту-*

жила». Так в історичному документі вперше прозвучала сучасна назва нашої держави — *Україна*.

Слово *Україна* походить від слова *край* — земля племені та прийменника *у (в)*, що означає місцезнаходження в середині чогось. Отже, слово *Україна* витлумачується як внутрішня, серединна, материнська земля. Повним відповідником до слова *Україна* є німецьке слово *Inland* (дослівно *Україна* чи *Вкраїна*) на протилежність слову *Ausland*, що означає «зовнішня», «чужа земля».

Наприкінці XII ст. князівство або взагалі не мало свого князя і перебувало під владою київського князя, або переходило під владу володимиро-суздальського князя.

6. У чому особливості розвитку Волинського князівства в середині XII — першій половині XIII ст.?

Які природні чинники впливали на розвиток Волинської землі? Як і коли сформувалася Волинська династія і як вона вплинула на історію цієї землі?

Волинська земля, захищена лісами, а на півночі ще й болотами, давала їй достатньо поживи та надійний сховок для мешканців.

Волинь довго перебувала під владою київських князів, аж поки сини Ізяслава II Мстиславича не заснували Волинську династію. Вона відразу розділилася на дві гілки: що окремо князували у Володимирі та Луцьку. У першій чверті XII ст. обидва князівства об'єдналися під владою мудрого державного діяча князя *Романа Мстиславича* (бл. 1152–1205).

Столицею Волині стало укріплене місто Володимир. Воно було добре відоме чужоземним купцям, особливо німцям. Столиця князівства із часів Володимира Великого мала свою єпископську кафедру. Окрасою міста був собор Успіння Богородиці, збудований Мстиславом Ізяславичем. Коли угорський король Андраш прибув із військом до Володимира 1232 р., то був вражений красою та багатством міста, сказав, що такого міста немає в німецьких краях.

Перевіряємо засвоєне на уроці

Знаємо. 1. Що таке «адміністративно-територіальні утворення»? 2. Коли в письмових джерелах вперше трапляється слово *Україна*? 3. Що означає назва «Україна»? **Розуміємо.** 4. Визначте причини, які зумовили утворення окремих адміністративно-територіальних земель. 5. Чому Русь збереглася як окрема держава, незважаючи на виокремлення земель-князівств? **Уміємо.** 6. Охарактеризуйте життя окремих земель-князівств. 7. Визначте переваги й недоліки поліцентричного управління Руссю. 8. Уявіть себе учасником/учасницею одного з князівських з'їздів. Які б ви навели аргументи для збереження єдності руських земель? **Висловлюємо своє ставлення.** 9. Як ви оцінюєте дії Андрія Боголюбського, який пограбував і зруйнував Київ у 1169 р.? 10. Яку роль відігравав Київ як духовний та культурний центр Русі? 11. Оцініть, як змінився світогляд руських князів у середині XII — першій половині XIII ст. Як це вплинуло на подальшу долю Русі? **Досліджуємо.** 12. Чого навчає нас сьогодні історія земель Русі середини XII — першої половини XIII ст.?

§ 19. Культура Русі в другій половині XI — першій половині XIII ст.

1. Як розвивалася освіта та поширювалися наукові знання в Русі?

Визначте особливості розвитку освіти й наукових знань у Русі. Якою була роль церковних шкіл і монастирських бібліотек у розвитку освіти та культури в Русі? Які книги зберігалися в монастирських бібліотеках? Як це впливало на розвиток наукових знань?

Освіта Русі продовжувала свій розвиток. Дедалі більше церков і монастирів утворювали школи. Їх відкривали й для дівчат. 1086 р. таку школу при Андріївському жіночому монастирі заснувала Янка (Анна) Всеволодівна, онука Ярослава Мудрого. Дівчат навчали грамоти, домашніх ремесел, співу й *«інших корисних знань»*.

Працювали школи при Софійському соборі та Печерському монастирі. Саме тут навчалися такі відомі діячі руської

культури, як митрополит Іларіон, митрополит Клим Смолятич, єпископ Кирило Туровський, літописці Никон Великий, Нестор, Сильвестр, математик Кирик та ін.

Поширення християнства потребувало великої кількості книг. Над їхнім переписуванням ревно працювали монахи, які мали бути уважними, зосередженими, не допускати помилок.

Недарма рукописні книги іноді закінчувалися такими приписками: *«Як радіє заєць, вибравшись із тенет, а птах із клітки, риба із сіті, а боржник од лихваря, а холоп від господаря, так само радіє переписувач, закінчивши книгу, дописавши останню сторінку»*.

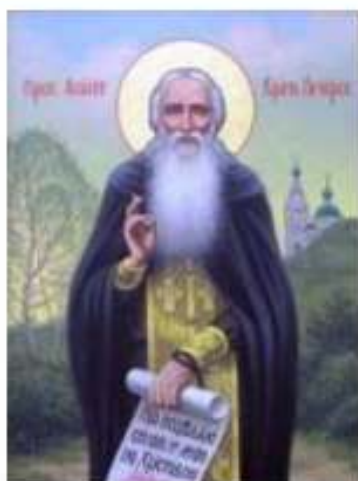
Робота Софійського й інших скрипторіїв сприяла виникненню в Русі бібліотек. Вони з'явилися в монастирях, при соборах в інших князівських центрах: Чернігові, Переяславі, Галичі, Смоленську, Новгороді та ін.

У бібліотеках зберігалася насамперед література, необхідна для церковної служби. Звідси й назва — «служебники»: псалтирі, часослови, требники. Окремо стояли четві — книги для читання, які містили уривки з Біблії та пояснення до них знаних богословів. Переписували також збірники проповідей навчального, морального й освітнього характеру, життєписи святих і мучеників.

Бібліотеки містили й світські книги. Це були переклади з інформацією зі світової історії, географії, астрономії, філософії. Пізніше бібліотеки поповнили літописи. Безперечно, що в них зберігалися і «Повість минулих літ», і Новгородський, Руський літописи та багато ін.

Видатний давньоруський письменник XII ст. **Данило Заточник**, створюючи своє знамените «Слово», користувався великою кількістю книг. Він писав: *«Я, княже, ні за море не ходив, ні від філософів не навчався, та був як бджола — припадав до різних квітів, збираючи мед у щільники. Тож і я по книгах багатьох збирав солодощі словесні та розум. І зібрав їх, наче в міх води морські»*.

Потреби будівництва храмів, вирахування дат церковних свят сприяли розвитку математики, якою займалися послуш-

Ікона Преподобного
Агапіта Печерського

Євпраксія (Добродія-Євпраксія-Зоя),
онука князя Володимира Мономаха

ники монастирів. Першим монахом, чиє ім'я до нас дійшло, став новгородець **Кирик**, автор «Вчення про числа» (1136 р.). Завдяки його захопленню числами, ми сьогодні знаємо, що Кирику на час завершення праці було 26 років: «*Народження мого до сьогодні б'єше літ 26, а місяців 312, а тижнів 1300, а днів 9500, без трьох днів...*»

У другій половині XI ст. уславився лікуванням важких хвороб чернець Києво-Печерської лаври **Агапіт**. Дочка Мстислава Великого й онука Володимира Мономаха **Євпраксія Мстиславівна** відома у світі як жінка-лікарка й жінка-науковиця. Вона вміла лікувати травами. Свій досвід узагальнила в трактаті «Мазі». Ця праця нині зберігається в бібліотеці Медичі у Флоренції (Італія). У трактаті подано короткі відомості з педіатрії, про хвороби шкіри, внутрішні захворювання; роздуми про загальну гігієну, натирання мазями; деякі види масажу при серцевих і шлункових хворобах.

2. Що відомо про перші книги — пам'ятки книгописання Русі?

Які книги існували та який був їхній зміст? Які соціальні та моральні настанови містяться в тогочасних книгах і чому вони були важливими для людей того часу?

Книга в Русі завжди була у великій пошані. Літописець із цього приводу писав: *«Велика-бо користь буває чоловікові від учення книжного... Це ж бо ріки, що напувають вселенну всю, це сутність, що випромінює мудрість, книгам бо є бездонна глибина»*.

З минулого до нас дійшли лічені екземпляри книжок. Велику історичну цінність має *Остромирове Євангеліє*. Це унікальний твір книжкового мистецтва, один із найкращих у світі. Воно написане в 1056–1057 рр. Має 294 аркуші великого розміру. Ця книга була створена на замовлення новгородського посадника Остромира, призначалася для святкових літургій (церковних служб) у Софійському соборі Новгороду. Над оздобленням книги працювала група майстрів. Текст прикрашений художніми заставками з вишуканим геометричним рослинним орнаментом, візерунками, різноманітним плетінням, зображенням птахів і тварин. Кожна глава розпочинається з розкішного ініціалу — першої великої літери, щедро оздобленої завитками й орнаментами, розмальованої яскравими фарбами, іноді розчиненими золотом.

*«Ізборники»*¹ 1073 р. та 1076 р. князя Святослава є найдавнішими збірниками, що містять уривки з різних грецьких

Сторінка з Остромирового Євангелія. Середина XI ст.

Сторінка з «Ізборника» Святослава. 1073 р.

¹ *Ізбóрник* — рукописний збірник статей та уривків, вибраних із різних книг.

книг релігійного, повчального та літературного змісту. «Ізборники» давали відповіді на питання, що хвилювали наших пращурів у ті часи. В «Ізборнику» 1073 р. нараховується 380 статей, 25 різних авторів. Разом із пізнавальними статтями в книгах трапляються тексти соціального змісту. «Ізборник» 1073 р. відомий тим, що в ньому вперше поміщено груповий портрет реальних людей — Святослава Ярославича та його родини.

У XIII ст. з'явився також перший збірник релігійного змісту — *Києво-Печерський патерик*¹, який розповідав про життя мучеників і подвижників Києво-Печерської лаври.

Разом із богословською з'явилася і світська література. Її започаткував твір *Василя Волинянина «Повість про осліплення Василька»*. Автор відтворив трагедію теребовлянського князя та засудив порушників клятви, даної на Любецькому з'їзді.

Видатною пам'яткою української літератури став твір *«Повчання дітям» Володимира Мономаха*. Великий князь став засновником мемуарного² жанру. Володимир Мономах дає у своїх мемуарах не лише практичні життєві поради, а й моральні повчання.

З *«Повчання ...»*: *«Не лінуйтеся; не давайте сильним образити чи погубити людину; ні правого, ні винного не вбивайте; старших шануйте як батьків, а молодих — як братів; недужого відвідайте; не минайте людину не привітавши; ні пиття, ні їжі не потурайте, ні спанню; брехні бережися, і п'янства, і блуду, бо в цьому душа гине й тіло; коли добре щось умієте — того не забувайте, а чого не вмієте — то того вчіться; смерті бо, діти, не боячись ні [на] раті, ні од звіра, діло мужеське робіте, як вам бог дасть».*

¹ *Патерик* — збірник оповідань про життя християнських святих отців, людей, які зробили великий внесок у розвиток церкви.

² *Мемуари* (від фр. *memoires* — спогади) — оповідь автора про реальні події минулого, учасником або ж очевидцем яких він був.

За QR-кодом і посиланням <https://bit.ly/3RZhnCQ> проаналізуйте уривок із «Повчання дітям» Володимира Мономаха. Про які людські якості йдеться в ньому? Яким моральним правилам навчає він своїх дітей? Які настанови із цього твору, на вашу думку, залишились актуальними і в наш час. Які поради Володимира Мономаха ви можете застосувати до своєї поведінки?

На початку XII ст. з'являється і жанр подорожніх нотаток. Першими серед них стало «Ходіння ігумена Даниїла». Паломник до святих місць чернігівський ігумен Даниїл розповів про враження від святих місць, які він відвідав, а також цікаві подробиці про життя та господарювання народів Близького Сходу. Твір користувався великою популярністю. До нас дійшло понад сто рукописних копій нотаток.

Протягом цього історичного періоду була створена й героїчна поема «Слово о полку Ігоревім». Цей твір є геніальною пам'яткою української літератури, що стоїть в одному ряду з такими західноєвропейськими творами, як «Пісня про Роланда» та «Пісня про Нібелунгів».

Водночас твір є цінним історичним джерелом, що розповідає нам про трагічний похід новгород-сіверського князя Ігоря Святославича в 1185 р.

Автор передає історичні настрої та турботи патріотів наприкінці XII ст., які закликають до єдності та спільних дій проти ворогів Русі-України: «*А вступіть же, // Панове-браття, // В золотєє стрємено // За кривду сьогочасну, // За землю Руську*».

Видатним явищем культурного життя Русі було літописання. У 1113 р. монах Києво-Печерського монастиря *Нестор* завершив «*Повість минулих літ*». Його твір є основним історичним джерелом для

Нестор Літописець

вивчення культури, господарства, суспільства та політики Русі до початку XII ст.

Його справу продовжив ігумен Видубицького монастиря **Мойсей**, який наприкінці XII ст. склав **Київський літопис**. У Чернігові, Переяславі, Галичі, Володимирі та в інших містах писали свої літописи.

3. Як розвивалися архітектура та монументальний живопис у Русі?

Визначте характерні ознаки архітектури та мистецтва Русі в другій половині XI — першій половині XIII ст. Опишіть одну з пам'яток (на вибір). Висловіть власні враження про неї.

У другій половині XI ст. архітектурний ансамбль Києва поповнився Успенським собором (1078 р.) Києво-Печерського монастиря. Гроші на будівництво собору виділив великий князь київський Святослав Ярославич. На початку XII ст. було збудовано Михайлівський Золотоверхий монастир (1113 р.). Це були споруди нового типу. План їхньої забудови передає форму хреста, над центром якого знаходиться величезний купол. Дах споруди підпирають шість стовпів.

Будівництво кам'яних храмів за новим зразком поширилося на столиці земель-князівств. Однак там будували храми менших розмірів. Шестистовпні споруди замінили чотиристовпні, зникли сходові башти, зменшилися кількості і багатство архітектурних прикрас. Храми набували ознак

Михайлівський
Золотоверхий монастир
у 1890–1905 рр.

Собор Успіння Пресвятої
Богородиці Києво-Печерської лаври.
Сучасне фото

Борисоглібський храм.
м. Чернігів

Церква Святого Пантелеймона.
м. Галич

фортечних споруд: масивні стіни та підпори, невеликі вікна-амбразури. Зате у внутрішньому просторі храму з'являлися великі поверхні, які прикрашали урочистими розписами та мозаїками.

Прикладами архітектури цього періоду є Юріївський собор (1144) у Каневі, Борисоглібський храм та Іллінська церква (1128) у Чернігові.

Архітектори почали застосовувати місцеві матеріали — у Галичині використовували вапняк. Так, за Ярослава Осмомисла в Галичі виріс білокам'яний Успенський собор (1157), князівський палац та інші споруди. Єдиною спорудою, що дійшла до наших днів, є церква Святого Пантелеймона (1194).

Наприкінці XII — на початку XIII ст. архітектурний стиль знову змінився. Будівлі цього часу витягнуті догори, а центральна частина нагадує вежу. Цей стиль найбільш яскраво проявився в будові П'ятницької церкви в м. Чернігові.

Продовжив свій розвиток монументальний живопис. Як показують мозаїки Михайлівського Золотоверхого монастиря, живопис цього періоду зображає людські постаті не застиглими на місці, а в русі, що робить їх ближчими, зрозумілішими для вірян.

Фрески того часу зберігає Кирилівська церква, закладена в 1140-х роках. Зображення Страшного суду теж показують людей у русі.

За QR-кодом і посиланням <https://bit.ly/3M1RVsl> подивіться сюжет про Кирилівську церкву XII ст.

Активно розвивався *іконопис*. Найвідомішою іконописною майстернею того часу була Печерська. У ній працював видатний художник наприкінці XI — на початку XII ст. *Алімпій*. До сьогодні дійшли дві його ікони «Печерська Богоматір з предстоящими Антонієм і Феодосієм» і «Богородиця Велика Панагія (Всесвята)» (обидві вивезені до Москви й зберігаються в Третьяковській галереї, РФ). Мистецька слава Алімпія була такою великою, що про нього написано в «Повісті минулих літ». Про талант художника складали легенди, розповідали, що він міг намалювати й позолотити ікону за лічені години. Вважали, що Алімпієві допомагали ангели.

Свенська ікона Богородиці.
XI–XII ст.

Богородиця Велика Панагія
(Всесвята). XI–XII ст.

Продовжували свій розвиток *художні ремесла*. Зокрема, вирізання з каменю невеличких іконок, виготовлення ювелірних прикрас у техніці емалі й черні.

Узірцем ювелірної справи XII ст. фахівці вважають дві золоті діадеми: одна з обличчями святих, інша із зображенням «Вознесіння Александра Македонського».

Які пам'ятки архітектури Русі другої половини XI–XIII ст. ви могли б нині відвідати? Наведіть приклади з тексту та поясніть, де вони знаходяться.

Перевіряємо засвоєне на уроці

Знаємо. 1. Які різновиди книг зберігалися в давньоруських бібліотеках? **Розуміємо. 2.** Яку роль відігравали монастирі в розвитку освіти та науки в Русі? **3.** Які факти свідчать про розвиток монументального будівництва в Русі? **4.** Які зміни відбулися в архітектурі та мистецтві Русі другої половини XI — першої половини XIII ст.? Чим це було обумовлено? **Уміємо. 5.** Порівняйте роль освіти та науки в Русі й у теперішній час. **6.** Які види книжкового мистецтва були поширені в Русі? Назвіть книги, що належать до цих видів, та їхні особливості. **7.** Порівняйте архітектурні стилі храмів, збудованих у Києві, Галичині та Чернігові в XI–XIII ст. Які спільні та відмінні ознаки ви можете визначити? **Висловлюємо своє ставлення. 8.** Які враження справили на вас пам'ятки архітектури та мистецтва Русі другої половини XI — першої половини XIII ст.? Чому? **9.** Як ви оцінюєте значення книжкового мистецтва для культури Русі? **10.** Як ви ставитеся до того, що деякі пам'ятки культури Русі були вивезені до РФ? Чому? **Досліджуємо. 11.** Як ви вважаєте, яку роль відіграє культурна спадщина Русі для теперішніх поколінь? Чому важливо зберігати та вивчати твори мистецтва й архітектури минулих століть? **12.** Яку роль відігравали книги та бібліотеки в Русі? Яку роль вони відіграють нині?

УЗАГАЛЬНЕННЯ ЗА РОЗДІЛОМ 3

РУСЬ у другій половині XI — у першій половині XIII ст.

Варіанти завдань (на вибір)

1. Уявіть, ніби ви — «журналісти». Створіть/підготуйте короткі новини-повідомлення на одну з поданих тем: «Перша писемна згадка про Україну», «Любецький з'їзд князів», «Зведення Успенського собору Києво-Печерського монастиря». Презентуйте їх перед однокласниками й однокласницями.
2. Створіть кластери, «хмари» слів або загадки, які розкривають значення понять «поліцентричність руської державності», «адміністративно-територіальні утворення», «землі», «половці».
3. Подискутуйте з однокласниками й однокласницями на одну з поданих тем (на вибір).
 - Як згадка слова «Україна» пов'язана з переяславським князем Володимиром Глібовичем?
 - Які питання вирішували на з'їздах князів?
 - Які основні здобутки Володимира Всеволодовича (Мономаха)?
 - Чому Мстислав отримав прізвисько *Великий*?
4. Створіть серію з трьох блог-постів, які б розкривали різні аспекти життя та діяльності Володимира Мономаха / Мстислава Володимировича / Ігоря Святославича (на вибір). Використайте при цьому ілюстрації та уривки з історичних джерел. Запропонуйте «читачам» ставити запитання та висловлювати свої думки в коментарях під кожним постом.
5. Підготуйте коротку сцену або пригодницьку ситуацію з повсякденного життя печенігів, торків, половців (на вибір). Використовуйте діалоги, емоції, деталі одягу та середовища.
6. Уявіть себе експертами з питань культури. Опишіть одну з культурних пам'яток Русі другої половини XI — першої половини XIII ст. Висловіть власні враження від цієї пам'ятки.
7. Перевірте, як ви засвоїли матеріал розділу за допомогою онлайн-тесту. Пройти самооцінювання ви можете за допомогою QR-коду або покликання <https://bit.ly/3U453SW>

Розділ 4

ВОЛИНЬ І ГАЛИЧИНА НАПРИКІНЦІ XII — У СЕРЕДИНІ XIII ст. ВОЛИНСЬКО-ГАЛИЦЬКЕ КНЯЗІВСТВО («ДЕРЖАВА РОМАНОВИЧІВ») СЕРЕДИНИ XIII–XIV ст.

§ 20. Становлення Волинсько-Галицького князівства — «держави Романовичів»

1. Як Роман Мстиславич створив велику державу від Карпат до Дніпра?

Як «Літопис руський» описує зовнішність і характер Романа Мстиславича? Які землі він об'єднав у своїй державі та як боровся з боярами? Які наслідки мало пограбування Києва половцями? Як Роман Мстиславич повернув місто під свою владу?

Наприкінці XII ст., у 1199 р., на галицькому престолі утвердився **Роман Мстиславич (1199–1205)**. Він був найвидатнішим князем Русі-України наприкінці XII ст. Син київського великого князя зі славної династії Мономаховичів і польської князівни замолоду тривалий час жив у Польщі та Німеччині й розумівся на політиці країн Центральної Європи. Князував у Новгороді, а потім зайняв батьківський стіл у Володимирі.

«Літопис руський» характеризує Романа Мстиславича так: «...на зріст був хоча не дуже високий, але сильний; з лиця — гарний, очі чорні, ніс великий із горбинкою, волосся чорне, коротке; вельми ярий був у гніві;

запинався, коли сердився... Воїн був хоробрий і вмілий на військові виправи; найпаче [це] він показав, коли угрів велике військо своїм малим розбив. Усе життя своє у війнах проводив».

Роман Мстиславич.
Уявний портрет

Тоді, коли інші князівства невпинно дробилися, Роман Мстиславич протягом короткого часу зумів об'єднати Галичину й Волинь та утворити нову велику державу від Карпат до Дніпра. Тому «Галицько-Волинський літопис» величає його «самодержцем всія Русі». Титулування «самодержець» літописець використав і з тієї причини, що внаслідок четвертого хрестового походу Візантійська імперія розпалася, і титул став вільним. Освічений, хоробрий і рішучий,

Роман Мстиславич безоглядно поводився зі своїми ворогами, особливо з місцевими боярами. Багатьох із них було страчено, а ще більше вигнано за межі країни. Проте в народі й освічених колах князь залишив про себе добру та вдячну пам'ять.

Створена ним могутня держава гарантувала спокій для селян, щоб ті могли вирощувати урожай і плекати худобу, для ремісників — щоб виготовляти та продавати свої вироби, а не бути пограбованими й розореними в князівських міжусобицях або проданими в рабство лютими чужинцями. Сильна держава була потрібна й купцям, щоб не сплачувати безліч мит, перетинаючи численні кордони маленьких князівств, щоб відчувати захист від розбійників навіть у чужих землях. Захисту сильної держави потребувало й духовенство, щоб не терпіти наруги та винищення від іновірців, щоб не палали у вогні їхні книги й храми.

В'їзд Романа
Мстиславича в Київ.
Мініатюра
з Радзивіллівського
літопису. XV ст.

Опираючись на родові права Мономаховичів, князь Роман вирішив утвердитися в Києві. У 1201 р. кияни охоче відкрили йому Подільські ворота й присягнули на вірність. Залишивши в Києві луцького князя, він повернувся в Галич. Цим скористався вигнаний князь Рюрик. Закликавши на допомогу чернігівських князів і половецьких ханів, у 1203 р. оволодів містом. Прагнучи помститися киянам і розрахуватися з половцями, Рюрик віддав Київ на пограбування.

Історичне джерело свідчить: *«...І сотворилося велике зло в Руській землі, якого не було від хрещення Києва ... Не лише один Поділ був узятий і спалений, але й Гора взята, і митрополича Свята Софія пограбована, і Десятинна свята Богородиця пограбована, і монастирі всі, й ікони понищені, а інші забрані, і хрести чесні та посудини священні, і книги...»*

Після цього погрому Київ утратив значення політичного центру Русі. Незабаром Роман повернув Київ під свою владу. Він об'єднав Київську, Переяславську, Галицьку та Волинську землі. Поза його володіннями залишилася лише Чернігівщина.

2. Якою була міжнародна діяльність Романа Мстиславича?

Як Роман Мстиславич захищав Русь? Які заходи вживав для налагодження міжнародних відносин? Яка була причина конфлікту між Романом Мстиславичем і польським королем Лешком Білим?

Міжнародна діяльність князя була спрямована насамперед на захист кордонів Батьківщини. Багато зусиль він докладав для стримування половців і провів проти них щонайменше два походи.

Як стверджував літописець, князь *«подолав усі поганські народи завдяки своєму розуму й мудрості, поводитися згідно із законом Божим. Він кидався на поганих, як лев, був сердитий, як рись, губив їх, як крокодил, переходив через їхні землі, як орел, а хоробрий був, як тур, наслідуючи діда свого Мономаха...»*

Князь підтримував добрі відносини з Візантією, від якої спочатку морем, потім Дністром, а далі сухоходом проходив торговельний шлях до Центральної та Західної Європи. Так само помирився з Угорщиною.

Наприкінці життя він пішов війною проти польського короля Лешка Білого, і навесні 1205 р., потрапивши в засідку, загинув.

3. Як Данило та Василько Романовичі повернули Галичину й відновили державу?

Як Романовичам вдалося повернути Галичину?

Передчасна смерть перешкодила князю Роману закріпити престол за своїми малолітніми синами: трирічним Данилом та одnorічним Васильком. Знову підняли голову боярські угруповання. Удова князя Романа Анна разом із дітьми покинула Галич, а потім виїхала до Польщі. Польський король Лешко залишив її з молодшим сином Васильком у себе, а малого Данила вислав до угорського короля. Із цього часу Галичина вступила у період, який літописець назвав *«великим заколотом»*.

З одного боку, Галицьку землю прагнули поділити між собою Польща й Угорщина, з іншого — її руйнували боярські інтриги та претенденти з різних князівських родин Русі. Протягом 35 років княгині Анні, а потім і молодим княжичам довелося виборювати батьківський престол і водночас боротися за відновлення великої Волинсько-Галицької держави.

Згодом польський та угорський королі передали під владу молодим Романовичам Волинь, до якої Данило зміг приєднати Берестейщину та Забужжя.

Відбувалася напружена боротьба з боями, перемир'ями, несправедливими дипломатичними угодами за Галич. У ці роки біля Данила завжди був Василько — берестейський, а згодом волинський, князь. Лише в 1237 р. Данило оволодів Галичем остаточно.

4. Як Романовичі здолали хрестоносців і здобули Київ?

Як Романовичам вдалося здолати хрестоносців і здобути Київ?

Поки Данило боровся за повернення Галича, рицарі-хрестоносці в 1237 р. оволоділи м. Дорогочином — вагомим торговим центром. Одним із завдань усіх орденів була боротьба з ворогами католицької церкви. Спочатку вони боролися з язичницькими племенами прусів і ятвягів, що вчиняли напади на польські землі. Далі вирішили наступати на християнські землі Русі. Закріпившись у Дорогочині та навколишніх землях, рицарі-хрестоносці отримали б надійний опорний пункт для наступу на Волинсько-Галицькі землі.

У березні 1238 р. Данило та Василько підійшли до м. *Дорогочина*. Спочатку на Дорогочин пішла в атаку князівська піхота. Рицарі вирішили, що легко здолають її, і вийшли з міста. Тоді хрестоносців несподівано атакувала руська кіннота. Рицарі повернули до міських стін, але дорогочинці, обурені пануванням хрестоносців, стали на сторону земляків і не впустили рицарів до міста. Хрестоносців було розгромлено.

У 1240 р. змужнілий і досвідчений князь Данило Романович здобув Київ і посадив там свого намісника. Держава Романа Мстиславича була відновлена.

С. Серветник. Битва під Дорогочином

5. Як завершилася перша сутичка монголів із Руссю?

Опишіть битву на Калці. Визначте причини поразки руського війська.

Чингісхан. Малюнок із китайського рукопису. XIII ст.

Наприкінці XII — на початку XIII ст. в далеких монгольських степах очільник одного з монгольських родів, на ймення Темучин, зумів об'єднати всі монгольські племена. На з'їзді племен у 1206 р. він проголосив про створення Монгольської імперії, а себе назвав **Чингісханом**, тобто великим **ханом**.

Чингісхан запозичив у підкорених народів прекрасне озброєння, писемне діловодство, єдине законодавство. Він створив надзвичайно дисципліновану й боєздатну армію. Починаючи з 1207 р. монголи завоювали Північний Китай, Південний Сибір, Центральну Азію, північ Персії. У 1222 р. пограбували Грузію і вийшли в степи Північного Кавказу. Тут вони розгромили племена ясів і косогів, а тоді кинулися і на половців. Половецький хан Котян утік у Галич до свого зятя Мстислава Удатного.

«У той же рік прийшла нечувана рать: безбожні моавитяни [так літописець називав монголів]. І побіг він до річки Дніпра, і многи половці побиті були... І прибігло половців багато в Руську землю, і говорили вони руським князям: “Якщо ви не допоможете нам, — то ми нині порубані були, а ви завтра порубані будете”. І була рада всіх князів у городі Києві, і нарадилися вони так: “Лучче б нам зустріти їх на чужій землі, аніж на своїй”».

За ініціативою князя Мстислава Удатного в Києві відбувся з'їзд князів. На з'їзд були запрошені й половецькі хани. Князі вирішили допомогти половцям і по-рицарськи зустріти ворога в половецькому степу.

Тим часом монголи зазимували в половецьких степах і здійснили спустошливий похід у Крим на Судак. Навесні 1223 р. зібралося руське військо. У поході в степ взяли участь майже 20 князів із Київської, Галицької, Волинської, Чернігівської, Турово-Пінської і Смоленської земель. Збірним

пунктом було призначено острів Хортицю. Галицьке військо припливло на тисячі човнів. Вони рухалися Дністром у Чорне море, а звідти вгору Дніпром. Від Хортиці з'єднане військо рушило степом на схід. Волинські полки Данила Романовича йшли попереду й протягом 10 днів переслідували перші монгольські загони.

Біля *річки Калки* (нині *річка Кальчик*, притока річки Кальміус) руська дружина зустрілася з головними силами монголів. **31 травня 1223 р.** відбувся бій.

Якщо монгольські сили характеризувалися залізною дисципліною та єдиним командуванням, то руські князі не мали ні єдиного командування, ні плану битви. Без узгодження дій із великим князем київським і князем чернігівським, галицький князь Мстислав Удатний наказав своїм полкам переправлятися на лівий берег річки, зайнятий монголами. За галичанами рушили й половці. На лівому березі відбулася битва. Передові сили монголів почали відступати, заманюючи руські полки під удар своїх головних сил. Їхнього могутнього удару не витримали половці й кинулися врозтіч, вносячи сум'яття в руські лави. Зазнаючи великих втрат, галичани також залишили лівий берег Калки.

Тим часом київський князь з основними силами стояв на місці й не надав розгромленим допомоги. Натомість він наказав оточити свій табір загородою з возів і частоколу. Монголи оточили табір великого князя. Проте три дні штурму пройшли безрезультатно. Тоді монгольський полководець Субедей запропонував відпустити руське військо за викуп. Мстислав Романович погодився. Проте віроломні монголи кинулися в атаку й знищили майже все руське військо. Трьох захоплених у полон князів поклали під дерев'яний настил, на якому влаштували бенкет. За монгольським звичаєм, так руським князям дарували почесну *«смерть без пролиття крові»*. Втрати руського війська були жахливими, додому повернулася лише одна десята війська. У живих залишилися Мстислав Удатний і поранений Данило Романович.

Ця поразка справила страшне враження на всю Русь, проте монголи не розвинули свого успіху, повернули назад на схід і зникли в степах, зазнавши поразки від Волзької Булгарії.

За допомогою QR-коду і посиланням <https://bit.ly/3QhG8lZ> ознайомтеся з уривком із «Галицько-Волинського літопису» про битву на річці Калці в травні 1223 року. Проаналізуйте його відповідно до правил роботи з історичними джерелами й поміркуйте, чому монголи перемогли князівське військо?

*П. Риженко.
Калка. 1996 р.*

Напишіть листа від імені одного з руських князів, який брав участь у битві на річці Калці, до своєї родини або друзів. Опишіть свої враження від походу, битви та її наслідків. Використовуйте факти з тексту та свою уяву.

Перевіряємо засвоєне на уроці

Знаємо. 1. Покажіть землі, які включила до свого складу «держави Романовичів». Хто такий хан? 2. Що означає слово Чингісхан? **Створюємо.** 3. Чому в існуванні міцної Русі були зацікавлені різні верстви населення? 4. Від якої небезпеки врятували Русь Данило та Василько під Дорогочином у 1238 р.? **Уміємо.** 5. Що стало причиною поразки об'єднаного руського війська в битві біля річки Калки 1223 р.? 6. Складіть план журналістського репортажу про боротьбу Данила та Василька за відновлення батькової держави. **Висловлюємо своє ставлення.** 7. Укладіть історичний портрет Романа Мстиславича. Висловіть своє особисте ставлення до постаті князя Романа. Які аспекти його життя та діяльності вас найбільше вразили? 8. Князь Роман любив говорити: «Не погнітивши бджіл, не їстимеш меду»; «коріння не пахне, поки його не потовчеш». На які риси характеру князя вказують ці слова? 9. Висловіть своє ставлення до вчинку київського князя Рюрика в 1203 р., коли він, щоб розрахуватися з половцями, віддав Київ на пограбування. **Досліджуємо.** 10. Чи правильно вчинили руські князі, допомагаючи половцям у боротьбі з монголами? Які уроки битви на річці Калці мають пам'ятати сучасні воїни та політики?

§ 21. Боротьба Русі з монгольським нашествям

1. Як монголи підкорили Переяславське та Чернігівське князівства?

Які тактики використали монголи для підкорення Переяслава та Чернігова? Які чинники сприяли успіху монгольського нашествия на Русь у 1239 р.?

Після нищівної поразки біля річки Калки руські князі, на жаль, не зробили жодних висновків і не підготувалися до неминучого нападу зі Сходу.

Наприкінці 1237 р. Батий, онук Чингісхана, пішов у наступ на Руські землі на чолі 140-тисячної армії. Це була надзвичайно боєздатна армія.

За QR-кодом і посиланням <https://bit.ly/3RYAzR2> ознайомтеся з описом монгольського війська та виконайте завдання.

Підкоривши князівства на північному сході Русі, монголи взимку 1239 р. ввірвалися в Переяславське князівство й захопили східну твердиню Русі — Переяслав. Історики й археологи дивуються, як їм вдалося взяти місто за один приступ. Адже воно мало досвід багатовікової боротьби з печенізькими, торкськими й половецькими ордами. Припускають, що спочатку до міста підійшла легка кіннота, яка зімітувала відступ і виманила переяславську рать під удар основних сил.

У жовтні 1239 р. після дводенного штурму було захоплено Чернігів. Літописець стверджував: «...і безліч воїнів його побито було, і місто взяв (монгольський хан Менгу), і запалив

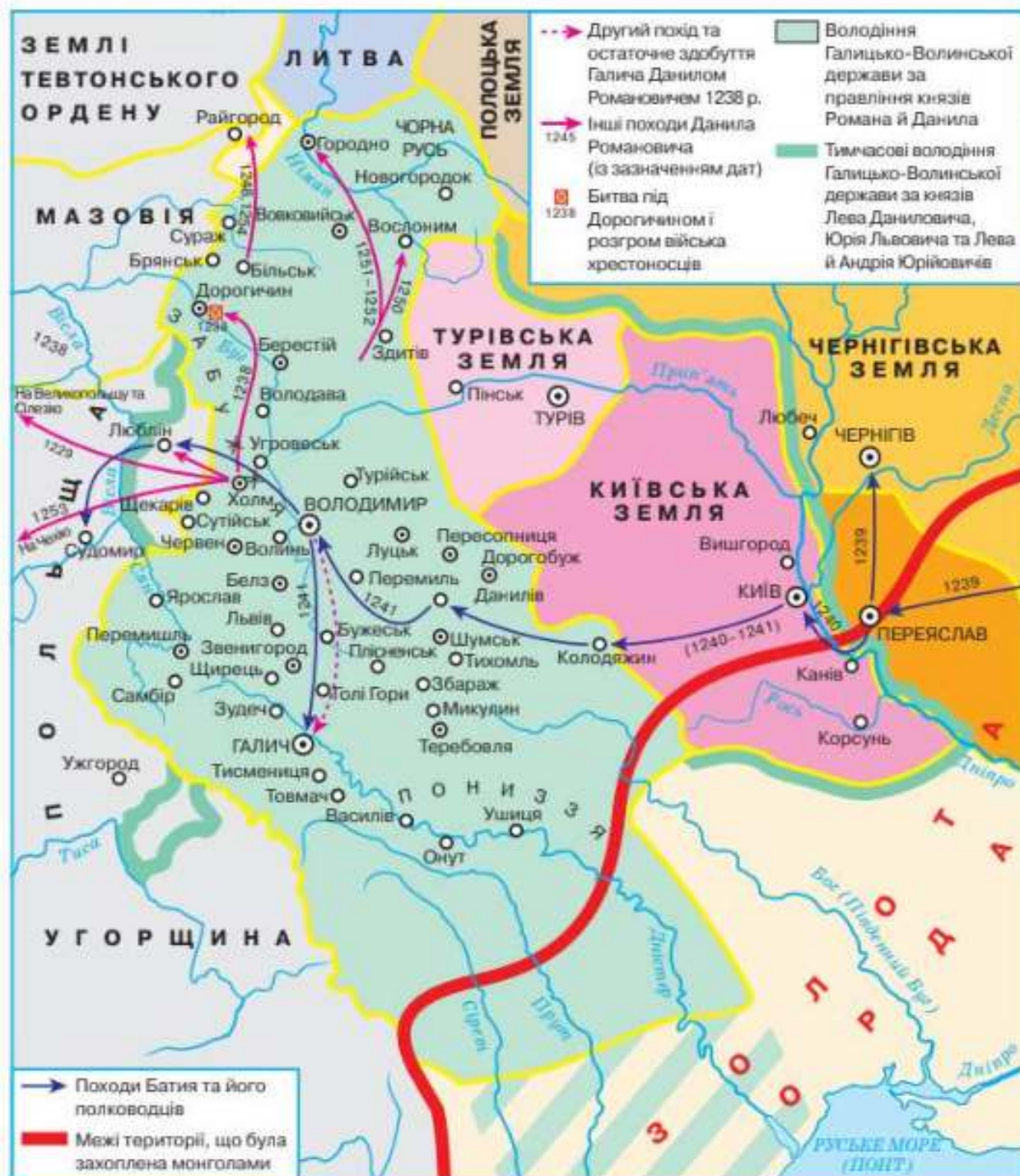
Оборона Чернігова.
Художня реконструкція

вогнем». Можна припустити, що монголи для взяття міста застосували штурмові машини.

За допомогою карти визначте напрямки завойовницьких походів монголів під проводом Батия. Які князівства та міста були завойовані монголами?

ВОЛИНСЬКО-ГАЛИЦЬКА ДЕРЖАВА (1199–1340)

2. Якими були наслідки взяття монголами Києва та їхнього походу на захід Русі?

Опишіть взяття монголами Києва та їхній похід на захід Русі, створивши репортаж від імені очевидця.

Восени 1240 р. монголи підійшли до Києва. Монгольський літопис «Таємна історія монголів» тричі згадує про Київ і кожного разу називає його не інакше, як «Велика фортеця Київ», адже місто мало найміцніші укріплення в усій Східній Європі. На валах заввишки у 12 м височіли дубові стіни. Усередині дитинця «міста Ярослава» знаходився внутрішній дитинець «місто Володимира», а в ньому ще височіла цитадель «Ярославів двір».

Тому для штурму Києва Батий уперше зібрав величезну армію та всі штурмові машини. Протягом **5 вересня–19 листопада** містяни та галицька залога на чолі з хоробрим воєводою Дмитром відбивали ворожі атаки, стоячи на стінах міста. Але сили були нерівні. Штурмові машини, «б'ючи день і ніч», зробили проломи в стінах біля Лядських воріт, бої завивали на вулицях дитинців. **6 грудня 1240 р.** опір захисників міста було зламано. Під вагою містян і воїнів упала Десятинна церква, поховавши багатьох захисників. Пораненого, але живого воєводу Дмитра привели до Батия. За виявлену мужність хан подарував йому життя.

Київ зазнав неймовірних руйнувань. Якщо до штурму в місті нараховувалося 9 тис. дворів, 40 монументальних споруд і 50 тис. мешканців, то після 93 днів боїв уціліло 200 дворів і майже 2 тис. мешканців.

Облога Києва.
Художня
реконструкція

За QR-кодом і посиланням <https://bit.ly/46VodgZ> ознайомтеся з уривком із літопису про оборону Києва та виконайте завдання.

На початку 1241 р. монголи розділилися на дві армії і продовжили просування на Захід до Галича та Володимира. Проте їм так і не вдалося взяти міста Крем'янець, що був розміщений на неприступній скелі, та Данилів. Обійшовши їх, загарбники атакували Володимир. Місто захищалося до останнього воїна. Так само були спустошені Кам'янець, Ізяслав, Колодязин, Луцьк. На Галицькому напрямку було знищено Звенигород (біля сучасного Львова). Місто так і не змогло відродитися. Після триденної облоги монголи оволоділи Галичем. Лісиста й гориста місцевість західних земель захистила багато українських міст і сіл. У таких природних умовах монгольська кіннота не могла повністю проявити свої можливості. Як наслідок, Волинсько-Галицька держава потерпіла від монголів значно менше, ніж інші українські землі.

Незважаючи на всі погроми, монголи не змогли перетворити наш край на пустелю. Вони знищили на теренах сучасної України лише 15 міст.

3. Як виникла Золота Орда?

Яку роль відіграла Русь у монгольському наступі на Європу? Де виникла Золота Орда? Яку територію вона займала?

Після Галича Батий повів своє військо на Угорщину, Хорватію, Польщу та Тевтонський орден. Найбільша битва відбулася **9 квітня 1241 р.** біля *м. Легніца* (сучасна Польща). Німецькі та польські рицарі зазнали повної поразки. Загинуло 40 тис. рицарів на чолі з воєначальником герцогом Генріхом. Проте здобути ці країни монголам уже не вистачило сил. Їм так і не вдалося виконати заповіт Чингісхана й дійти до узбережжя Західного моря (Атлантичного океану). Вирішальний внесок у зупиненні монголів і врятуванні європейської цивілізації зробила героїчна Русь, яка в запеклій боротьбі протягом 1239–1241 рр. виснажила сили монгольських завойовників.

Навесні 1242 р. Батий повернувся на Схід: уздовж південного берега Дунаю, а далі українськими степами в пониззя Волги. Тут біля гирла річки Батий створив величезну державу — *Золоту Орду* зі столицею Сарай-Бату. Вона охопила землі Західного Сибіру та Східної Європи, уключаючи й території сучасної України.

Першими правителями Золотої Орди була династія Чингісидів, тобто нащадків Чингісхана.

4. Яким було панування Золотої Орди над Руссю?

Які руські князівства потрапили під монгольське панування? Як будувалися відносини між Золотою Ордою та руськими князівствами під монгольським пануванням? Які форми влади й оподаткування встановили монголи на завойованих руських землях? Які принизливі обряди мусили проходити руські князі, щоб отримати ярлик від хана?

Усі завойовані руські землі, люди, а також їхнє майно були проголошені власністю великого хана. Щоб домогтися покорі, монголи могли позбавити майна, свободи й самого життя будь-яку людину, незалежно від її суспільного становища.

Усі мешканці були переписані. Під час будівництва ординських столиць безліч людей зганяли на дорожні та земляні роботи. Особливо страждало ремесло руських міст. Адже кваліфікованих ремісників залучали на роботи для створення могутності, багатства та пишноти.

У разі проведення завойовницького чи карального походу монгольські воєначальники забирали третину найбільш дужих чоловіків, щоб кинути їх першими під ворожі стріли та списи й зберегти від загибелі своїх досвідчених воїнів.

За переписом, кожного підданого, починаючи з першого дня народження, обкладали даниною. Для ретельного та нещадного збору данини хани призначали спеціальних урядовців — *баскаків*.

Баска́к (з тюрк.) — урядовець високого рангу в Золотій Орді. Здійснював контроль за місцевою владою, проводив облік населення і збирав данину.

С. Іванова. Баскаки

Прийшовши в населений пункт, вони вимагали в хліборобів десяту частину врожаю, поголів'я худоби й кожну десяту дитину. Як стверджували очевидці, *«відрахувавши десять, беруть одного»*. В ординських землях їх навчали військовій справі, різним ремеслам. Нездібних використовували як рабів.

У лісовій місцевості від кожного члена родини вимагали *«по шкурі ведмедя, чорного бобра, соболя і якогось чорного звірка, що живе в норах, і по одній шкурці чорної лисиці. Хто не заплатить, того забирають у рабство...»* Народна приказка пояснює тогочасне життя так: *«У кого немає грошей, у того дитя візьме. У кого дитяти немає, у того дружину візьме. У кого дружини немає, того самого візьме»*.

Ханський ярлик

У складну ситуацію потрапили князі. Під час монгольського завоювання вони, як військові очільники, або гинули, або під натиском ворога відступали за межі своїх князівств чи навіть Русі. Великий хан, проголосивши все завойоване своєю власністю, для управління нею скрізь призначав своїх урядовців, а ще більше місцевих бояр. Князі, що поверталися додому, уже не мали влади над колишніми володіннями. Щоб знову князювати у своїх землях, вони мусили прибути в ставку Батия, поклонитися йому як верховному правителю та отримати дозвіл — **ярлик** — на князювання.

Отримання ярлика означало, що між ханом і руськими князями встановлювалися відносини господаря і слуги. Щоб при звичай-

Ярлік (від тюрк. *ярл-ек* — наказ, веління) — документ, наданий ханом підлеглому князю на право володіння територією, підконтрольну хану.

ти вчора гідних князів до ролі слуг, зламати їхній гордий дух, у дворі Батия руські князі мусили пройти через принизливі для них процедури, щоб наблизитися до володаря-завойовника й отримати з його рук ярлик.

Проте не всі князі смиренно схиляли голову. Прикладами незламної гідності стали чернігівський князь Михайло та його боярин Федір. Коли їм запропонували пройти до хана крізь коридор, утворений багаттями (так, за віруваннями монголів, випалювали з душ чужинців лихі наміри проти хана), а потім поклонитися його ідолам, князь і боярин відмовилися.

Князь Михайло
в хана Батия

Проте й після отримання ярлика Золота Орда не залишала князів у спокої. Хани втручалися в справи руських князівств на свій розсуд, за князями встановлювали відвертий і таємний нагляд, нацьковували їх один на одного й утягували в міжусобну боротьбу, а для упокорення неслухняних відряджали каральні загони, демонстративно страчували чи викрадали та знищували, отруювали тощо.

5. У чому особливості підпорядкування окремих руських князівств?

Як монгольське підпорядкування вплинуло на духовний світ і мораль підкорених народів?

Монгольське ярмо далось взнаки не лише в занепаді господарства. Воно дуже згубно впливало на внутрішній духовний світ як окремих людей, так і цілих народів, які зазнавали духовного спустошення та морального занепаду.

Для земель і люду, які входили до складу Володимирської та Суздальської земель (історичного осердя сучасної Московії), згубна доба монгольського рабства тривала набагато довше, ніж на землях сучасної України. Через географічну близькість і зручність сполучення по Волзі північно-східні території Русі

потрапили під пильний контроль ординців. Сарайські урядовці затверджували князів, постійно втручалися в їхні внутрішні відносини. Місцевий люд був обкладений поголовною даниною. Охоплені з усіх боків монгольським контролем, північно-східні землі були повністю відрізані від відносин з іншими сусідами. Такі історичні умови згубно позначилися на національному характері московитів.

Відомий український історик **Дмитро Дорошенко** із цього приводу стверджував: *«...довге перебування під цією [золотоординською] зверхністю наклало свій відбиток на цілу подальшу історію великоруського народу й на саму його національну вдачу, надавши їй риси грубості, жорстокості й деспотизму».*

Принципово іншою була ситуація в руських князівствах. Хоча монголи й тут спочатку встановили свій контроль над князями, проте час перебування в «монгольському ярмі» був значно коротшим. Географічно землі держави Русі знаходилися дещо далі, щоб налагодити тут постійний пильний нагляд. Монголи не зуміли відрізати руські князівства й від відносин з Європою.

В Русі інакше реагували й на приниження гідності. Так, Михайлу чернігівському та боярину Федору, судячи з літопису, освічені верстви співчували, а не засуджували за нерозважливість. Так само співчували й князям, які йшли за ярликом на князювання, щоб відновити свої сили для оборони Батьківщини.

Про те, що саме такими були наміри руських князів, підтвердили їхні справи.

❖ Перевіряємо засвоєне на уроці ❖

Знаємо. 1. Розтлумачте, що означають слова «баскак», «ярлик». 2. Покажіть на мапі (с. 164) напрями головних ударів монголів по руських землях. **Розуміємо.** 3. Яке значення мала оборона Русі для держав Східної Європи? 4. У чому полягала залежність Русі від Золотої Орди? 5. Якими були наслідки монгольської навали для Русі? 6. Як монгольське завоювання загальмувало розвиток Русі?

Уміємо. 7. Поясніть, завдяки чому монголам вдалося завоювати більшість руських князівств. 8. Підготуйте коротке повідомлення про оборону Києва або політику Золотої Орди щодо підкорених земель (на вибір). 9. Порівняйте та протиставте наслідки монгольського панування для північно-східних земель і земель Русі. **Висловлюємо своє ставлення.** 10. Як ви ставитеся до вчинку чернігівського князя Михайла та боярина Федора? Чому Православна церква України вважає їх мучениками? 11. Які прояви монгольського гноблення ви вважаєте особливо згубними для підкорених народів? **Досліджуємо.** 12. Чи згодні ви з твердженням, що серед основних причин поразки руських князівств від монголів були феодальна роздробленість і міжусобиці на Русі? Яку роль відіграє єдність у державі в боротьбі проти зовнішньої агресії в наш час?

§ 22. Розквіт Волинсько-Галицької держави за династії Романовичів

1. Як Данило Романович зміцнював Волинсько-Галицьку державу після монгольського завоювання?

Як брати Романовичі зуміли відновити Волинсько-Галицьку державу та зміцнити її після монгольського завоювання? Яка роль князя Данила Романовича та його брата Василька в цьому процесі?

Тривала боротьба братів Романовичів завершилася відновленням Волинсько-Галицької держави в 1237 р. Її розвитку Русь має завдячувати князю галицькому **Данилу Романовичу (1238–1264)** та його брату й вірному другові волинському князеві **Васильку Романовичу (1238–1269)**.

Розвитку Волинсько-Галицької держави перешкодило монгольське завоювання. Тому внутрішня і зовнішня політика Данила Романовича мала на меті зміцнення та об'єднання держави для відсічі Золотої Орди.

Волинські та Галицькі землі мало для цього кращі передумови, ніж інші землі. По-перше, західні землі постраждали менше, оскільки лісиста й гірська місцевість не давала можливості монгольській кінноті застосувати свої переваги.

Данило Романович

Василько Романович

По-друге, тут стояло багато укріплених міст-замків. Багато з них монголи так і не зуміли взяти. Незруйноване господарство краю дозволяло князеві Данилу не лише відбудовувати старі, а й засновувати нові міста. Найвідомішим із них став Львів, названий на честь сина Данила — Лева (уперше згадане в 1256 р.).

Столицю держави Данило переніс у м. Холм (нині м. Хелм, Польща), яке почав розбудовувати з 1237 р. Навколо міста було зведено могутні мури й інші укріплення, а в стольному граді виросли собор Святого Іоанна Златоуста, нові церкви, закладено чудовий палац, парк. Перенесення столиці з Галича теж мало на меті зміцнення держави. У такий спосіб князь убезпечив себе від інтриг, змов і бунтів представників галицьких бояр, які не раз демонстрували свою корисливість, байдужість до державних інтересів.

Замок Данила Романовича та церква Святого Іоанна Златоуста. Реконструкція. м. Хелм (Польща)

Данило опікувався розвитком господарства, а тому підтримував селян і містян, дбав про розвиток ремесел і торгівлі. Щоб прискорити розвиток міст, князь запрошував ремісників і купців із Німеччини, Польщі та зруйнованої монгольським нашествям Північно-Східної Русі.

Данило проявив себе як видатний будівничий держави. Він

переконався, що для захисту й розбудови держави потрібно шукати нові сили. Тому разом із дружиною князь почав використовувати ополчення із селян і містян. Замість бояр князь став наблизити до себе талановитих і патріотичних людей із нижчих верств, наділяючи їх маєтками за службу. Данило Романович почав формувати в державі нову військово-службову верству — *шляхту*.

Шляхта — за князювання Данила Романовича військово-службовий прошарок, представники якого отримували від князя в користування земельний маєток за умови, що служимуть на користь держави.

Політика Данила на відновлення ослабленої монгольським уторгненням держави не відповідала корисливим інтересам галицького боярства, яке неодноразово робило спроби захопити галицький престол. Кандидатом у князі вони обрали представника чернігівської династії Ростислава Михайловича. Проте в битві під **Ярославом** у серпні 1245 р. брати Романовичі завдали нищівної поразки об'єднаним силам угорців, поляків і галицької боярської опозиції.

Боярська опозиція була повністю знищена, претендент на галицький стіл ганебно утік, Данило став повним володарем Волинсько-Галицького князівства. Перемога додала йому й міжнародного авторитету, а король Угорщини відмовився від ворожої політики проти Галичини та пішов на укладення династичного союзу, видавши свою доньку за сина Данила Лева.

Пам'ятник Данилу Романовичу, м. Львів

2. Якою була зовнішня політика Данила Романовича?

Яку політику проводив Данило Романович щодо Золотої Орди та Європи? Як ви оцінюєте його дипломатичні та військові дії?

Успіхи Данила Романовича стурбували хана Батия, який пильно стежив за справами в Русі. Він поставив ультиматум князеві: «Дай Галич!», тобто визнай мій сюзеренітет, мою зверхність. Чи міг Данило чинити опір? Як полководець, що особисто вивчив можливості монгольського війська ще в битві на Калці, він розумів, що і руські, і європейські збройні сили поступаються монгольському війську. Тому обрав важкий шлях покори та затаєного протистояння.

Наприкінці 1245 р. — на початку 1246 р. князь прибув до Сарай-Бату, щоб отримати ярлик на князювання, визнати себе васалом золотоординського хана й у такий спосіб забезпечити можливість розбудовувати державу. У Золотій Орді Данило мусив поводитися вкрай обережно. Адже ординський уряд цілеспрямовано усував від влади, а то й знищував впливових руських князів та охоче надавав ярлики молодим і недосвідченим представникам династії Рюриковичів.

Що ж переживав руський князь у Сарай-Бату? Судячи зі слів галицького літописця, Данило відчував глибокий душевний біль: *«О, лихіша ліха честь татарська! [мова про монголів, яких у Русі часто називали татарами. — Авт.] Данило Романович, що був князем великим, володів із братом своїм Руською землею, Києвом і Володимиром, і Галичем, й іншими краями, нині сидить на колінах і холопом себе називає!»*

Наслідком упокорення Данила Батієві стало визнання його очільником Волинсько-Галицької держави. Як формулювалося в ярлику, *«бисть поручена земля його йому»*.

Наступні двадцять років життя Данило Романович витратив на протистояння Золотій Орді. Для опору такому грізному та підступному східному супернику треба було мати надійного союзника. Його можна було знайти лише на Заході.

Ще в 1246–1247 рр. Данило Романович налагодив дипломатичні відносини з главою римо-католицької церкви, відрядивши до Риму щонайменше два посольства, а потім звернувся до Папи Римського Іннокентія IV з проханням зібрати європейських рицарів для хрестового походу проти монгольських ханів. У відповідь він погоджувався на церковні зв'язки з Римом. Папа Римський розпочав організовувати хрестовий похід і прислав Данилу королівську корону. Коронація відбулася 7 жовтня 1253 р. в м. Дорогочині на Підляшші. Вибо-

ром місця коронації Данило вирішив підкреслити свої права на місто, де розгромив рицарів-хрестоносців.

Відтоді всі західні хроністи стали титулувати Данила Романовича та його наступників *королями*, а Волинсько-Галицьку державу — *Руським королівством*. На жаль, після смерті Інокентія IV Захід відмовився від проведення хрестового походу проти монголів і відносини між королем Данилом і Римом не переросли в тривкий союз.

Король — другий після імператора титул монарха, поширений у Європі.

Протягом 1252–1253 рр. Данило Романович утрутився в боротьбу європейських дворів за австрійський престол. Він одружив молодшого сина Романа зі спадкоємницею австрійського престолу герцогинею Гертрудою. Однак монгольська загроза не дала Данилу змоги підтримати претензії сина відповідними збройними силами.

3. Як Данило Романович протистояв спробам Золотої Орди знову підкорити князівство?

Визначте причини та наслідки конфлікту між Данилом Романовичем і Батием. Як ви оцінюєте дії Данила Романовича? Аргументуйте відповідь.

Спроби Данила Романовича налагодити союз Русі із Заходом стурбували Батия. Він знову вимагав, щоб Данило ще раз визнав себе васалом Золотої Орди. Щоб примусити Данила до нової поїздки в Сарай-Бату, проти Русі була кинута орда хана Куремси. Данило вирішив дати відсіч. Три вторгнення Куремси в 1252, 1254–1255, 1256–1257 рр. були відбиті. Для продовження боротьби із Золотою Ордою Руському королівству потрібна була допомога Заходу, проте вона так і не була надана.

Тим часом Орда не відступала. У 1258 р. на Руське королівство були кинуті ще потужніші сили на чолі з відомим монгольським полководцем Бурундаєм. За його вимогою Данило змушений був зруйнувати фортифікаційні укріплення міст Данилова, Стожока, Крем'янця, Луцька, Львова, Володимира. Коли Бурундай рушив до Холма, Данило, не маючи

змоги відкрито захищати свою столицю, виїхав в Угорщину. Бурундай підступив до Холма й наказав Васильку Романовичу передати містянам вимогу «зрити» міські укріплення. Василько ж, за свідченням літопису, на словах повторив вимогу Бурундая руською мовою, але таємним знаком дав зрозуміти, що місто має оборонятися. Містяни так і зробили. Через кілька днів монголи відступили від Холма й увірвалися в Польщу, пограбувавши Люблін і Сандомир. Мешканців обох міст вони вирізали або потопили у Віслі.

З того часу волинсько-галицькі війська змушені були, відіграючи роль васально залежної держави, брати участь у походах монголів на сусідні держави. Однак залежність Волинсько-Галицької держави від Золотої Орди була значно меншою, ніж інших князівств підкореної Русі.

Свого часу відомий український історик І. Крип'якевич оцінив життя і діяльність Данила Романовича так: *«Данило — це найбільша постать в історії Волинсько-Галицької держави. Трудом життя він відбудував державу свого батька Романа й заклав основу для її подальшого розвитку».*

- Наскільки, на вашу думку, справедлива ця оцінка?

4. Якою була історія Волинсько-Галицької держави після смерті Данила Романовича?

Яка політична ситуація склалася у Волинсько-Галицькій державі після смерті Данила Романовича? Які були основні виклики та загрози, з якими стикалися її правителі? Як завершилася історія Волинсько-Галицької держави?

Після смерті Данила в 1264 р. старшим у роду залишився його брат Василько. Він продовжив князувати у Володимирі на Волині, де й помер у 1269 р. Державну спадщину Данила отримав його син **Лев I (1264–1301)**. На Волині ж після смерті Василька Романовича князував його син **Володимир Василькович (1268–1288)**. Князь уславився, стверджує літопис, як *«великий книжник і філософ»*.

Отже, після смерті Данила королівство не розпалося, а його наступники продовжували єдину державницьку політику. Гідним наступником свого батька став енергійний та

запальний Лев I. Він залишався васалом Золотої Орди, хоча це й не рятувало руські землі від спустошень, які вчиняли монголи в походах на Польщу чи Литву. Свою васальну залежність Лев I звів до участі у військових походах монгольських ханів.

У 1272 р. він переніс столицю держави до Львова й відбудував ті фортеці, які довелося зруйнувати його батькові. Князь підтримував дипломатичні відносини із Чехією, Угорщиною, Литвою і Тевтонським орденом.

Лев Данилович суттєво розширив батьківські володіння. Приєднав до Руського королівства Люблінську землю в Польщі, повернув частину Закарпаття, включаючи й місто Мукачеве, а північний кордон з ятвягами посунув аж за річку Нарев.

На початку XIV ст. зовнішньополітичне становище Волинсько-Галицької держави погіршилося. Хоча тиск Золотої Орди через внутрішню боротьбу за владу суттєво ослаб, однак на західному кордоні зміцніла Польща, а Угорщина, очолена новою Анжуйською династією, знову окупувала Закарпаття. На півночі князь Гедимін об'єднав литовські племена в міцну державу.

Проте сусідам успішно протистояв **Юрій I Львович (1301–1308)**. Він, як і дід, перейняв королівський титул, переніс столицю зі Львова до Володимира. Щоб забезпечити західний кордон, уклав союз із мазовецьким князем Казимиром, одружився з його дочкою. Щоб мати союзника в протистоянні литовському наступу з півночі, король порозумівся з німецькими хрестоносцями.

Вдало скориставшись із внутрішніх заколотів у Золотій Орді, Юрій I пересунув південний кордон держави аж до нижньої течії Дністра та Південного Бугу, що, звичайно, сприяло відновленню старих торговельних шляхів.

*Л. Долинський
Портрет князя
Лева Даниловича.
Кінець XVIII ст.*

*Невідомий
художник.
Юрій I Львович*

Величезним культурним, духовним і державним здобутком Юрія I як світського володаря стало сприяння заснуванню в 1303 р. окремої Галицької митрополії. Власна православна митрополія суттєво підвищила культурний престиж та авторитет Волинсько-Галицької держави.

Після смерті Юрія I державу очолили його сини **Андрій I Лев II (1308–1323)**. Як і прадіди, вони правили спільно. Їхні грамоти засвідчують, що князі створили сприятливі умови для залучення своїх земель до міжнародної торгівлі, допомагали польським князям у боротьбі з німецьким натиском. Заради стримування Литви та розвитку торгівлі з Ганзейським союзом, підтримували союзні відносини з Тевтонським орденом. Зі свого боку вони обіцяли рицарям захист від монголів. Саме в поході проти монголів брати й загинули. Польський король у листі до Папи Римського в 1323 р. називав їх «непоборним щитом» проти жорстокої монгольської навали.

Останнім волинсько-галицьким князем був небіж Андрія і Лева II католицький князь **Болеслав**. Щоб заспокоїти підданих, він прийняв православ'я, узявши ім'я **Юрій II (1325–1340)**. Князь продовжував традиційну зовнішню політику балансування між Польщею, Угорщиною, Тевтонським орденом і Золотою Ордою. У внутрішній політиці сприяв розвитку міст та обмежував посилення впливу бояр. Він прихильно ставився до католицизму та його поширення в державі, сприяв переселенню поляків і німців у свої володіння. Це викликало незадоволення насамперед містян. Цим і скористалися бояри й у квітні 1340 р. отруїли князя.

Припинення династії Романовичів стало смертельним ударом для Волинсько-Галицької держави. Тиск сусідів і внутрішні чвари князів і бояр протягом наступного пів століття призвели до поділу держави між Польщею, Литвою, Угорщиною та Молдовою.

❧ Перевіряємо засвоєне на уроці ❧

Знаємо. 1. Що означає титул «король»? 2. Хто такі *шляхтичі*? **Розуміємо.** 3. Чому король Данило намагався менше опиратися на боярство, а сформував шляхетську верству? 4. Яких союзників

намагався використати король Данило в боротьбі із Золотою Ордою? **Уміємо.** 5. Поясніть, як Данило Романович долав наслідки монгольського нападу й зміцнював державу. 6. Визначте основні напрями внутрішньої та зовнішньої політики короля Данила та його наступників. 7. Підготуйте історичний портрет одного з правителів Волинсько-Галицької держави (на вибір). **Висловлюємо своє ставлення.** 8. Оцініть діяльність Данила Романовича як князя і будівничого держави. Які його заслуги та помилки? 9. Чи можна вважати Волинсько-Галицьку державу спадкоємцею Русі? Аргументуйте свою думку. 10. Яке ваше ставлення до діяльності волинсько-галицьких князів у XIII–XIV ст.? Чи вважаєте ви їх успішними правителями? **Досліджуємо.** 11. Порівняйте ситуацію Волинсько-Галицької держави в XIII ст. із ситуацією України у XXI ст. Які були/є головні виклики й загрози для державності та незалежності обох держав? 12. Як впливали/впливають на державотворчий процес в обох державах зовнішні сили? Як ви оцінюєте роль Заходу в підтримці України та Волинсько-Галицької держави?

§ 23. Культура та релігійне життя Волинсько-Галицької держави

1. Чим були обумовлені особливості культури Волинсько-Галицької держави?

Визначте, які чинники вплинули на розвиток культури Галичини й Волині в XIII — першій половині XIV ст.

Культура Галичини й Волині ґрунтувалася на загальнокультурних традиціях Русі. Водночас сусідство з країнами Центрально-Східної Європи сприяло природному культурному обміну з поляками, литовцями, німцями й угорцями.

Розвитку культури посприяло й те, що західні землі Русі не зазнали таких руйнувань, як східні та центральні. Та й монгольське ярмо на заході Русі відчувалося слабше.

На цих процесах позитивно позначилася зміна торговельних шляхів, що відбулася на початку XIII ст. Як наслідок, західні землі Русі опинилися на жвавих торговельних шляхах із Близького Сходу, Візантії та Криму до Центральної та Західної Європи. Під впливом цих сприятливих чинників

культура Волинсько-Галицької держави в XIII — першій половині XIV ст. не зупинялася у своєму розвитку.

2. Як Волинсько-Галицька держава боролася за свою духовну незалежність?

З яких причин було створено Галицьку митрополію? Як ця подія вплинула на розвиток православної церкви в другій половині XIII ст.?

Протягом другої половини XIII ст. землі та вірян, на які поширювалася духовна влада Київського митрополита, було поділено між Волинсько-Галицьким князівством, Великим князівством Литовським, Московським князівством і Польським королівством. Володарі кожної з держав, утілюючи в життя відомий принцип середньовіччя: «Чия земля, того й церква», зверталися до Вселенського патріарха з проханням висвятити митрополита саме для їхнього володіння.

Тому коли в 1299 р. Київський митрополит залишив зруйнований монголами Київ і переселився до Володимира-на-Клязьмі, що в Московському князівстві, король Русі Юрій I доклав усіх зусиль, щоб його держава мала власного митрополита. На його прохання у 1303 р. Константинопольський патріарх своєю духовною владою заснував Галицьку митрополію, до складу якої увійшли галицька, холмська, володимирська, луцька, перемишльська й турово-пінська єпархії. Це відновлювало вплив православної церкви й української культури на землях Галичини.

Об'єднайтеся в 5 груп. Кожна група має обрати один із фрагментів інформації щодо розвитку культури. Опрацюйте подані завдання і презентуйте результати вашої роботи в класі.

I група. Визначте особливості розвитку освіти Волинсько-Галицької держави. Свої думки ілюструйте прикладами з тексту й інших джерел.

У Волинсько-Галицькій державі спостерігався такий же потяг до оволодіння грамотою, як і в усій Русі. Про їхнє вміння читати та писати засвідчують численні знахідки археологами бронзових і кістяних стилів (писал) для писання на

Графіті з іменем
Богдана

Графіті з іменем Уляни

Графіті на стінах церкви Святого Пантелеймона. *Кінець XII ст.
с. Шевченкове. Івано-Франківська область*

воскових табличках у м. Галичі, Звенигороді, Перемишлі, Холмі, Володимирі та ін.

Зростання числа міст, церков і монастирів означало й збільшення кількості початкових шкіл. У них дітей навчали читати, писати, співати в церковному хорі. В окремих школах учили малювати ікони. Усіх учнів виховували в християнській моралі, навчали молитов, основ православної віри. Багато ремісничих цехів, купецьких об'єднань будували свої церкви, які теж відкривали школи для дітей ремісників, підмайстрів, купців, школи при єпископських кафедрах готували майбутніх священників.

Юнаки, які бажали оволодіти ремісничою спеціальністю, ішли учнями до майстрів. Зможні люди для продовження навчання своїх дітей наймали приватних учителів, відраджали дітей для здобуття освіти за кордон.

Прикладом високоосвіченої людини того часу був волинський князь Володимир Василькович. Він особисто переписав два Євангелія та Апостол, редагував літописи; збудував багато храмів, надавав для них ікони та книги в дорогій оправі. Так, лише для Любомльської церкви Святого Георгія князь передав 34 книги. Літописець, захоплюючись особою князя, назвав його «книжником і філософом», якого ще не було серед князів. За духовну подвижницьку діяльність Українська православна церква Київського патріархату канонізувала князя як святого.

За допомогою QR-коду і посиланням <https://bit.ly/3tB23Ce> проаналізуйте історичне джерело й визначте ті якості, які, за словами автора «Літопису руського», цінували у Володимира Васильковича його піддані.

II група. Визначте зміст та особливості «Галицько-Волинського літопису». Як він відображає історію Волинсько-Галицької держави? Свої думки ілюструйте прикладами.

Літописання цієї доби представлене видатною пам'яткою — «*Галицько-Волинським літописом*». Це надзвичайно цінне історичне джерело про події XIII ст. Літопис складається з двох частин. Перша частина — «*Галицький літопис*» — описує події протягом 1201–1261 рр., найбільш яскраві з яких припадають на князювання Данила Романовича. Друга частина — «*Волинський літопис*» — більше відображає історичні події Волинської землі за князювання Василька Романовича та його сина Володимира. Укладачі літопису обстоювали ідею збереження єдності Русі, засуджували свавілля боярської знаті, що підривали авторитет княжої влади.

Літопис є визначною пам'яткою української літератури. Він вирізняється яскравими образними висловами, влучними порівняннями. Ось як, наприклад, оповідає літописець про повернення князя Данила до Галича: «...і пустилися вони [до нього] *яко діти до отця, як ті бджоли до матки, як спрагли води до джерела*». У літописі використано чимало народних прислів'їв: «*Не погнітивши бджіл, меду не їсти*»; «*Один камінь багато горнят розбиває*». Твір пронизаний патріотичними почуттями, закликами захищати Батьківщину від ворогів: «*Краще на своїй землі кістьми лягти, ніж на чужій славним бути*».

III група. Визначте характерні ознаки архітектури Волинсько-Галицької держави. Порівняйте архітектурні пам'ятки Волинсько-Галицької держави з пам'ятками Русі XI–XIII ст. й інших європейських держав. Що було спільного, а що — відмінного?

Князі й королі Волинсько-Галицької держави сприяли розбудові нових міст та оборонних споруд навколо них. Продовжували зміцнювати й колишні фортеці. Іноді будували неймовірно потужні укріплення. Наприкінці XII ст. розпо-

чалоя будівництво кам'яних замків у м. Луцьку, Кременці. За європейськими зразками в центрі фортець зводили високі круглі або чотирикутні вежі, з яких можна було, у разі прориву ворогів, обстрілювати внутрішню територію фортеці з арбалетів.

Городище Тустань.
Комп'ютерна реконструкція

Успенський собор. 1160 р.
м. Володимир. Сучасний вигляд

Вежа в Стовпі. 40-ві роки
XIII ст. (Польща)

Церква Святого Пантелеймона.
Кінець XII ст. с. Шевченкове

Дедалі більшого розмаху набувало храмове будівництво. Майстри широко застосовували у зведенні соборів місцевий камінь-вапняк, споруджуючи білокам'яні церкви та храми. З того часу до наших днів частково зберігся храм Святого Пантелеймона поблизу м. Галича, збудований близько 1200 р.

У Львові було збудовано Миколаївську хрестовокупольну церкву, П'ятницьку церкву, а також костюл Хрестителя. Припускають, що його збудував князь Лев Данилович для своєї дружини — угорки Констанції. До шедеврів архітектури княжого періоду належать білокам'яні храми Перемишля, Спаський монастир поблизу Самбора (нині Старий Самбір).

Найкращою з білокам'яних церков вважають церкву Святого Іоанна Златоуста, споруджену в м. Холмі. Її фасади та внутрішні приміщення були оздоблені орнаментами, вирізьбленими в білому камені.

За допомогою QR-коду і посиланням <https://bit.ly/45BR1d0> прочитайте опис церкви Святого Іоанна Златоуста в літописі.

Рідкісною особливістю оздоблення галицьких храмів є облицювання внутрішніх стін палаців і будинків знаті керамічними рельєфними плитками із зображенням воїнів, рослин, птахів і геометричних орнаментів.

IV група. Визначте характерні ознаки образотворчого мистецтва Волинсько-Галицької держави. Як візантійська та народна традиції вплинули на стиль і зміст ікон Волинсько-Галицької держави? Свої думки ілюструйте прикладами.

Потреби вірян і церкви сприяли розвитку іконописання, яке поєднало візантійську традицію та народне мистецтво.

Серед найдавніших ікон, що дійшли до нашого часу, особливий інтерес викликає Холмська ікона Богородиці, Дорогобузька ікона Богородиці.

Ікона «Архангел Михаїл із діяннями», створена в с. Сторонці Львівська області, поєднує як традиційне візантійське статичне зображення архангела у військових обладунках,

Холмська ікона
Богородиці. XII ст.

Дорогобузька ікона
Богородиці Одигітрії.
Кінець XII ст.

Ікона «Архангел
Михаїл із діяннями».
Друга половина XIV ст.

Ікона «Волинська
Богородиця Одигітрія».
XIII — початок XIV ст.

Архангел Михаїл.
Мініатюра.
Лавришівське Євангеліє

так і вісім сцен його біблійних діянь. Тут архангел зображений активним, діяльним святим воїном.

Оригінальний стиль іконопису створила волинська іконописна школа. Узявши за основу візантійські зразки, іконописці використовували теплі барви, життєві пози, природні жести, наближення ликів святих до обличч місцевого люду.

До багатств Національного художнього музею належить ікона «Волинська Богородиця — *Одигітрія*» з Покровської церкви м. Луцька. На іконі зображено впевнену в собі, спокійну Діву Марію з Дитиною на лівій руці. Її мудрі очі заспокоюють, навіюють внутрішній спокій, готовність до обов'язкового вирішення складних життєвих справ. Природність Божої Матері контрастує з дорослим і навіть суворим обличчям її Дитини. Мистецтвознавці вважають, що іконописець прагнув показати сенс народження, життя і жертви Ісуса Христа заради порятунку людства.

Одигітрія (та, що вказує) — ікона, де зображена Богородиця з Ісусом-Дитям. Один із найпоширеніших типів ікони Богородиці в Україні.

Високий рівень живопису демонструють книжкові мініатюри Галицького Євангелія (кінець XII ст.), що, на думку науковців, за якістю виконання не поступаються візантій-

ським мініатюрам того часу. Прикладами є художній твір «Спас зі святим Григорієм Двоєсловом, Євстахієм та двома ангелами», що прикрашає книгу «Бесіди св. Григорія Двоєслова», щедро ілюстроване Лавришівське Євангеліє кінця XII — на початку XIV ст.

Вгрупа. Визначте, як здобуття освіти в європейських країнах вплинуло на розвиток науки, мистецтва та політики у Волинсько-Галицькій державі. Наведіть конкретні приклади з тексту й інших джерел.

Культурний вплив країн Центральної Європи на Волинсько-Галицьку державу здійснювався різними шляхами. Одним із них було здобуття освіти в європейських країнах. Досягнувши високого освітнього рівня в домашніх умовах, юнаки їхали за кордон, у Візантію чи Західну Європу, щоб здобути там вищу освіту. Із цією метою молоді люди обов'язково вивчали грецьку мову для навчання у Візантії чи латинську мову для навчання в Європі. Молоді освічені люди прагнули знати три мови: грецьку, латинську та мову країни, у якій навчалися. Володіння латинською забезпечувало влиття до освітнього, культурного й політичного загальноєвропейського цивілізаційного простору.

Повернувшись додому, молоді люди посідали високі посади в князівських та єпископських канцеляріях. При них створювали освітні заклади, де навчали каліграфії, риторики, філософії, уміння розглянути та вирішувати справу відповідно до законів.

Впливу західної культури сприяли й пошуки волинсько-галицькими князями та знаттю на Заході союзників для протидії агресії зі Сходу. Починаючи з XIII ст. тут поширилася нова для Русі культура західноєвропейського лицарства. Джерела засвідчують, що волинсько-галицькі князі та бояри неодноразово проводили лицарські турніри.

Культурні впливи з країн Центральної та Східної Європи здійснювалися завдяки німецьким і польським будівничим, яких охоче запрошували українські князі й королі. Це приводило до змін у містобудуванні. Міста були поділені на квартали. Головні вулиці вели до ринкового майдану, що мав прямокутну форму. Тут будували ратушу і головний храм міста.

Західні впливи позначилися і на розвитку волинсько-галицької архітектури. Вона поєднувала візантійсько-київське планування споруди й елементи західноєвропейського романського стилю в оздобленні зовнішнього та внутрішнього простору: пілястри, напівколони, аркатурні пояси тощо.

Православна церква того часу не використовувала мистецтво скульптури, убачаючи в ній зв'язок з ідолопоклонством. Проте у «Галицько-Волинському літописі» згадано скульптурні витвори у м. Галичі, Перемишлі та ін., що теж свідчить про європейський вплив.

❖ Перевіряємо засвоєне на уроці ❖

Знаємо. 1. Які види мистецтва було розвинено у Волинсько-Галицькій державі? 2. Які факти свідчать про розвиток монументального будівництва в Русі? 3. Назвіть найвизначніші пам'ятки архітектури й образотворчого мистецтва Волинсько-Галицької держави. **Розуміємо.** 4. Якими рисами характеризувалося образотворче мистецтво? 5. Чим відомий «Галицько-Волинський літопис»? 6. Яку роль відігравали монастирі в розвитку освіти Волинсько-Галицької держави? **Уміємо.** 7. Які чинники сприяли розвитку культури Волинсько-Галицької держави? 8. Визначте характерні ознаки архітектури та мистецтва. 9. Опишіть одну з пам'яток архітектури чи образотворчого мистецтва (на вибір). **Висловлюємо своє ставлення.** 10. Обговоріть важливість освіти та літописання для розвитку культури й духовності Волинсько-Галицької держави. Аргументуйте свою думку. 11. Висловіть власні враження від пам'яток архітектури та мистецтва Волинсько-Галицької держави. Оцініть самотність культури Волинсько-Галицької держави. **Досліджуємо.** 12. Яку роль відігравала освіта у Волинсько-Галицькій державі та в теперішній час? 13. Чому важливо зберігати та вивчати твори мистецтва й архітектури минулих століть?

УЗАГАЛЬНЕННЯ ЗА РОЗДІЛОМ 4

ВОЛИНЬ І ГАЛИЧИНА НАПРИКІНЦІ XII — У СЕРЕДИНІ XIII СТ. ВОЛИНСЬКО-ГАЛИЦЬКЕ КНЯЗІВСТВО («ДЕРЖАВА РОМАНОВИЧІВ») СЕРЕДИНИ XIII–XIV СТ.

Варіанти завдань (на вибір)

1. Уявіть, ніби ви «блогери». Створіть/підготуйте короткі пости на одну з поданих тем: «Золота Орда», «Битва на річці Калка», «Оборона Києва від монголів», «Коронування Данила Романовича». Презентуйте їх перед однокласниками й однокласницями.
2. Створіть кластери, «хмари» слів, кросворди або ребуси, які розкривають значення понять «баскак», «король», «хан», «ярлик».
3. Подискутуйте з однокласниками й однокласницями на одну з поданих тем (на вибір).
 - Які особливості підпорядкування окремих руських князівств Монгольській імперії (Золотій Орді)?
 - Чому не вдалися спроби організації антимонгольської коаліції?
 - Чому політичний і суспільний розвиток Волині та Галичини середини XIII – середини XIV ст. є важливим для української історії?
4. Уявіть себе журналістом історичного часопису. Ваше завдання — підготувати цікаву статтю про одного з історичних діячів Волинсько-Галицької держави (Данила Романовича / Ярослава Осмомисла / Романа Мстиславича / Льва Даниловича / Юрія Львовича — на вибір). Щоб «оживити» розповідь, використайте ілюстрації та уривки з історичних джерел. Будьте креативні: використовуйте комікси, уявні інтерв'ю з історичними особами й «очевидцями» історичних подій.
5. Підготуйте коротку сцену або пригодницьку ситуацію з повсякденного життя жителів Волинсько-Галицької держави. Використовуйте діалоги, емоції, деталі одягу та середовища.
6. Самостійно або в групі створіть колаж, постер або презентацію, що продемонструють особливості культури Волинсько-Галицького князівства («держави Романовичів»). Результати своєї роботи представте однокласникам та однокласницям.
7. Перевірте, як ви засвоїли матеріал розділу за допомогою онлайн-тесту. Пройти самооцінювання ви можете за допомогою QR-коду або покликання <https://bit.ly/48EADeq>

Розділ 5

РУСЬКІ ЗЕМЛІ В СКЛАДІ СУСІДНІХ ДЕРЖАВ У СЕРЕДИНІ XIV — НА ПОЧАТКУ XVI ст. КРИМСЬКЕ ХАНСТВО

§ 24. Вхідження руських земель до складу Великого князівства Литовського, Польського королівства й інших держав

1. Як Велике князівство Литовське стало однією з найбільших держав у Європі?

Литовська держава виникла в XIII ст. в боротьбі з Тевтонським орденом і Волинсько-Галицькою державою.

Коли руські князівства ослабли, литовські князі почали приєднувати прикордонні землі. Вони вбачили в цьому мету своєї державницької діяльності, кажучи: *«Уся Русь має належати литовцям»*.

У 1320-х роках великий князь Гедимін зайняв Берестейщину, дещо пізніше — Пінщину. Його син Любарт у 1340 р. став волинським князем і доклав багато зусиль, щоб приєднати Галичину. Другий син Гедиміна великий князь Ольгерд у 1350-х роках приєднав Чернігово-Сіверську землю, у 1362 р. зайняв Київську та Переяславську землі.

Золота Орда спробувала повернути ці землі під свій контроль. Ольгерд у 1362 р. завдав поразки ординцям на берегах річки *Сині Води* (нині р. Синюха, що впадає в Південний Буг).

Князь Гедимін. Гравюра з *«Хроніки європейської Сарматії»*. 1578 р.

Князь Ольгерд. Гравюра з *«Хроніки європейської Сарматії»*. 1578 р.

За описом польського історика, поета та дипломата *Мацея Стрийковського*, перед битвою монголи, очолені трьома ханами, розділилися на 3 орди. Сили Ольгерда розділилися на 6 загонів, були розташовані ввігнутих всередину півколом. На початку битви монголи спробували атакувати центр. Проте Ольгердове військо розступилося і пропустило кінноту, обстрілюючи її з боків. Потім литовсько-руські загони зімкнули свої ряди в центрі, а з флангів почали оточення. Ординці не витримали натиску й відступили. Битва завершилася переслідуванням противника.

Після відступу ординців Ольгерд поширив свою владу на Поділля, передавши його в управління своїм небожам — братам Коріятовичам.

А. Орлов. Битва на Синіх Водах

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ в СКЛАДІ СУСІДНІХ ДЕРЖАВ у XIV–XV ст.

Покажіть на карті руські землі, які були включені до Литовської держави. Які чинники сприяли цьому процесу?

У цілому ж перемога завершила звільнення руських земель від ординського ярма. Приєднавши до своїх володінь західні та південно-західні землі Русі, Велике князівство Литовське стало однією з найбільших держав у тогочасній Європі.

Як ви вважаєте, якби битва на берегах річки Сині Води мала інший результат, як це вплинуло б на історію Литовської держави?

2. Що таке інкорпорація?

Визначте особливості приєднання руських земель до Литовської держави. Під яким гаслом воно проходило?

Уже за князя Гедиміна його держава була не литовською, а литовсько-руською. Руські вельможі, урядовці, військові мали рівні права з литовською знаттю. Більше того, самі литовські князі та вельможі майже не відрізнялися від руської верхівки. Вони так само одягалися, хрестилися і розмовляли. Литовське військо несло для Русі звільнення від монгольського ярма, чого не в силах були зробити місцеві князі. Литовські князі здійснювали **інкорпорацію** українських земель під гаслом: *«Ми старовини не рухаємо, а новин не вводимо»*. Самі, одружені на руських князівнах, виховані на руських книжках, глибоко пройняті старою руською культурою, вони запозичили в Русі господарський лад, місцеві судові, церковні й освітні установи. Нарешті, вони поважали звичай українського народу (*етносу*).

Інкорпорація (від латин. *incorporatio* — приєднання) — уключення до свого складу чого-небудь; приєднання.

Етнос (від грецьк. *ἔθνος*) — це велика спільнота людей, що проживає на певній території, розмовляє однією мовою, визнає спільне походження, має свої звичаї, традиції, спосіб життя, особливості народного характеру, якими відрізняється від інших етносів.

Причини приєднання руських земель до Литви

Проте Литовська держава не була продовженням давньої української держави. Існували й суттєві відмінності між

ними. Насамперед влада була сконцентрована в руках великого князя. Молодші князі не були його співправителями, а лише виконавцями його волі та дорадниками.

По-друге, характерною ознакою Литовської держави був феодалізм, подібний до західноєвропейського. Земельну ділянку міг мати тільки той, хто виконував військові обов'язки. У випадку відмови від військової служби, князь міг землю відібрати та передати іншому — охочому до неї. Завдяки цьому великий князь вільно розпоряджався всіма військовими силами, земельними й іншими багатствами.

Такий централізований лад Литовська держава запровадила й в Україні. Литовські князі поступово забрали владу в українських князів, а на їхнє місце поставили своїх синів і свояків як виконавців своєї волі.

3. Як Галичина була включена до складу Королівства Польського?

Як боротьба бояр і князів у Галичині призвела до втрати державності в середньовічні часи? Яку роль відіграє єдність суспільства для збереження державності в минулому й тепер?

Отримавши звістку про смерть Юрія II, польський король Казимир одразу ж вирушив походом у Галичину. Він захопив Львів і пограбував скарбницю галицьких володарів, привласнивши корони Данила Галицького та Юрія I, княжий престол, ризи та хрести. Проте утримати Галичину не зумів. Бояри підняли повстання, і Галичину очолив боярин Дмитро Дедько.

Герб Великого князівства Литовського

Б. Папроцький. Уявний портрет князя Любарта.
1578 р.

Бояри могли запросити князя Любарта, який тоді князував на Волині й докладав багато зусиль для відновлення єдності обох земель. Проте вони вирішили утримувати владу власними силами, маневруючи між державами, що прагнули завоювати Галичину.

Незабаром така політика призвела до остаточної втрати державності. 1349 р. Казимир напав на Галичину вдруге, знову захопив Львів. Проте й Любарт не захотів зрікатися Галицької землі. Опираючись на руські й литовські сили, він розпочав війну проти Казимира. Незважаючи на запеклу боротьбу, Галичина, Белзька та Холмська землі залишилися в руках Польщі.

3. Як Чернігівські та Сіверські землі ввійшли до Московської держави?

Який задум мала Московська держава стосовно руських земель? Як литовська політика Великого князівства Литовського сприяла московському завоюванню? Яку роль у цьому відігравали володарі Чернігівських і Сіверських земель?

Після розпаду Золотої Орди в середині 80-х років XV ст. сформувалася централізована Московська держава. Її очільник князь Іван III титулував себе «государем і великим князем усієї Русі». Отже, агресивна Москва із часу виникнення стала на шлях уключення до свого складу всіх руських земель. Свій задум Москва прикривала гаслом захисту православних від релігійних утисків.

Утіленню московських задумів посприяла й політика Великого князівства Литовського ліквідації окремих руських князівств і призначення замість них намісників литовського князя. Така централізаторська політика вела до знищення української *еліти*.

Ліквідація князівств-земель для князів із родинами означала закінчення їхнього панівного суспільного становища.

Еліта (від фр. *elite* — добірний, кращий) — верства в складі етносу, що виконує управління, зосереджує у своїх руках владу та користується всіма перевагами, які вона надає.

Як наслідок, деякі українські князі переїхали до Москви. На початку 1500 р. в Москві зібралася більшість князів, що мали титули володарів відповідних Чернігівських і Сіверських земель. Нібито заради захисту їхніх законних прав Московська держава розв'язала війну. Зазнавши поразок у 1503 р., уряд Великого князівства Литовського визнав входження Чернігівщини та Сіверщини до складу Московської держави.

Таке політичне рішення не хотів визнавати народ, який чинив московитам спротив. У відповідь московські воєводи *«людей багатьох вогню й мечу піддали, а інших повели до полону»*. Після придушення виступів на завойованих територіях було встановлено московські порядки: князівства поділено на повіти, очолені свавільними воєводами. Титули князів було використано для розв'язання війни нібито за законні права князів, але після завоювання земель ніяких прав князів не відновили.

4. Яким було становище українських земель під владою Угорщини та Молдавського князівства?

Охарактеризуйте становище українських земель під владою Угорщини та Молдавського князівства. Яку роль відіграла родина Коріятовичів у збереженні української культури та мови в Закарпатті?

Протягом другої половини XIV — на початку XVI ст. Закарпаття перебувало в складі Угорського королівства. Край потерпав від дій угорських магнатів, які переселяли у свої маєтки румунських, німецьких і словацьких селян. Руське ж населення мусило відступати в гірські необжиті райони з бідними ґрунтами та суворим кліматом.

Багато зробив для Закарпаття **Федір Коріятович** — подільський князь, який у 1394 р. переселився в Закарпаття. Протягом наступних 20 років князь виконував обов'язки управителя Мука-

Пам'ятник Федору Коріятовичу в замку Паланок. м. Мукачеве

чівського королівського володіння та Березького намісника. Захищаючи релігійні інтереси закарпатців, Ф. Коріятович заснував православний монастир Святого Миколи на Чернецькій горі біля Мукачєвого. Його дружина Ольга відкрила жіночий монастир на Сорочинській горі біля с. Підгоряни. Дії родини Коріятовичів суттєво зміцнили православне Мукачівське єпископство.

Це було надзвичайно важливо. Адже, перебуваючи в складі Угорської держави, руський люд Закарпаття міг зберегти власні культуру, мову, народну свідомість і самобутність, лише опираючись на свою православну віру та церкву.

З X ст. Буковина увійшла до складу Русі й стала невід'ємною частиною Галицького князівства. Упродовж першої половини XIV ст. вона потрапила під управління Золотої Орди, а в середині століття перейшла до складу Угорщини, зокрема Молдовського воєводства. У 1359 р. воєвода Богдан заснував незалежне Молдовське князівство, до якого потрапила й Північна Буковина з двома містами Хотин і Чернівці та 120 селами.

За QR-кодом і посиланням <https://bit.ly/495ITpk>, <https://bit.ly/46S78VA> здійсніть екскурсії по замку Паланок і Хотинській фортеці.

Замок Паланок
(Мукачівський замок)

Хотинська
фортеця

З 70-х років XV ст. буковинці разом із молдованами почали зазнавати спустошливих нападів турків, а в 1485 р. молдовський господар припинив опір і визнав себе васалом турецького султана.

У 1498 р. Молдова приєднала частину галицького Покуття — місцевість між Карпатами та річками Дністер і Черемош.

Перебування українських земель у складі чужих держав стримувало розвиток української культури, господарства, створювало загрозу зникнення українців як народу внаслідок переходу до використання чужої мови й культури.

5. Утворення Кримського ханства

Захоплення монголами степового Криму в 1238–1239 рр. і заснування тут окремого улусу (намісництва) не призвело до його господарського занепаду. Кримський улус активно контактував із містами південного берега Криму, що перебували в складі Візантії. За згодою Золотої Орди на узбережжі Чорного моря виростили генуезькі та венеційські торгові й промислові поселення. Особливо швидко розвивалася Кафа. У XV ст. вона перетворилася на один із найбільших портів світу й центральний ринок продажу невольників. Найчастіше це були бранці, захоплені татарами чи турками в українських землях.

Географічна відокремленість від Золотої Орди, близькість до торговельних шляхів із Близького Сходу та Візантії до Європи, наявність Кафи поступово переконували дедалі ширші кола кримської знаті в необхідності перетворення Криму на окрему державу.

Ці наміри було втілено в життя *Гаджі Гіреєм* — нащадком Чингісхана, який, розпочавши боротьбу за Крим

Гаджі Гірей.
Середньовічна
мініатюра

Менглі I Гірей (посередині) зі
своїм старшим сином Мехмедом
(ліворуч) перед султаном
Баязидом II (праворуч)

Емблема
Гіреїв — тамга

Дюрбе (гробниця)
Хаджі Гірея в Бахчисараї.
Сучасний вигляд

Мечеть хана Узбека.
м. Старий Крим.
Сучасний вигляд

у 1427 р., то здобував перемоги, то зазнавав поразок. Поступово він завоював довіру впливових родів Криму. Опіраючись на їхню підтримку, у 1449 р. Гаджі Гірей проголосив себе правителем Криму. Після його смерті в 1466 р. Крим на 12 років поринув у міжусобну боротьбу його синів, одночасно зазнаючи ударів Великої (Заволзької) Орди, що прагнула повернути Крим до свого складу.

За згодою провідних родів Криму син Гаджі Гірея Менглі Гірей у 1478 р. визнав себе васалом турецького султана. Туреччина ще в 1475 р. захопила південне узбережжя Криму й створила тут Кафську провінцію.

Державний устрій Кримського ханства наслідував золотоординський зразок. За формою правління Кримська держава була монархією, яку очолював хан. Йому допомагали два намісники.

До знаті належали *беї (князі)* — очільники найвпливовіших татарських родів. Вони могли скликати курултай (з'їзд беїв), який обмежував владу хана. Курултай вирішував основні питання ханства, уключаючи вибори нового хана. Беї входили до дивану (державної ради ханства). Вони ж очолювали значні військові сили. Беї могли без відома хана вступати в самотійні відносини з іноземними володарями, здійснювати самотійні військові походи.

Нижчу сходинку посідали *мурзи* — сини беїв чи очільники менш впливових татарських родів. Їх нараховувалося майже 60. Найнижчу сходинку серед кримської знаті посідали *тем-*

ники — воєначальники військових підрозділів чисельністю 1 тис. воїнів.

Решта татар були вільними людьми, які займалися кочовим скотарством і сплачували незначні податки на користь мурз. Хлопчики з дитинства навчалися військовій справі. Кримське військо не мало собі рівних за швидкістю пересування: 120 км за день.

Кочове скотарство на півострові та в Надчорноморських степах забезпечувало татарам невисокий рівень життя. Починаючи з останньої чверті XV ст., спираючись на союз з Османською імперією, татарські чамбули (кінні загони) вдавалися до численних походів на сусідні землі, насамперед українські, за бранцями (ясиром), щоб продати їх у рабство на невільницьких ринках Кафи й у такий спосіб покращувати своє майнове становище.

Татари ведуть ясир.
Гравюра.
XV ст.

Отже, створення Кримського ханства сприяло формуванню кримськотатарського народу. Водночас його агресивність стала жахливою трагедією для українського народу.

Уявіть, що ви журналіст/журналістка. Підготуйте повідомлення-репортаж про утворення і державний устрій Кримського ханства та господарство кримських татар.

6. Що відомо про державу Феодоро?

Визначте особливості розвитку князівства Феодоро. Якою була його доля?

Не пізніше 1411 р. в південно-західній частині гірського Криму сформувалося князівство **Феодоро** з однойменною столицею на плато Мангуп (нині городище Мангуп, найбільше

Руїни столиці князівства
Феодоро

Герби князів Феодоро з надписом
1459 р., знайденого під час
розкопок фортеці Фуна

з печерних міст Криму). Князівство мало свій порт — фортецю Каламіта (нині м. Інкерман). Населення князівства складалося з готів, греків, аланів, черкесів, татар, караїмів. Судячи зі знайдених графіті, правителі спілкувалися грецькою мовою. Державною релігією було православ'я. Населення займалося скотарством, хліборобством, ремеслом і торгівлею.

Князівство вело постійні торгові та справжні війни з генуезькою Кафою за порт Чембало (нині Балаклава) та захищало від генуезців свій єдиний порт Калімату. Зовнішня політика князівства будувалася на союзах із Візантійською і Трапезундською імперіями, Молдовським князівством.

Коли в 1475 р. турецький флот захопив м. Кафу й усі інші генуезькі володіння в Криму, князь Феодоро Александр вирішив захищати свою столицю. Допомогу надав молдовський господар, надіславши загін у 300 вояків. Столиця Феодоро оборонялася 6 місяців, аж поки завойовники не застосували важкі облогові гармати. Територію завойованого князівства було включено до складу турецької провінції із центром у м. Кафі.

Перевіряємо засвоєне на уроці

Знаємо. 1. Що означають поняття «інкорпорація», «етнос», «еліта»? 2. Коли та як ліквідували удільні князівства на руських землях? 3. Як і коли утворилося Кримське ханство? 4. До складу яких держав входили руські землі в XIV—XVI ст.? **Розуміємо.** 5. У чому полягало значення битви на річці Сині Води? 6. Поясніть, як Моско-

вія скористалася позбавленням руських князів влади в Литовській державі, щоб загарбати Чернігівщину й Сіверщину. **7.** Як утворилося Кримське ханство та держава Феодоро? **Уміємо.** **8.** Порівняйте політику Литви й Москви щодо руських князівств. Що було спільне, а що — відмінне? **9.** Укладіть історичний портрет Федора Коріятовича. **10.** Опишіть особливості державного та суспільного устрою Кримського ханства. **Висловлюємо своє ставлення.** **11.** Яка подія, явище чи історична особистість, описані в тексті, вас найбільше вразив/вразили чи зацікавили? Висловіть своє особисте ставлення до цієї події/особистості. **12.** Висловіть ставлення до інкорпорації Литовською державою руських земель і політики Гедиміна щодо руських земель. **Досліджуємо.** **13.** Визначте, у чому важливість для народу мати власну державу. Яку роль в державі відіграє особистість правителя та еліта в минулому й тепер? **14.** Висловіть судження, якої шкоди для України завдавало перебування наших земель у складі чужих держав? **15.** Яким гаслом Московія прикривала свою агресивну політику стосовно руських земель у середньовіччі? Яку політику нині проводить Росія щодо України? Висловіть судження про важливість вивчення історії для розуміння сучасних міжнаціональних і міждержавних відносин.

§ 25. Руські землі в складі Великого князівства Литовського й Польського королівства

1. Яку політику проводив Казимир III у Галичині?

Проаналізуйте політику Казимира III в Галичині. Які наслідки вона мала для руського населення?

Коли в 1349 р. король Казимир III знову захопив Галичину та присвоїв собі титул «пана Руської землі», він мусив рахуватися з настроями руського етносу й вести дуже обережну політику. Збільшення володінь короля Казимира майже на 50 % напружувало всі сили Польської держави. Побояючись утратити таке велике придбання, він надав Галицькій землі політичні права, погодився відновити Галицьку митрополію.

Насправді Казимир розпочав політику поглинання Галичини Польщею, поширення польської культури, мови, по-

М. Баччареллі. Казимир III Великий. XVIII ст.

Печатка Львова. XIV ст.

рядків. Він щедро роздавав землі польським, німецьким, угорським вельможам за умови виконання ними військової служби. Король усіляко сприяв польським купцям, надаючи їм переваги у використанні торговельних шляхів. Активно запрошував німецьких колоністів у села та міста, надавав можливість для життя і господарювання на цих землях.

Німецькі купці швидко заселяли та розбудовувалися в нових місцях, відкривали крамниці й ринки. Часто це шкодило руській торгівлі. Німецька колонізація охопила насамперед західні землі Галичини. Львів було з'єднано з Краковом прямою дорогою.

2. Якими були наслідки політики угорської та польської влади для Галичини?

Як угорська та польська влада ставилася до руського населення, культури та церкви? Які зміни відбулися в господарстві, адміністрації та праві Галичини?

Після смерті польського короля Казимира III Галичина перейшла під владу Угорщини за угодою між ним та угорським королем.

Призначені королем намісники нехтували інтересами руського населення: продовжували переселення німців, поширювали вплив католицької церкви, зменшували володіння і права галицьких бояр.

*М. Баччареллі.
Людовик Угорський. XVIII ст.*

Велика печатка князя
Володислава — угорського намісника
в руських землях. 1379 р.

Призначений угорським намісником у Галичині князь Володислав Опольський оточив себе чужинцями, переважно німцями, а також поляками, румунами й угорцями. Намісник видав 120 дозволів на господарську діяльність. І лише 15 із них отримали руські бояри. Він продовжив сприяти переселенню німців, відкрито підтримував католицьку церкву й виклопотав у Папи Римського дозволи на заснування католицьких єпископств у Галичі, Володимирі, Перемишлі та Холмі.

Після Володислава Опольського король Людовик Угорський передав Галичину під управління угорських воєвод. Колись могутні галицькі бояри, що змагалися за владу з руськими князями й перешкоджали їхнім державним справам, тепер утратили свій вплив. Під тиском польських урядовців вони відійшли від державних справ і лише намагалися захистити своє майно та життя.

У 1387 р. Галичину військовим шляхом було остаточно приєднано до Польської держави.

Уряд Польського королівства почав роздавати колишні боярські землі польським вельможам. Вони отримували цілі міста з навколишніми територіями. Дрібним польським урядовцям і військовим надавали невеликі земельні маєтки, за умови, що вони проживатимуть у них постійно й за це вірно служитимуть королю. Міста продовжували отримувати магдебурзьке право, але за умови, що ним будуть користуватися лише католики.

3. Як розвивалося Київське князівство в складі Великого князівства Литовського та Руського?

Як розвивалося Київське князівство за часів Володимира Ольгердовича та його нащадків? Чому їхнє князювання сучасники сприймали як продовження традицій державного устрою Русі? Чому та як наприкінці XIV ст. на українських землях були ліквідовані удільні князівства? Які це мало наслідки?

Автор невідомий. Уявний портрет Володимира Ольгердовича

Інакше складалася політична, культурна та релігійна доля українського етносу в складі Великого князівства Литовського та Руського.

Великі князі литовські позбавили влади князів із династії Рюриковичів і скрізь поставили князів-намісників із династії Гедиміновичів. Останні були не співправителями великого князя, а лише виконавцями його волі. Незважаючи на це, політичне життя Русі почало відроджуватися.

Особливо добре це видно на прикладі Київського князівства, яке очолив син Ольгерда **Володимир (1362–1394)**. Охрещений матір'ю за православним обрядом, вихований на руських звичаях і традиціях, литовський князь швидко порозумівся з місцевим боярством.

Руські бояри, які здійснювали місцеве управління та судівництво, охоче ставали на службу до нового князя, а руські дружини, міське та сільське ополчення підсилювали його

Монета Володимира Ольгердовича

військо. Зі свого боку литовські князі підтверджували права церкви та духовенства, сільського й міського самоврядування, місцевого суду, поважали особисті права населення.

Володимир Ольгердович провів кілька походів у південні степи проти кочових орд, щоб витіснити їх до узбережжя Чорного й Азовського морів. Це сприяло відновленню занепащої за монгольського лихоліття Київщини та сусідньої Переяславщини. Він зміцнив господарство Київщини, почав карбувати власну монету. Київський князь-намісник став незалежним володарем, тому й іменував себе *«з божої ласки князь київський»*.

Політику батька в Києві продовжив **Олелько Володимирович (1441–1454)**, який багато зусиль доклав до відновлення обороноздатності Київської землі. Було відбудовано порубіжні замки в Любечі, Острі, Каневі, Черкасах, Звенигороді та ін., а також київські храми: церкви Спаса на Берестові, Успенський собор Печерського монастиря. За князювання Олелька та його сина їхні володіння, окрім Київщини, поширилися на Переяславщину, Східне Поділля (або Брацлавщину), Чернігівщину та Сіверщину.

Автор невідомий.
Князь Олелько
Володимирович

Проте зміцнення українських князівств суперечило політиці тодішніх очільників Литви, які прагнули до їхньої ліквідації і зміцнення над цими землями своєї влади. Останнім було ліквідоване Київське князівство (1471 р.). Відтоді, як оповідав автор «Густинського літопису», *«у Києві князі пересташа бути, а замість князів воєводи насташа»*.

Ліквідація князівств, які продовжували традиції Руської держави, викликала спротив багатьох руських князів. У 1481 р. вони навіть здійснили невдалу спробу захопити владу. За підтримки Московії хотіли поставити князя литовського.

4. Як взаємини між Ягайлом і Вітовтом призвели до утворення персональної унії між Литвою та Польщею?

Складіть запитання до поданого тексту: коли? хто? що? чому? як? який результат/яке значення? Поставте ці запитання класу.

Я. Матейко. Ягайло.
XVIII ст.

М. Баччареллі.
Королева Ядвіга.
XVIII ст.

Великий князь Ольгерд перед смертю в 1377 р. вирішив передати владу одному зі своїх молодших синів Ягайлу. Отримавши від батька титул великого князя, Ягайло не захотів його ділити з дядьком Кейстутом і в 1382 р. організував його вбивство. Син Кейстута Вітовт, якому належала батькова частина Великого князівства Литовського, урятувався втечею до могутнього Тевтонського ордену. Вітовт переконав рицарів підтримати його в боротьбі з Ягайлом. Той же, шукаючи союзника проти таких грізних ворогів, звернувся по допомогу до іншого сусіда Литви — Польщі.

Польська еліта прагнула укласти союз із Великим князівством Литовським. Щоб отримати вигоди для просування Польщі на схід, знать переконала юну королеву Ядвігу вийти заміж за литовського князя-язичника Ягайла. В обмін на руку Ядвіги, а разом із тим за отриманий польський трон і міцного союзника в боротьбі з Вітовтом і Тевтонським орденом Ягайло зобов'язувався виконати вимоги польської знаті. Вони були зафіксовані в документі, відомому як *Кревська унія* (1385 р.). Назва походить від назви Кревського замку в *м. Крево* (нині с. Крево в Білорусі).

Унія (від латин. *unia* — союз) — об'єднання двох або більше самостійних держав під владою одного монарха, який стає головою кожної держави-члена унії (союзу).

5. Які зобов'язання брав на себе Ягайло згідно з Кревською унією?

Що передбачала Кревська унія? Які вона мала наслідки для Литовсько-Руської держави?

Ягайло мав не лише сам прийняти католицизм, а й навести до нього весь свій народ і зобов'язувався спрямувати зусилля на повернення втрачених унаслідок німецького наступу польських і литовських земель над Балтійським морем. Для долі Русі загрозливо звучали зобов'язання Ягайла: *«на вічні часи прилучити свої землі, литовські й руські до корони Польської»* і стати королем єдиної Польсько-Литовської держави.

Польська знать у ті часи вважала не лише Галичину, а й усі руські землі своєю давньою спадщиною. Отже, уклавши Кревську унію, польська еліта не лише визначила свої позиції у відносинах із новим польським королем, а й оголосила зовнішньополітичний курс на наступні століття.

Повернувшись до Вільна, Ягайло наказав знести язичницькі святилища, повалити фігури язичницьких богів і провести хрещення литовців за католицьким обрядом. Усі литовські князі мусили підписати присяжні грамоти на вірність Ягайлу.

Проте, коли ж Ягайло спробував об'єднати Литовські та Руські землі під польську корону й ліквідувати Литовсько-Руську державу, литовські та руські князі висловили своє незадоволення. Вони прагнули зберегти політичну самостійність Великого князівства й провідне становище у своїй державі.

Цим скористався Вітовт. Унаслідок трирічної війни за владу в 1392 р. Ягайло визнав Вітовта довічним правителем Литовської держави. Вітовт прийняв титул великого князя литовського.

6. Як Вітовт боровся за незалежність Литовсько-Руської держави?

Яку політику проводив Вітовт щодо Руських земель? Які були її наслідки?

Велика печатка Вітовта
з гербами Литви, Троків,
Жмуди і Русі. 1407 р.

Вітовт міцно тримав під своєю владою всі Руські землі, за винятком Галичини. Князь поставив собі за мету перетворити свою державу на королівство й перешкодити приєднанню Литви й Русі до Польщі.

Інтересам Русі повністю відповідала боротьба Вітовта із Золотою Ордою та відновлення виходу до Чорного моря. Це відкривало широкі можливості для освоєння Руссю Надчорномор'я. Вітовт зумів

поставити у васальну залежність деяких татарських ханів. Вони платили йому данину й висилали на допомогу військо. Щоб закріпити за собою степові простори, великий князь розпочав будівництво замків: Каравул — над Середнім Дністром, Білгород і Чорногород — на берегах Дністровського лиману, город св. Івана — над нижнім Дніпром, Коцюбіїв — на місці сучасної Одеси, який став важливим чорноморським портом для торгівлі збіжжям із Візантією. Біля фортець виросли нові села. У прикордонних районах Вітовт дозволяв селитися русі, татарам, черкесам та ін., надаючи їм землю за умови виконання воєнної служби.

Вітовт розумів, що Золота Орда не потерпить руського заселення Надчорноморських степів, а тим більше виходу до Чорноморського узбережжя. Тому князь заздалегідь почав

Битва на річці
Ворскла. Сучасний
малюнок

формувати антиординський союз європейських держав. Він зумів залучити до походу проти Золотої Орди таких союзників, як Польщу, Тевтонський орден, Молдову, Волощину, а також хана Тохтамиша. Проте в битві, що відбулася в серпні 1399 р. на річці Ворсклі, союзники дозволили ординцям заманити себе в пастку. Битва була програна, і береги Чорного моря знову були втрачені.

Перевіряємо засвоєне на уроці

Знаємо. 1. Що таке унія? 2. Між якими державами й коли була укладена Кревська унія? **Розуміємо.** 3. Які наслідки мала політика Казимира щодо Галичини? 4. Поясніть, які положення Кревської унії становили загрозу для руських земель. **Уміємо.** 5. Укладіть історичні портрети князів Ольгерда, Ягайла, Володимира Ольгердовича (на вибір). **Висловлюємо своє ставлення.** 6. Висловіть своє ставлення до політики Казимира III щодо Галичини. Аргументуйте свою думку. 7. Як ви оцінюєте діяльність Володимира Ольгердовича як намісника Галичини? Чи був він справедливим і мудрим правителем? 8. Чи погоджуєтеся ви з твердженням, що Вітовт був одним із найвидатніших правителів Литовсько-Руської держави? **Досліджуємо.** 9. Висловіть судження про особу князя Вітовта. Чи може історична інформація про князя та його діяльність зблизити учнів/учениць сучасних України й Литви? 10. Поміркуйте, які міждержавні обставини в минулому та сьогоденні зближали й можуть зблизити нині ці народи.

§ 26. Боротьба за політичну незалежність Великого князівства Литовського та Руського

1. Які наслідки мала Грюнвальдська битва для Тевтонського ордену та Литовсько-Руської держави?

Яким чином союз між Литвою та Польщею дав об'єднанім силам вирішальну перевагу в боротьбі з Тевтонським орденом?

Ослаблення Вітовта внаслідок розгромної поразки на берегах Ворскли відразу ж використала польська еліта для но-

Поштова марка.
Серія «Історія війська
в Україні». 2005 р.

вих переговорів про унію. Литовські князі та бояри змушені були взяти на себе зобов'язання, що в разі смерті Вітовта вони не шукатимуть собі іншого князя, крім Ягайла, — короля Польщі. Якщо ж першим помре Ягайло, поляки дали обіцянку обрати королем Вітовта.

Водночас між державами був укладений союз про спільну оборону. Він дав об'єднаним

силам Польської та Литовсько-Руської держав змогу отримати вирішальну перевагу в боротьбі з Тевтонським Орде-ном. У *Грюнвальдській битві* влітку 1410 р. орден зазнав поразки.

За QR-кодом і посиланням <https://bit.ly/47g2sIE> подивіться відео «Битва народів».

Руські воїни становили щонайменше половину союзних сил. Героїзм, вартий уваги й винагороди польського короля, виявив у битві Іванко Сушик із села Романова, що під Львовом. Очевидно, він воював у Львівській хоругві. За подвиги в битві Ягайло нагородив рицаря трьома селами.

Я. Матейко. Грюнвальдська битва. 1878 р.

З того часу німецькі рицарі припинили наступ на схід. Ягайло пропонував повністю знищити орден, однак Вітовт домогся рішення про збереження ордену як свого союзника.

Підготуйте сценарій короткометражного фільму про Грюнвальдську битву або її медійну реконструкцію (на вибір). Результати дослідження презентуйте на уроці.

2. Які наслідки мала Городельська унія для Литовсько-Руської держави та Польщі?

Які положення Городельської унії сприяли інкорпорації Литовсько-Руської держави до Польщі? Як польська еліта використовувала Городельську унію для того, щоб посіяти розбрат між литовською та руською політичними елітами?

Вітовт проводив внутрішню політику самостійно, щоб перетворити Литовсько-Руську державу на королівство. Польська ж еліта докладала всіх зусиль, щоб приєднати її до Польського королівства. Восени 1413 р. в замку *Городло* (нині місто в Польщі) на спільних зборах вельмож обох держав було укладено *Городельську унію*. Вона підтвердила чинність умов Кревської унії 1385 р. та знову задекларувала об'єднання Польського королівства й Великого князівства Литовського та Руського в одну державу «на вічні часи».

До тексту унії були включені пункти, які продовжували працювати на інкорпорацію: про уподібнення органів державного управління в обох країнах за польськими зразками та про зрівняння в правах шляхти католицького віросповідання Великого князівства Литовського зі шляхтою Польського королівства. Отже, польська сторона намагалася посіяти зерна розбрату в еліті Литовсько-Руської держави — протиставити русько-білоруських князів і бояр з одного боку та литовських — з іншого.

Курган, насипаний 1861 р. в Городлі, на відзначення 448-ї річниці унії

3. З якою метою зібрався Луцький з'їзд монархів?

Велике князівство Литовське та Руське насамперед завдяки політиці Вітовта продовжувало жити як окрема держава. У внутрішній політиці Вітовт позбавляв влади надміру властолюбних князів-намісників. Водночас князь зберігав за руськими землями їхні права: права церкви та духовенства, самоврядування, місцевий суд, особисті права людей різних станів.

За майже 40 років князювання Вітовт став одним із найбільш могутніх володарів Європи з найбільшою за площею державою в Європі. Єдину доньку Софію він видав заміж за московського князя, а небожа Жигимонта одружив із чеською принцесою.

Високий міждержавний авторитет Вітовта дав змогу скликати в *м. Луцьку* з'їзд європейських монархів. Він розпочав свою роботу **6 січня 1429 р.** у Верхньому замку Луцька й тривав 13 тижнів. Сюди прибули перший серед європейських володарів король Угорщини та Чехії Сигізмунд Люксембурзький із королевою Барбарою, польський король Владислав II Ягайло, король данський і шведський Ерік VII, магістр Лівонського ордену, командор Тевтонського ордену. Своїх послів прислали Папа Римський та імператор Візантії. Зі сходу прибули московський князь, хани Перекопської, Донської і Волзької орд.

За QR-кодом і посиланням <https://bit.ly/3FFiqAs> ознайомтеся з перебігом з'їзду європейських монархів у Луцьку (репортаж).

*Й. Мацкявічус.
Вітовт Великий
на конгресі
в Луцьку. 1934 р.*

Загалом тоді до Луцька приїхало 15 тисяч осіб. Для них приготували двори не тільки в місті, а й в околицях. Вітовт улаштував для поважних гостей банкет. Біля міста тримали череди волів, отари овець, сотні лосів, зубрів, кабанів, іншої дичини та птаства.

З'їзд мав вирішити питання політичного життя Центрально-Східної Європи. На ньому обговорювали загрози наступу турків-османів на Європу; розкол католицької церкви та породженого ним гуситського руху в Чехії. Розглядали також правила міжнародної торгівлі, оподаткування купців, судноплавство в Балтійському морі, урегулювання відносин із містами Ганзейського союзу та ін.

Це була значна подія в історії Литовсько-Руської держави. Проте через суперечки між головними його учасниками він не справив суттєвого впливу на політичне життя тогочасної Європи.

Руську делегацію на з'їзді насамперед турбувало питання коронації князя Вітовта королем Литви. Адже це поклало б край польським зазіханням на Литовсько-Руську державу. Прибічником Вітовта був імператор Сигізмунд, який не бажав посилення Польщі. Польська ж сторона протистояла цьому всіма способами.

У 1430 р. впливовий у європейській політиці Сигізмунд Люксембурзький, майбутній імператор Священної Римської імперії німецької нації, звернувся до Папи Римського з проханням висвятити корону для Вітовта. На 29 вересня 1430 р. було призначено церемонію коронації князя, знову з'їхалося чимало гостей. Але освячену Папою Римським корону перехопила польська шляхта. Так і не дочекавшись корони, Вітовт у жовтні несподівано помер.

Напишіть короткий репортаж про Луцький з'їзд монархів для своєї газети. Опишіть атмосферу, основні теми обговорення, реакцію гостей та мешканців міста, інтерв'ю з учасниками й особисті враження від з'їзду. Використайте при цьому текст підручника, ілюстрації та відео.

4. Як Свидригайло боровся за незалежність Великого князівства Литовського та Руського?

З якими проблемами стикався Свидригайло? Як він використовував свої особисті якості?

А. Слупшис.
Свидригайло

Польський королівський двір тріумфував. Вітовт, як головна перешкода інкорпорації Великого князівства Литовського, пішов із життя, не заснувавши королівської династії — запоруки незалежності Литовсько-Руської держави.

Проте розбійницькі дії польської еліти налякали литовське панство, і воно пішло на зближення з руською елітою. Разом вони обрали великим князем молодшого брата Ягайла — **Свидригайла Ольгердовича** (бл. 1370–1452) — вольову, енергійну й хоробру людину. По-

трапляючи під його вплив, люди *«клали за нього голову під ворожий меч і катівську сокиру»*. З іншого боку йому були притаманні неврівноваженість і жорстокість. Як політик і воєначальник, він мав посередні здібності.

Обрання Свидригайла поставило під загрозу існування польсько-литовської унії. Тому польський король вирішив захопити принаймні порубіжні руські землі. 1430 р. польські війська вдерлися в Західне Поділля і зайняли найважливіші подільські фортеці. А влітку 1431 р. польська армія, очолена Ягайлом, рушила на Волинь. 5 тижнів вона тримала в облозі Луцьк, однак відступила. Проти польської армії піднялися і нижчі верстви Брацлавщини та Волині.

У боротьбі за політичну незалежність Свидригайло шукав опори в країнах Центральної Європи. За підтримки імператора Сигізмунда Люксембурзького князь уклав воєнний союз із Німецьким орденом, заручився підтримкою лідерів гуситів.

Свидригайла насамперед підтримували руські князі та бояри, незадоволені привілейованим становищем знаті католицького віросповідання. Водночас в найближчому оточенні

Свидригайла перебували й представники литовського католицького панства. Він послідовно прагнув об'єднати під своїми знаменами прихильників державної незалежності, незважаючи на їхню належність до православної чи католицької церков.

Однак польський король Ягайло зумів скористатися побоюваннями частини литовського панства втратити свої привілеї в Литовсько-Руському князівстві, яке на 9/10 складалося з руських територій. У вересні 1432 р. проти Свидригайла було влаштовано заколот, унаслідок якого великим князем змовники проголосили Сигізмунда Кейстутовича. Проте його влада поширювалася лише на Литовські землі, Берестейщину та Підляшшя.

Полоцька, Вітебська, Смоленська землі, а також Сіверщина, Київщина, Волинь і Східне Поділля визнали своїм володарем Свидригайла. Розпочалася важка міжусобна війна.

Щоб усунути головну причину, яка спонукала руську православну знать стати під знамена Свидригайла, Сигізмунд та Ягайло пішли на поступки й зрівняли в майнових та особистих правах православних литовських і руських панів із литовцями-католиками.

5. Як битва під Вількомиром вплинула на долю Великого князівства Литовського та Руського?

1 вересня 1435 р. під Вількомиром (нині м. Укмерге, Литва) між претендентами на великокняжий престол відбулася вирішальна битва. На стороні Свидригайла Ольгердовича виступили допоміжні загони сілезців та австрійців. Чеським загоном командував князь Сигізмунд Корибутович. Головним союзником Свидригайла та незалежної Литовсько-Руської держави виступив Лівонський орден, очолений у бою магістром ордену. Підтримати Свидригайла обіцяв також імператор Священної Римської імперії Сигізмунд Люксембурзький, проте його військові підрозділи не встигли до початку битви.

За чисельністю польсько-литовське військо Сигізмунда Кейстутовича вщент розгромило війська Свидригайла та його союзників.

Пам'ятник присвячений
битві під Вількомиром.
м. Укмерге (Литва)

Незважаючи на поразку, руські землі ще 4 роки були в підпорядкуванні Свидригайла, аж поки Сигізмунд не підкорив собі всі землі Великого князівства Литовського та Руського. Західне Поділля закріпилося за Польщею.

Після смерті Свидригайла Волинське й Київське князівства були ліквідовані.

Волинська земля втратила права князівства, проте в ній за попередніх часів сформувалися великі князівські землеволодіння, своєрідні держави в державі. Спираючись на права власників земельних володінь, князі вирішували тут усі справи: громадські, судові, церковні. Оскільки вони залишалися частиною українського етносу, то й життя в їхніх князівських маєтках продовжувалося як українське, наприклад, як у володіннях Острозьких, Вишневецьких, Збараських, Сангушків, Чорторийських, Корецьких, Четвертинських.

Останньою спробою представників української еліти повернути Русі давні політичні права було повстання Михайла Глинського на початку XVI ст. Проте воно також зазнало поразки.

❖ Перевіряємо засвоєне на уроці ❖

Знаємо. 1. У якому році/столітті відбулися події: Грюнвальдська битва, Городельська унія, Луцький з'їзд монархів, битва під Вількомиром? 2. Між якими державами була укладена Городельська унія? **Розуміємо.** 3. Як Городельська унія 1413 р. змінила відносини між Польщею та Литвою? 4. Які наслідки мала Грюнвальдська битва для Тевтонського ордену та Литовсько-Руської держави? 5. Що було метою і результатом з'їзду європейських монархів, який організував Вітовт у 1429 р.? **Уміємо.** 6. Охарактеризуйте політику князя Вітовта із захисту незалежності Литовсько-Руського князівства. 7. Складіть таблицю Кревської та Городельської уній. 8. Уявіть, що ви журналіст/журналістка, що бере інтерв'ю в історичного діяча (Вітовта, Свидригайла, Михайла Глинського

(на вибір). Придумайте п'ять запитань, які ви хотіли б задати йому, та можливі відповіді. **Висловлюємо своє ставлення.** 9. Яке значення для руських князівств мало князювання Вітовта? 10. Поясніть, чому Вітовт прагнув перетворити Литовсько-Руську державу на королівство. Наведіть аргументи за і проти цього кроку. 11. Висловіть ставлення до історичних осіб та їхньої діяльності (Вітовта, Свидригайла, Михайла Глинського (на вибір)). **Досліджуємо.** 12. Які приклади сучасних міждержавних зустрічей можна порівняти зі з'їздом європейських монархів у Луцьку? Як ви вважаєте, чи має сенс утворювати політичні союзи між державами заради спільних інтересів? 13. Чи мають значення для сучасних українців знання про історичні особистості, які боролися за свободу та незалежність своєї землі? Чому? 14. Які історичні уроки можна винести з доби, коли руські землі входили до складу інших держав? У чому цінність для народу мати власну державу?

§ 27. Становий та державний устрій на Руських землях у XIV–XV ст.

Практичне заняття

Об'єднайтесь у 5 груп та оберіть одне з поданих завдань. Результатами його виконання поділіться з однокласниками й однокласницями.

Протягом XV–XVI ст. в українському суспільстві сформувалися відокремлені один від одного стани. Вони поділялися на привілейовані — шляхта та духовенство, напівпривілейовані — містяни та непривілейовані — селянство.

Становий поділ українського суспільства в XIV–XV ст.

Привілейовані стани суспільства		Напівпривілейований стан	Непривілейований стан
шляхта	духовенство	містяни	селяни
князі пани земські бояри	«церковні люди»	патриціат бюргерство плебс	слуги данники тяглові

І група. Як відбувалося формування шляхетського стану на українських землях у XV–XVI ст.? Створіть короткий діалог між двома шляхтичами, які обговорюють свої права й обов'язки в суспільстві.

Найвищу, елітарну, сходинку станового суспільства Великого князівства Литовського посідала родова литовська та руська знать — **шляхта**, яка виконувала головну державну повинність — військову службу.

Шляхта — привілейований стан у Польщі, Угорщині, Литві, на руських землях, що в XIV–XVI ст. входили до складу Польського королівства й Великого князівства Литовського. Людина, яка належала до шляхетського стану, мала широкі права й привілеї. Основні заняття: військова та державна служба, міжнародна торгівля.

Герб княжого роду
Острозьких

Верхівкою шляхетського стану були **князі**. Вони зосереджували у своїх руках владу й здійснювали управління суспільними справами. Ніякі привілеї: ані багатство, ані високі посади, ані вплив не надавали доступу до князівського кола. Князем можна було лише народитися. До цієї верстви входили члени литовської князівської династії Гедиміновичів і нащадки давніх руських князівських династій Рюриковичів. Найбільше таких руських князівських родин походило з Волині: князі Острозькі, Сангушки, Чорторийські, Збараські, Вишневецькі, Заславські, Четвертинські, Корецькі, Ружинські та ін.

Князі присягали на вірність великому князю литовському й брали на себе обов'язок васала виступити в похід, оголошений сюзереном — великим князем. Інші питання князі вирішували на власний розсуд. За давнім княжим правом вони обкладали податками підданих, здійснювали суд, управління, установлювали мита, набирали військо. Навколо кожної з князівських родин формувалася мережа васально залежних слуг, які на час служби своєму сеньйору отримували право користуватися земельним наділом.

Т. Калинський.
Український шляхтич

Т. Калинський.
Шляхетна панна

Сходинку нижче посідали заможні боярські роди — **пани**. Найвідоміші з них бояри Хребтовичі, Семашки, Чапличі та ін. Вони теж пишалися давністю роду й володіли споконвічними вотчинами. Наявність вотчини була першою ознакою пана. Пани досить часто перебували під патронатом (покровительством) княжих родин.

Князі й пани посідали найвищі урядові посади, входили до складу великокняжої ради. Вони підлягали судові великого князя. У воєнний похід князі й пани вирушали на чолі власних загонів, під власними хоругвами.

Князів і панів, що мали величезні земельні володіння, називали **магнатами**.

Магна́т (від латин. *magnus* — великий) — можновладець, вельможа. У середньовіччі — назва великих землевласників.

Сходинкою нижче розташувалися **бояри-шляхта**. Вони становили основну частину війська. Князівський уряд закликав до воєнної служби всіх заможних людей, які мали достатньо землі, а на ній — міцне господарство. Заможні господарі мали змогу придбати все необхідне спорядження та озброєння, щоб прийти на заклик князя готовими до воєнних дій.

У Литовсько-Руському князівстві дрібну шляхту становили **земські бояри**, які мали менші права, ніж у Руській державі, і володіли землею лише за умови виконання воєнної служби.

В іншому разі великий князь міг відібрати землю та передати її іншим. Бояр залучали також до будівництва замків і мостів. Вони мушили давати підводи й платити данину на користь війська.

До кінця XV ст. процес формування шляхетського стану в цілому завершився.

II група. Хто такий Костянтин Острозький і чим він прославився? Яку роль він відіграв в історії?

Невідомий художник.
Костянтин
Острозький. XVII ст.

Князь *Костянтин Іванович Острозький* (бл. 1460–1530) став відомим завдяки мужності, яку проявив у воєнних діях проти Московського князівства в 1492–1494 рр. У наступні роки був призначений намісником замків у Вінниці й Брацлаві та займався обороною руських земель від нападів татар. У 1497 р. завдяки виявленим військовим здібностям був призначений Великим гетьманом (головнокомандувачем) збройних сил Литовсько-Руської держави.

Під час війни з Московією в 1500 р. після невдало проведеної битви потрапив у полон, з якого втік у 1507 р. й знову очолив військо. Блискучим воєнним успіхом князя стала перемога його 35-тисячної армії над удвічі більшим московським військом під *Оршею* (нині місто в Білорусі) у вересні 1514 р. та перемоги над татарами під Вишневцем у 1512 р. й Ольшаницею 1527 р. Полководець провів 33 великих битви, програвши лише у двох.

Помер у серпні 1530 р. Похований в Успенському соборі Києво-Печерської лаври.

За QR-кодом і посиланням <https://bit.ly/44XZpDm> ознайомтеся з матеріалом про битву під Оршею.

Український просвітник і поет **Пантелеймон Куліш** писав про заслуги Костянтина Острозького перед Україною: *«Національна стійкість його значила багато для нашої Русі, уже захитаної у своїй національності. Він залишив по собі найкращу пам'ять серед польських і українських рицарів. Був найхоробрішим між своїми воїнами та найсправедливішим у поділі військової здобичі. З полоненими поводився по-християнському. Дозволяв приходити до себе найменшому прохачеві. Нагороджував за заслуги своїх соратників так щедро, як ніхто».*

III група. Як «Литовський статут» 1529 р. регулював суспільні відносини в Русько-Литовській державі? Що ви думаєте про важливість положень статуту, що стосуються рівності громадян і прав жінок. Чи вважаєте ви ці ідеї актуальними та важливими нині?

Права шляхти, князів і панів як провідного стану суспільства затвердив **«Литовський статут» 1529 р.** Цей збірник законів базувався насамперед на «Руській правді». За основу «Литовського статуту» було взято також звичаєве руське та литовське право, закони багатьох європейських країн.

Документ відповідав найкращим зразкам європейського права. Він проголошував рівність громадян незалежно від соціального стану та походження. За жінками визнавалися матеріальні права на посаг, на окреме від чоловіка майно. Документ затвердив принцип рівного права для чоловіків і жінок у карних і цивільних справах.

Михалон Литвин відомий литовський дипломат першої половини XVI ст. писав: *«Татарські та московські жінки не мають чоловічих прав, а наші властвують над багатьма чоловіками: одні управляють волостями, містами, помістями, другі — отримують прибуток, треті — спадок».*

«Литовський статут» проголошував також віротерпимість, відповідальність суддів перед законом, заборону ув'язнення і покарання без рішення суду, заборону перетворювати віль-

них людей на рабів та ін. Водночас визнавав право шляхти на закріпачення селян.

Українська православна шляхта вважалася рівноправною з польською чи литовською католицькою. Проте в реальному житті не отримувала вищих посад, зазнавала релігійних переслідувань.

IV група. Якими були особливості державного устрою Великого князівства Литовського та Руського? Що було спільне, а що — відмінне з іншими державами? Наведіть приклади. Який державний орган нагадує пани-рада?

Носієм суверенної влади в державі був великий князь із роду Гедиміновичів. Владу отримував не обов'язково старший син, а той із синів, кого батько вважав найбільш здатним до державних справ або його улюбленець.

Великий князь керував усіма справами внутрішньої і міжнародної політики. Він регулював відносини та залагоджував суперечки між залежними князями, призначав намісників, керував спільними збройними силами, головував у князівському суді при розгляді спорів про землю, шляхетство, майно, спадок, грабунки й образи, представляв державу перед іншими монархами тощо. Великий князь був і найбільшим землевласником.

Для виконання військових, фінансових, управлінських і міжнародних справ князь призначав урядовців.

Підскарбій земський слідкував за наповненням державної скарбниці, контролював збирання податків і зборів, наглядав за карбуванням грошей, виплатами війську.

Великий гетьман — вищий військовий керівник.

Канцлер — очільник державної канцелярії і хранитель великої державної печатки, також вів переговори з іноземними державами. Входив і до княжої ради.

У прийнятті ухвал щодо вагомих суспільних питань князь опирався на дорадників — княжу раду, що існувала зі старих часів і не мала ніяких повноважень. До кінця XV ст. цей дорадчий орган, перетворився на державний орган під назвою «*пани-рада*». Відтоді великий князь мусив ділити владу із цим органом. Відповідно до закону 1492 р., великий князь без ради не міг змінити чи скасувати її ухвалення щодо внутрішньої політики, одноосібно призначати урядовців чи відбирати уряди та карати когось без згоди членів пани-ради. Вони разом із князем вели дипломатичні перемовини. Без відома ради князь не міг витрачати державні кошти або вивозити їх за кордон.

Нарешті, привілей 1509 р. встановив вимогу, за якою всі закони мали видавати лише після обміркування їх членами пани-ради.

Отже, пани-рада обмежила владу великого князя на користь аристократії. Водночас у князівстві з'явився ще один державний орган, який представляв інтереси основної частини шляхти — середньої і дрібної — *литовсько-руський сейм*. Спочатку військово-службовий стан збирався на з'їзди дуже рідко та лише для вирішення найбільш вагомих справ, наприклад укладення унії в 1413 р. чи вибору Казимира Ягайловича в 1446 р. У другій половині XV ст. сейми скликали дедалі частіше. Проте на них збиралися шляхтичі, яких по-іменно особисто запрошували пани-рада. Зрозуміло, що такий сейм не міг приймати рішення, що суперечили б її намірам.

Лише в 1507 р. зібрався перший справжній сейм, на який прибули представники, обрані місцевими зборами шляхти, а не запрошені аристократією. Із цього часу сейм став набирати сили, а значення і вплив членів пани-ради відповідно зменшувалися. Спочатку сейм шляхти Литовсько-Руської держави обмежувався вирішенням питань внутрішнього

життя та обрання князя. Згодом першочерговими стали питання організації оборони від зовнішніх супротивників.

V група. Як Польща організовувала владу на приєднаних українських землях: Галичині та Західному Поділлі? Охарактеризуйте адміністративно-територіальний устрій в руських землях після приєднання до Польщі. Порівняйте їхнє становище в Польщі та Великому князівстві Литовському. Що було спільне, а що — відмінне?

У Польщі шляхетський стан уже від середини XV ст. посідав провідне становище в державі. Збираючись на сейми, шляхта перетворила їх на орган законодавчої влади, який щоразу більше обмежував владу короля. Але широкими шляхетськими правами фактично користувалися лише магнати, що підпорядковували дрібну шляхту.

На відміну від Великого князівства Литовського, Польща в приєднаних українських землях запроваджувала власний адміністративно-територіальний устрій та судочинство. У 1434 р. на землях Руського королівства було створено Руське воєводство із центром у Львові. Того ж року на західних землях Поділля було засноване Подільське воєводство із центром у Кам'янці-Подільському. Згодом до його складу ввійшли міста Меджибіж і Хмільник.

Адміністрацію воєводства очолював *воєвода*. Він призначався королем пожиттєво. Воєвода займався питаннями управління, цивільними та поземельними справами судівництва й господарським життям. Першим помічником воєводи був *каштелян*, який відав питаннями військовими, насамперед зібранням шляхетського ополчення.

Королівську адміністрацію у воєводстві представляв *городський староста*. Він управляв королівськими землями, вів судочинство в карних справах і виконував поліцейні обов'язки.

❖ Перевіряємо засвоєне на уроці ❖

Продовжте речення: «На цьому практичному занятті я дізнався/дізналася про..., навчився/навчилася..., зрозумів/зрозуміла...».

§ 28. Становище селян і ремісників і господарське життя Литовсько-Руської держави

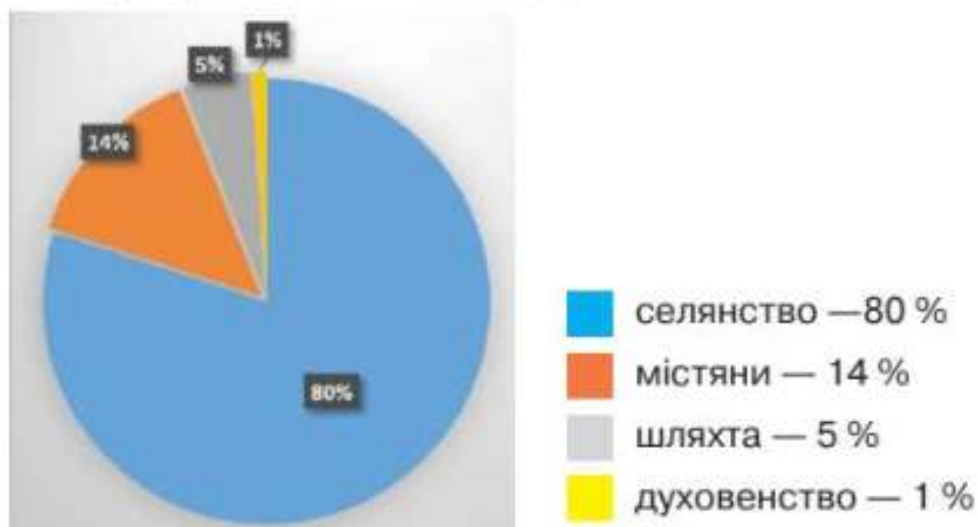
1. Яким було становище селян у XIV–XV ст.?

З яких груп складалося селянство? Які були особливості кожної з них: виробнича діяльність, статус у суспільстві, повинності, оброк.

У XIV–XV ст. в українських землях відбулися зміни в соціальній структурі населення.

Соціальна структура суспільства в українських землях

Основою господарського життя населення українських земель у XIV–XV ст. залишалося сільське господарство: хліборобство, скотарство, рибальство та присадибне бджільництво. Найчисленнішою верствою населення були селяни, які становили приблизно 80 % населення.

Селянство було неоднорідним і складалося з кількох груп. Вільні селяни ділилися на три групи: 1) люди тяглі або робітні, 2) данники, 3) слуги путні.

Тяглі селяни становили більшу частину сільської людності. Вони жили й господарювали на панській землі. За право користування землею сплачували оброк натуральними продуктами свого господарства. Поступово пани дедалі частіше вимагали від них сплачувати оброк грошима. Селяни виконували різні повинності. Найважчою серед них був обробіток панських

Український селянин. XVI ст. Волинська селянка. XVI ст.
Художня реконструкція С. Шаменкова. 2014 р.

орних земель — **панщина**. Водночас тяглі селяни виконували й державні повинності: працювали на спорудженні замків, мостів, гребель, прокладанні й ремонті шляхів тощо.

До **данників** належали селяни, що сплачували **оброк** продуктами свого виробництва. Це були рудники, гутники, ковалі, дігтярі, млинарі, свинухи, конюхи, псарі, сокольники та ін. До цієї групи належали й ті селяни, що займалися лісовими промислами: риболови, бобрівники, бортники, ловці та ін., платили данину частиною своєї здобичі.

Панщина — примусове й безплатне виконання підданими певного обсягу робіт у господарстві власника.

Оброк — натуральний податок, данина продуктами традиційного натурального господарства (зерно, худоба, птиця, сало, мед та ін.), що стягувався феодалом із селян.

Слуги путні — селяни, що виконували допоміжні військово-службові обов'язки. Найбільше їх проживало на південному прикордонні Сіверщини, Київщини та Брацлавщини. У їхні обов'язки входило «*кіньми на війну ходити*», щоб забезпечувати прикордонну сторожу, замки, військо під час походів ремісничими виробами та здійснювати їхній ремонт. До цієї групи належали сільські ремісники: ковалі, стельмахи, колісники, колодії, шорники, бондарі, селітровари та ін.

2. Як змінилися суспільні відносини в господарюванні?

Які зміни відбулися в сільському господарстві в українських землях в XV–XVI ст.? Чим вони були зумовлені та як вплинули на суспільні відносини?

У XV–XVI ст. сільське господарство України зазнало ґрунтовних змін. У попередні часи все необхідне для життя селяни виробляли у власних господарствах, купували лише сіль і залізо. Таке господарство називається *натуральним*. На Волині й Поліссі, у місцевостях, віддалених від торговельних шляхів, селяни продовжували традиційне господарювання та сплачували традиційні данини шкірками бобрів, куниць, лисиць, воском і медом, прядивом, тканинами та ін.

Шляхтянка та заможна селянка. XVI ст. Волинь. Художня реконструкція С. Шаменкова. 2014 р.

А в місцевостях, наближених до торговельних шляхів, сільське господарство набувало товарно-грошового характеру. Господарі виготовляли більше продукції для продажу, заради отримання прибутку. Так, на Поділлі швидко розвивалося скотарство. І в панських, і в селянських господарствах вирощували волів, яких у XV ст. потребувала Центральна та Західна Європа. У степах вирощували також коней та овець. Вівчарством займалися і в Карпатах.

У другій половині XV ст. з України на Захід (Голландія, Франція та Англія) розпочали продаж збіжжя. Щоб отримувати більший прибуток, шляхта розширювала свої господарства, насамперед посівні площі під овес, жито, ячмінь і пшеницю. Такі великі господарства, де продукцію вирощували для продажу на ринку, отримали назву *фільварки*.

Фільварок (від нім. *Vorwerk* — маєток із будівлями, господарство) — багатогалузеве, рільниче або рільничо-скотарське поміщицьке господарство, організоване поміщиком для виробництва продукції на продаж.

Для обробітку землі у фільварках потрібно було дедалі більше робочих рук. Тому шляхтичі примушували селян до відробітку панщини. У XV ст. іноді панщину відробляли до 14 днів на рік. Щоб селяни не могли покинути землевласника, шляхтичі намагалися позбавити їх права переходу на інші землі, до інших власників землі, тобто прагнули закріпачити селян — позбавити їх громадянських прав: право на перехід, право на присуд громади. Першими в кріпацтво потрапили українські селяни — підлеглі Польського королівства. Польський сейм у 1503 р. заборонив селянам переселятися на інші землі без дозволу шляхти.

Унаслідок закріпачення селянство стали поділяти на дві групи: *похожі*, тобто вільні, які зберегли за собою право переходу, і *непохожі* — закріпачені.

Як перехід до товарно-грошових відносин вплинув на сільське господарство?

Перехід до товарно-грошових відносин спонукав господарів до удосконалення знарядь праці й обробітку землі. Скрізь поширювалося трипільля. Завдяки торгівлі із Заходом почали вирощувати квасолю, капусту, капусту кольрабі, петрушку, пастернак, салат. Садівництво розвивалося повільно. У Києві та Львові розводили виноград і робили вино.

Напишіть лист від імені селянина, що живе в районі, де поширене товарно-грошове господарство; до свого родича, який живе в місцевості, де зберігається натуральне господарство. Опишіть своє життя, труднощі та радощі, свої плани на майбутнє.

За QR-кодом і посиланням <https://bit.ly/3u0zwWV> ознайомтеся з особливостями копних судів XV ст. та виконайте запропоноване завдання.

3. Які особливості розвитку ремесел у XIV–XV ст.?

Якою була роль ремесел і цехів у розвитку середньовічних міст? Аргументуйте відповідь.

Міське життя в середньовіччі було пов'язане з розвитком ремесел і торгівлі. За підрахунками фахівців, у середньовіч-

Робота в кравецькому цеху.
Середньовічне зображення

Ковалі. Середньовічне
зображення

них українських містах налічувалося майже 130 основних і допоміжних спеціальностей. Найбільш привілейовану верству серед ремісників становили ювеліри. У цей період вони освоїли виробництво дорогого посуду з родинними гербами знаті, церковних атрибутів та начиння.

Найбільш розгалуженим ремеслом стало зброярство. Тут працювали гармаші, бронники, панцирники, бехтерники, кольчужники, мечники, лучники.

Надзвичайно розвиненими були ремесла з деревооброблення, адже дерево було чи не найголовнішим ремісничим матеріалом. Численні розряди тесель і тесельчиків уміли виготовляти кухлики, діжки, вози, карети, човни й ком'яги вантажопідйомністю від 30 до 70 т.

З розвитком торгівлі з Європою поширювалися й лісові промисли з виробництва дьогтю, смоли, поташу, дощок. Застосовували й напівзогнилу деревину. Селітровари добували з неї селітру, обов'язковий компонент пороху. У Прикарпатті розвивалося солеваріння, у Волині та Поліссі видобували руду (рудництво), плавили метал (будництво), виробляли скло (гутництво).

Чоботар. Середньовічний
малюнок

Герб середньовічного
цеху ковалів

Відігравали значну роль і ремесла, пов'язані з виготовленням полотна, одягу, взуття, побутових речей і продуктів харчування.

Ремісники об'єднувалися в ремісничі цехи, які мали печатку, корогву/прапор, емблему/знак, цехову скриньку тощо. Як і на Заході, цехи становили вагомий виробничий одиницю міського господарства. Водночас цех був і військовою одиницею міської самооборони, якому для захисту виділяли части-

ну міської стіни. Цехи часто мали й свої церкви чи каплиці.

Цехи поділялися на підрозділи: учні, підмайстри, майстри й старші майстри. Очолювали цехи цехмістри. На найнижчій сходинці перебували учні. Вони мали постійно проживати в будинку чи майстерні свого майстра та виконувати його накази. Навчання учня тривало від одного року до чотирьох–семи й більше у годинниківів, ювелірів, зброярів. Потім вони ставали підмайстрами й ще кілька років шліфували свою майстерність. Лише після цього підмайстру дозволяли виготовити виріб. Якщо він відповідав якості, підмайстра переводили в підрозділ майстрів. Новобранець мав внести до цехової каси чималу суму та влаштувати для колег бенкет.

4. Як магдебурзьке право впливало на розвиток міст в Україні?

Яку роль відігравали міста в українських землях у XV — на початку XVI ст.? На які прошарки поділялося міське населення?

Незважаючи на зміни в політичній ситуації, міста залишалися центрами ремесел, промислів і торгівлі. Помітні зрушення в розвитку міст відбулися лише наприкінці XV — на початку XVI ст. у зв'язку з розвитком товарно-грошових відносин.

На території Литовсько-Руської держави існувало майже 150 міст і містечок, у Руському та Белзькому воєводствах — 90, на Буковині — майже 50. До великих міст належали:

Львів — 10 тис. мешканців, Київ — понад 6 тис., Кам'янець-Подільський, Кременець, Брацлав — у кожному понад 4 тис. осіб.

Міські громади були неоднорідними. Верхівку громади утворювали заможні купці й цехові майстри. Середній прошарок становили середні та дрібні крамарі, підмайстри, інші заможні містяни. Представники цих двох нечисельних прошарків відігравали провідну роль у міському управлінні, судівництві, громадському житті.

На нижчому щаблі перебували міські низи — учні ремісників, ремісники-партачі, наймити, сторожі, чорнороби, гультяї, жебраки.

Ремеслами й торгівлею в містах займалися від 8 до 30 %, решта — сільськогосподарською працею. Проте, на відміну від поміщицьких сіл, селяни в самоврядних містах ставали вільними. Тому вони намагалися піти чи втекти від свого кріпосника до міста.

Чим відрізнялося життя в містах, які мали магдебурзьке право?

Усі міські громади прагнули здобути *магдебурзьке право*, тобто право на самоврядування. В Україні воно з'явилося ще наприкінці XIII ст. У такий спосіб руські королі заохочували іноземних колоністів до поселення в українських містах.

Магдебурзьке право — система норм феодального права, за якими міста звільняли від управління та суду феодалів і регулювали питання їхнього самоврядування.

На такі міста не поширювалася влада ні державних урядовців, ні місцевих магнатів. Містяни утворювали свою громаду. Для управління міськими справами обирали *магістрат* — виборний орган міського самоврядування. Магістрат збирався на засідання в *ратуші*. Зазвичай ратушу будували в центрі міста. Магістрат поділявся на дві колегії: *раду* та *лаву*. Рада складалася з радників, очолюваних бургомістром. Вона завідувала міськими прибутками й витратами, а також розглядала цивільні судові справи. Міський суд розглядав кримінальні справи. Він складався з лавників, очолених війтом. Війта й лавників обирали довічно.

Система самоврядування в українських містах із магдебурзьким правом

К. Русецький. Війт

Усі містяни, відповідно до свого рухомого та нерухомого майна (будинків, землі, товарів, грошей та ін.), виплачували податок. Його витрачали на потреби міста. Містяни виконували також повинності: військову, з ремонту укріплень, шляхів.

Запровадження самоврядування мало поліпшило економічне становище містян. Шляхта приймала закони, вигідні для себе, що іноді шкодили розвитку міст. Наприклад, сейм у 1496 р. заборонив містянам купувати

землю, через що міські підприємці не могли продавати дешево сільськогосподарську сировину. Водночас шляхтичі отримали право на безмитну торгівлю збіжжям та іншими продуктами сільського господарства. Отже, міський купець не міг витримати конкуренції з підприємливим шляхтичем. На міста накладали великі податки, тому багато з них поступово занепадали.

Поряд із самоврядними містами існувало й багато міст, що належали магнатам, і не мали права на самоврядування.

5. Як розвивалася торгівля в українських землях у XIV–XV ст.?

Визначте, що нового з'явилося в розвитку торгівлі в українських землях у XIV–XV ст.? Як торгівля впливала на розвиток міст?

Розширення виробництва сприяло розвитку внутрішньої і зовнішньої торгівлі. Щоденну міську торгівлю проводили в постійних лавках, на прилавках, у торгових рядах. Пересувною торгівлею займалися мандрівні крамарі. Вони привозили до населених пунктів широкий асортимент товарів.

Щотижня в містах і містечках України влаштовували торги, торжки та базари. Вони мали місцевий характер, на них з'їжджалися мешканці навколишніх сіл. У великих містах влаштовували щорічні ярмарки, на які привозили товари купці. Окремі міста отримували право влаштовувати по два й по три ярмарки на рік. На ярмарках можна було продати чи придбати різні товари. Ярмарки слугували для гуртової торгівлі.

Ринок у середньовічному місті. Середньовічний малюнок

Українське господарство дедалі більше долучалося до міжнародної торгівлі. Із середини XV ст., коли Польща здобула вихід до Балтійського моря, Гданський, Крелевецький і Ризький порти відкрили широкий доступ українським купцям і товарам до західних ринків.

Основними посередниками в здійсненні левантійської (східної) торгівлі були Львів, Луцьк, Кам'янець-Подільський. Через ці міста на схід надходили товари з Польщі, Німеччини, Чехії, Фландрії та інших західних країн. Не втратив свого значення в міжнародній торгівлі й Київ.

Мандрівник розповідав про Київ 1550 р.: *«Київ наповнений чужоземними товарами, бо немає відомішого, коротшого й надійнішого шляху, ніж ця стародавня і загальновідома в усіх своїх звивинах дорога, що веде із чорноморського порту, тобто з міста Кафи через Таврійські ворота до Таванської переправи на Борисфені, а звідти через степи до Києва; по ній з Азії, Персії, Індії, Аравії, Сирії везуть на північ у Москву, Псков, Новгород, Швецію і Данію дорогоцінне каміння, шовк і золоте тканина, ладан, фіміам, перець та інші ароматичні пахощі. Чужоземні купці, які часто мандрують цією дорогою, збираються у валки по тисячі чоловік, звані караванами».*

Перевіряємо засвоєне на уроці

Знаємо. 1. На які групи поділялися селяни в українських землях у XIV — на початку XVI ст.? 2. На які прошарки поділялося міське населення? 3. Які види ремесел були найбільш поширеними в українських землях у XIV—XV ст.? **Розуміємо.** 4. Поясніть поняття: «оброк», «фільварок», «закріпачення», «магдебурзьке право». 5. Як поява фільварків позначилася на становищі селян? 6. Чому міщани прагнули отримати магдебурзьке право для свого міста? 7. Поясніть, як магдебурзьке право сприяло розвитку торгівлі та ремесел у містах. **Уміємо.** 8. Порівняйте натуральне та товарно-грошове господарство. Визначте основні відмінності між ними. 9. Як ви вважаєте, чому міжнародна торгівля мала важливе значення для України в середньовіччі? 10. Оберіть один із середньовічних ремісничих цехів. Створіть його герб. Поясніть, що на ньому зображено й що він

символізує. **Висловлюємо своє ставлення.** 11. Як ви ставитеся до процесу закріпачення селян, що відбувався в Україні в XV–XVI ст.? Чи вважаєте ви це справедливим та обґрунтованим? Чи могли бути інші способи розвитку сільського господарства без закріпачення? 12. Яке ваше ставлення до політики шляхти, яка обмежувала права містян і перешкоджала розвитку міст? 13. Оцініть роль ремісничих цехів у міському господарстві та самообороні. Чи вважаєте ви їх корисними й необхідними? **Досліджуємо.** 14. У середньовіччі говорили, що міське життя робить людину вільною. А що робить вільною сучасну людину? 15. Які сучасні форми пересувної торгівлі та ярмарків ви знаєте? Як вони відрізняються від середньовічних?

§ 29. Культура українських земель середини XIV — на початку XVI ст.

1. У яких умовах розвивалася культура в українських землях у другій половині XIV–XV ст.?

Які чинники впливали на розвиток культури в українських землях у середині XIV — на початку XVI ст.? Які з них гальмували розвиток культури й освіти, а які сприяли йому?

На розвиток культури впливали насамперед політичні умови. Тодішні українські землі перебували в складі кількох держав Великого князівства Литовського та Руського, Польського королівства, Молдовського й Московського князівств. За винятком Литовсько-Руської держави, політичні еліти інших країн нехтували культурними потребами українства, що призводило до уповільнення розвитку культури українців.

Поширення католицизму в західних землях дедалі більше перешкоджало розвитку православних культурних традицій. Спустошливі напади татар, що почастишали в останній чверті XV ст., завдавали непоправної шкоди матеріальній культурі, призводили до винищення української людності.

Відсутність власної держави, яка була б створена на власній культурній основі, призводила до того, що вищі верстви українства, заради збереження свого високого становища,

Лекція в Болонському
університеті.
Середина XIV ст.

дедалі більше переймали зразки чужої культури та відмовлялися від своєї власної. Носіями української традиційної культури залишалися насамперед середні та нижчі стани й верстви.

У Європі того часу відбувалися значні світоглядні зрушення. Західні філософи та митці у своїх працях і мистецтві відображали людину з її природними правами на свободу, гідне життя і щастя. Поступово формувалася новий світогляд — гуманізм¹. Українські студенти, які в пошуках якісної освіти виїжджали до Польщі, Чехії, Німеччини й Італії, завершивши навчання на Заході, поширювали ідеї гуманізму в Україні.

Розвиткові культури, особливо в західноукраїнських містах, сприяв культурний обмін у містах між українцями, поляками, німцями, вірменами, євреями та ін.

2. Як і коли з'явилося книгодрукування в українських землях?

Хто був першим українським друкарем?

Надзвичайно вагомим чинником у розвитку культури стала поява книгодрукування. Рукописні книги були надто дорогими, доступні лише політичній та церковній еліті. Проте з винайденням друкарського верстата книги стали набагато

¹ Гуманізм — людяність, людяний, людина.

дешевшими, а отже, доступнішими для освічених верств населення.

Перша друкована книга в Європі — *Біблія* — побачила світ у 1450 р. у м. Майнці в друкарні Й. Гутенберга. У середині XV ст. зародилося й українське друкарство. Першим українським друкарем був заможний львівський містянин *Степан Дропан*. Його друкарський верстат робив відтиски сторінок, що вирізалися на суцільній дощечці.

За повідомленням монахів львівського Онуфріївського монастиря, С. Дропан 1460 р. подарував свою друкарню монастирю. Друкарня видала книгу «Писання Святого Івана Золотоуста».

3. Які були особливості розвитку освіти на українських землях у другій половині XIV–XV ст.?

Як розвивалася освіта в українських землях у XIV–XV ст. Які школи й де були відкриті, які предмети в них викладали? Де здобували вищу освіту українці в цей період?

Протягом другої половини XIV — на початку XV ст. в українських землях зростала потреба в початкових школах. Їх відкривали при церквах і монастирях. Починаючи ще з XI ст. дітей у таких школах навчали дяки. Тут діти здобували початкову освіту. Їх учили читати, писати, рахувати, співати в церковному хорі церковних пісень.

У містах Львові, Перемишлі, Красноставі та Києві при католицьких кафедральних костьолах, що мали єпископські кафедри, відкривали кафедральні (латинські) школи. Це були школи нового зразка, які створювали за зразком західноєвропейських середніх шкіл. У них вивчали латинську мову, обов'язково з граматикою, риторику, або красномовство, — уміння добре висловлювати думки, писати виступи, промови. На заняттях із діалектики учнів навчали вести дискусію зі співрозмовниками, які мали іншу точку зору. Обов'язковими предметами були також арифметика, геометрія, музика, астрономія. Учні ознайомлювали з католицькими церковними обрядами, давали основи богословських знань.

Заклади вищої освіти в українських землях того часу були відсутні. Тому охочі до здобуття вищої освіти їхали за кор-

дон. Найближчими університетами були Празький та Краківський. Відомо, що протягом XV ст. в Краківському університеті навчалося 200 студентів із Галичини та Західного Поділля. За традицією, студенти з однієї чи сусідніх країн об'єднувалися в земляцтва, які називали «нації». Так, студенти з українських і білоруських земель у Краківському та Празькому університетах утворювали «руську націю». Для проживання «націям» надавали окремі гуртожитки.

Найкращі українські студенти досягали міжнародного визнання. Прикладом самовідданого служіння науці та заслуженого визнання в італійському та польському суспільствах є **Юрій Котермак (Дрогобич)**.

Юрій Котермак (бл. 1450–1494) народився в родині ремісника-солевара. Деякий час навчався у Львові, потім у Краківському Ягеллонському університеті. У 1473 р. здобув вчене звання магістра. Продовжив навчання в Болонському університеті, де став доктором наук. Пізніше викладав у Краківському університеті, став ректором цього університету. Ю. Котермак — перший український автор. Його книжка «Прогностик» була опублікована в Європі 1483 р. Серед його учнів був славетний польський астроном Миколай Коперник.

• Чи вважаєте ви Юрія Котермака успішною особистістю? Чому?

Пам'ятник
Ю. Дрогобичу
(Котермаку).
м. Дрогобич

4. Яким було релігійне життя в українських землях у другій половині XIV–XV ст.?

Яку політику стосовно православної церкви на українських землях проводили правителі Польщі та Литовсько-Руської держави в другій половині XIV–XV ст.? Що було спільного, а що — відмінного?

У другій половині XIV — першій половині XV ст. литовські князі вели тривалі війни з Московією і були зацікавлені у створенні окремої церковної організації. Тим часом москов-

ський князь не гребував засобами, щоб поставити Київську митрополію під свій контроль. У 1458 р. собор московських єпископів без погодження з Константинополем поставив окремого митрополита у Москві з титулом Київського. У Києві ж залишився власний митрополит, підпорядкований Константинопольському патріарху. За свідченням літопису, «відтоді розділилася митрополія». Відбувся остаточний поділ Київської митрополії на Київську та Московську.

Православна церква в українських землях посідала провідне становище. У внутрішньоцерковному житті вона зберігала самоврядування і була тісно пов'язана з місцевими сільськими та міськими громадами, які здебільшого були одночасно й релігійними. Під опікою церкви перебували школи.

Литовські князі не схвалювали переселення київського митрополита до Московії. Вони не бажали, щоб митрополит, який підтримував московських володарів у політиці наступу на західних сусідів, впливав на вірян Литовсько-Руської держави. Адже руські піддані становили 9/10 від усього числа її мешканців. Тому литовські князі зверталися до константинопольського патріарха щодо заснування окремої Литовсько-Руської митрополії із центром у Новгороді-Литовському (нині м. Новогрудок, Білорусь). У 1355 р. патріарх висвятив Київського та Литовського митрополита Романа, відновивши Литовсько-Руську митрополію.

Підпорядкування Галичини 1349 р. Польському королівству спочатку не позначилося на становищі православної церкви. Проводячи дуже обережну політику щодо Галичини, король Польщі Казимир пообіцяв відновити Галицьку православну митрополію. У 1371 р. константинопольський патріарх висвятив нового галицького митрополита. Водночас король у 1375 р. посприяв створенню галицької католицької митрополії. Своє завдання вона вбачала в окатоличенні руських земель, інкорпорованих Польщею.

5. Які особливості архітектури та живопису України в XIV–XV ст.?

Які архітектурні споруди зводили в XIV–XV ст.? Які були особливості будівництва? Які основні характеристики живопису тієї доби?

Більшість архітектурних пам'яток XIV–XV ст. будували за традиціями давньоруської доби. На заході України в будівництві храмів візантійський стиль поєднувався з окремими проявами західноєвропейського готичного стилю. Важливими пам'ятками цієї доби є вірменський кафедральний собор Успіння Богородиці в м. Львові, церква Різдва Христового в м. Рогатині, Покровська церква в с. Сутківцях на Поділлі й інших містах.

Українські будівельники, зводячи трибанні й п'ятибанні церкви, створили український архітектурний стиль.

На Поділлі храми й монастирі, які будували за містами, відігравали й роль фортець. Щоб захистити парафіян від степовиків, споруди мали товсті стіни, високі та вузькі вікна, які в разі потреби використовували як бійниці.

Постійна загроза збройного нападу із застосуванням артилерії спонукала до зведення потужних оборонних споруд. До нашого часу збереглися фортеці й замки Західної України, муровані з каменю: Мукачівський замок (Закарпаття), Олеський замок (Львівська область), Хотинський замок (Чернівецька об-

Покровська церква.
с. Сутківці (Поділля) 1476 р.

Церква Різдва Богородиці.
м. Рогатин

Вірменський собор Успіння
Богородиці. м. Львів

Церква Святого Юра (фасад).
м. Дрогобич. Межа XV–XVI ст.

Частина Острозького замку —
«Вежа мурована». XVI ст.

Кам'янець-Подільська
фортеця. XIV ст.

ласть), Острозький замок (Рівненська область), замки в Бучачі й Теремовлі (Тернопільська область), фортеця в Білгороді-Дністровському (Одеська область), Покровська церква-фортеця в с. Сутківці (Хмельницька область) та інших містах.

Історичні документи засвідчують, що українці митці на замовлення польських королів династії Ягеллонів зробили монументальні розписи в м. Кракові, Любліні, Вислиці та Сандомирі.

Зі збережених шедеврів живопису того часу є ікона «Юрій Змієборець» із церкви с. Станиля. Ікона дуже лаконічна. На ній немає додаткових сцен, фігур, пейзажів, будівель, подробиць упряжі чи зброї.

Хоча українські іконописці продовжували традиційну іконописну тематику, зображення засвідчують відхід від візантійських традицій. Це яскраво демонструє ікона «Богородиця Одигітрія» із с. Красова

Ікона «Юрій-
змієборець».
XIV ст.

Київський псалтир. Фронтиспис із
зображенням царя Давида. 1397 р.

Интер'єр каплиці
Святої Трійці.
м. Люблін

біля м. Львова. Замість жінки невизначеного віку тут зображена молода матір із красивим обличчям. Замість схематичних облич Богоматері й Ісуса-Дитини ми бачимо обличчя об'ємними, чого досягнуто завдяки м'яким переходам фарб.

Розвивалася також книжкова мініатюра. *Київський псалтир* 1397 р., має 302 мініатюри. Проте жодна з них не підписана. Високохудожні зразки середньовічного малярства містять також Галицьке Євангеліє XIV ст. та «Житіє Бориса і Гліба». Велику кількість мініатюр на історичну тематику, має і *Радзивіллівський літопис* XV ст.

Уявіть себе експертом із середньовічної культури. Розгляньте подані архітектурні пам'ятки та пам'ятки живопису. Визначте особливості кожної з них. Що в них є спільного, а що — відмінного? Висловте власні враження від них.

Перевіряємо засвоєне на уроці

Знаємо. 1. Що таке гуманізм, риторика? 2. Коли розпочалося українське книгодрукування? Хто був першодрукарем? 3. Де здобували вищу освіту українці в другій половині XIV–XV ст.? **Розуміємо.** 4. Які чинники негативно впливали, а які сприяли розвитку української культури середини XIV — на початку XVI ст.? 5. Визначте найважливіші досягнення архітектури й образотворчого мистецтва другої половини XIV–XV ст. **Уміємо.** 6. Опишіть відомі вам пам'ятки архітектурного й образотворчого мистецтва в українських землях у XIV–XV ст. У чому важливість збереження цих пам'яток? 7. За допомогою інтернет-ресурсів і довідкової літератури підготуйте уявну екскурсію (презентацію) одним із середньовічних замків України XIV–XV ст. 8. Створіть історичний портрет Юрія Котермака. **Висловлюємо своє ставлення.** 9. Як ви ставитеся до друкованих книг? Чи можуть їх замінити сучасні гаджети? Які почуття у вас виникають із придбанням нової книжки? 10. У чому, на вашу думку, важливість освіти для розвитку суспільства в минулому й тепер? **Досліджуємо.** 11. Чому великі князі литовські прагнули заснування окремої митрополії, незалежної від Московії? Чим співзвучні погляди сучасних українських політиків і великих князів литовських щодо церковного життя? У чому важливість церковної автономії? **Досліджуємо пам'ятки рідного краю.** 12. Підготуйте цікаву інформацію або презентацію про одну з історичних пам'яток свого краю XI–XVI ст. Це можуть бути замки й палаці, фортеці, храми та монастирі, вулиці й площі тощо. Яку роль відіграє ця пам'ятка в збереженні пам'яті про минуле вашого краю?

УЗАГАЛЬНЕННЯ ЗА РОЗДІЛОМ 5

РУСЬКІ ЗЕМЛІ В СКЛАДІ СУСІДНІХ ДЕРЖАВ у СЕРЕДНІЙ XIV — НА ПОЧАТКУ XVI ст. КРИМСЬКЕ ХАНСТВО

Варіанти завдань (на вибір)

1. Створіть/підготуйте короткі новини-повідомлення для телепередачі на історичну тематику на одну з поданих тем: «Битва на річці Сині Води»; «Грюнвальдська битва»; «Кревська унія»; «Городельська унія»; «Луцький з'їзд монархів». Зазначте, як ці події позначилися на історичній долі Русі.
2. Створіть кластери, ребуси, чайнворди або кросворд, які розкривають значення понять «еліта», «магдебурзьке право», «магнат», «персональна унія», «самоврядування», «султан», «шляхта», «інкорпорація», «етнос». Обговоріть значення цих понять.
3. Подискутуйте з однокласниками/однокласницями на одну з поданих тем (на вибір).
 - Як відбувалося включення руських земель до складу сусідніх держав (династичне успадкування та/або територіальні здобутки)?
 - Як Кревська та Городельська унії впливали на формування української політичної еліти у Великому князівстві Литовському, Польському королівстві?
 - Які чинники сприяли самозбереженню і формуванню самобутності українських спільнот?
 - Як магдебурзьке право вплинуло на розвиток міст?
 - У чому виявлялися впливи європейської культури на культуру населення українських земель?
4. Напишіть самотійно або в групі та презентуйте в класі сценарій короткометражного пригодницького фільму про одного з історичних діячів: Ольгерда, Вітовта, Свидригайла, Юрія Котермака (Дрогобича) (на вибір).
5. Підготуйте в групах короткі сценки (пригодницькі ситуації), які показують повсякденне життя населення Кримського ханства (знаті й простолюдинів, кочовиків та осілого люду).
6. Уявіть себе «екскурсоводами» або «експертами з культурних питань». Самостійно або в групі створіть «віртуальний тур» (за допомогою презентації) пам'ятками культури в українських землях (середина XIV — початок XVI ст.). Представте свій «віртуальний тур» класу.
7. Перевірте, як ви засвоїли матеріал розділу за допомогою онлайн-тесту. Пройти самооцінювання ви можете за допомогою QR-коду або покликання <https://bit.ly/48Y7z0Y>

ІНТЕГРОВАНЕ УЗАГАЛЬНЕННЯ ЗА КУРСОМ

СПАДЩИНА СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ В ІСТОРІЇ ЛЮДСТВА Й УКРАЇНИ

Епоха Середньовіччя, яку ви вивчали в цьому навчальному році, відіграла величезну роль у розвитку людства. Вона тривала понад тисячу років — від V ст. (падіння Західної Римської імперії) до епохи Великих географічних відкриттів (кінець XV ст.) — протягом яких народи накопичували власний історичний досвід.

Ф. Ліке. Набіг вікінгів.

Давній Київ. Реконструкція

Студенти на лекції.
Середньовічна мініатюра

В епоху Середньовіччя відбулися різноманітні події, які кардинально змінили світ й життя людей: Велике переселення народів, походи вікінгів, виникнення та розпад імперій, заснування і розквіт міст, хрестові походи, Реконкіста, інквізиція, монгольські завоювання, численні війни й повстання, винайдення книгодрукування та багато інших.

Саме в середні віки повністю змінився вигляд Європи: вини-

кла більшість європейських народів і держав, що існують нині. У цю епоху відкриваються університети, бібліотеки, школи різних профілів. До наших днів дійшло чимало середньовічних видатних творів мистецтва, літератури, архітектури, живопису й скульптури, які вражають своєю унікальністю.

Мечеть «Купол Скелі»
в Єрусалимі. VII ст.

Надзвичайно важливу роль у середні віки відігравали релігія та церква. У Європі панівною релігією стало християнство, у якому в 1054 р. стався розкол на католицизм і православ'я. У середні віки виник іслам, який із часом перетворився на світову релігію. На Сході були поширені індуїзм, буддизм, синтоїзм, даосизм і конфуціанство.

Історія України є складовою всесвітньої історії, насамперед європейської. Через унікальне географічне положення історія українських земель ніколи не розвивалась ізольовано. З курсу історії України ви дізналися про історію Русі, Волинсько-Галицької держави, Кримського ханства й особливості розвитку українських земель у складі Великого князівства Литовського.

Софійський собор у Києві

Русь, Волинсько-Галицька держава, Велике князівство Литовське та Кримське ханство відіграли важливу роль у становленні української державності. Вони були могутніми державами свого часу й помітно впливали на хід європейської історії доби Середньовіччя.

Русь була однією з найбільших і найпотужніших держав середньовічної Європи, яка в X–XIII ст. займала значну частину Східної Європи. Прийняття християнства в 988 р. сприяло її інтеграції в європейську цивілізацію. Монгольська на-

вала уповільнила, але не перервала державотворчі процеси в українських землях.

Новим політичним центром Русі стала Волинсько-Галицька держава, яка продовжила державницькі та культурні традиції Русі. Вхідження українських земель до Великого князівства Литовського та Польщі сприяло їхнім культурним та економічним взаємозв'язкам з європейськими народами. Вагомим чинником розвитку Східної Європи в XV ст. стало Кримське ханство. Отже, українські землі протягом усього Середньовіччя були невід'ємною складовою загальноєвропейської цивілізації.

Замок Любарта

У часи становлення середньовічної Європи Русь виконала роль щита, який захистив європейські народи від орд кочівників. Активно контактуючи з європейськими династіями, київські князі сприяли утвердженню в Європі (і використанню аж до початку XX ст.) такого чинника міжнародної стабільності, як шлюбна дипломатія. Руські князівни несли в Європу ідеал освіченої, незалежної економічно, діяльної у суспільних і політичних справах жінки.

Держави та народи світу в епоху Середньовіччя мали різну історичну долю. Між сусідніми народами відбувалася тісна взаємодія — між ними здійснювалася торгівля, укладалися різноманітні угоди. Утім, відносини між народами не завжди були мирними — іноді відбувалися криваві збройні конфлікти та війни, унаслідок яких гинуло багато людей, зазнавали руйнувань міста й села, знищували історичні пам'ятки.

Одним з уроків історії епохи Середньовіччя є те, що основним інструментом розпалювання воєн є ненависть, нетер-

Штурм Константинополя.
Мініатюра. 1470–1479 рр.

пимість до інших народів, їхніх звичаїв і вірувань, а також прагнення до збагачення за рахунок завоювань. Історія вчить нас, що у відносинах між народами важливо дотримуватися взаємоповаги, а будь-які суперечності варто розв'язувати шляхом перемовин.

Безперечно, на сторінках підручника висвітлено тільки невелику частину тогочасних подій. Поглибити свої знання ви зможете самостійно, вивчаючи історичні джерела, наукові праці, художні твори тощо.

Пропонуємо вам узагальнити отримані в процесі вивчення курсу знання, перевірити набуті вміння та навички.

**Орієнтовні запитання і завдання
для інтегрованого узагальнення до курсу
(на вибір)**

Тема для узагальнення	Запитання і завдання для узагальнення
Епоха Середньовіччя тривала понад тисячу років, протягом яких народи накопичували власний історичний досвід.	<ol style="list-style-type: none"> 1. Укажіть хронологічні межі історії Середніх віків. 2. Які події історики беруть за початок і кінець історії Середніх віків? 3. На які періоди історики поділяють Середньовіччя? Назвіть їхні хронологічні межі. Чим характеризується кожний із цих періодів? 4. Висловіть судження: «Які події епохи Середньовіччя, на ваш погляд, справили на історію Європи, зокрема й України, величезний вплив?». Обґрунтуйте свою думку.

<p>Історія України в середні віки є складовою всесвітньої історії. У цей період на території України існували різні держави, такі як Русь, Волинсько-Галицьке князівство, Кримське ханство.</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. У чому виявляються особливості Середньовіччя порівняно з історією Західної Європи? 2. Підготуйте історичне есе: значення середньовічних держав на території України для подальшого розвитку українського суспільства/культури (на вибір). 3. Підготуйте презентації/уявні екскурсії: «Київ і Київська земля XII–XIII ст.»; «Чернігівське та Переяславське князівства XII–XIII ст.»; «Волинсько-Галицьке князівство — “Держава Романовичів” XIII–XIV ст.». 4. Яку роль відігравали Русь та Волинсько-Галицька держава в процесах середньовічної Європи?
<p>Історія людства — це історія багатьох народів і держав. У багатьох європейських державах виникли представницькі органи.</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Пригадайте, які держави виникли в епоху Середніх віків? Покажіть їх на карті або позначте їхні території на контурній карті. Які із цих держав існують і в наш час? Як змінилася їхня територія? 2. Назвіть представницькі органи, що виникли в європейських державах у добу Середньовіччя. Якою була їхня роль у суспільстві? 3. Об’єднайтеся в малі групи. Кожна з груп обирає одну із середньовічних держав. Визначте, яку роль відіграла обрана групою держава в історії Європи чи Азії? Аргументуйте свою відповідь. 4. Поясніть, що таке <i>східна деспотія</i> та які її ознаки. Як Іван III установлював деспотичний устрій у Московії? 5. Порівняйте особливості державного устрою держав Західної Європи, Русі, Московії та Сходу. Ураховуйте такі параметри: форма правління, роль релігії/церкви, становище мешканців держави, права міст, зовнішня політика.

Продовження табл.

<p>Історичні діячі в епоху Середньовіччя відіграли важливу роль у формуванні політичних, релігійних, культурних і наукових аспектів суспільства: правителі, які зміцнювали свої держави або здійснювали великі завоювання, наприклад, Карл Великий, Юстиніан або Володимир Великий; учені, філософи, теологи й митці розвивали науку та мистецтво, наприклад, Тома Аквінський, Данте Аліг'єрі, Кирило й Мефодій. Ян Гус і Жанна д'Арк були лідерами визвольних і релігійних рухів.</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Складіть хронологічну таблицю найвидатніших середньовічних діячів за регіонами/державами. 2. Об'єднайтеся в малі групи. Кожна група готує невеличку презентацію чи розповідь про одного з видатних діячів середньовіччя. Опишіть його/її життєвий шлях, досягнення, вплив на історію та культуру свого часу. 3. Створіть кросворд або ребус на тему «Середньовічні діячі». Придумайте загадки або запитання про різних середньовічних діячів та їхню діяльність (на вибір). 4. Створіть історичний комікс про життя і діяльність певного історичного діяча Середньовіччя (на вибір).
<p>Міста в середні віки були важливими центрами торгівлі, культури, ремесел, освіти й політики. Обов'язковими елементами, завдяки яким населений пункт міг вважатися містом, були оборонні стіни, цитаделі, кафедральний собор, ринкова площа.</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Назвіть найбільші міста Середньовіччя в Європі й Азії. Покажіть їх і позначте на контурній карті. 2. Порівняйте роль та особливості забудови середньовічних міст у Західній Європі, Русі та королівстві Руському.
<p>В епоху Середньовіччя відбувалися численні війни, у результаті яких виникали та гинули могутні держави.</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Які війни Середньовіччя ви пам'ятаєте? Розкажіть про їхні наслідки. 2. Які держави виникали, а які зникали внаслідок цих воєн? Покажіть їхні території на карті. 3. Яку роль відіграли війни в історії народів середньовіччя? 4. Що б ви назвали «уроками» Середньовіччя?

<p>Релігії та духівництво в епоху Середньовіччя відігравали важливу роль у житті суспільства загалом та кожної людини зокрема.</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Чи згодні ви з твердженням, що, прийшовши на зміну язичництву, християнство стало для Європи об'єднавчою силою? Аргументуйте свою відповідь. 2. Як релігія впливала на життя середньовічної людини? 3. Коли та як відбувся поділ християнства на православ'я і католицизм? Які це мало наслідки? 4. Де й коли виник іслам? Які його основні положення? 5. Які релігії та вірування були поширені в Китаї, Японії та Індії? Що між ними було спільного, а що — відмінного?
<p>Культурна спадщина Середньовіччя стала основою для подальшого розвитку світової культури. Високого рівня розвитку набули освіта й наука. Людство донині користується багатьма технічними винаходами Середньовіччя.</p>	<ol style="list-style-type: none"> 1. Назвіть та охарактеризуйте відомі вам наукові відкриття, технічні винаходи й досягнення людства в епоху Середньовіччя. Які з них людство використовує й нині? 2. Обговоріть у класі розвиток освіти доби Середньовіччя. 3. Висловіть судження щодо ролі та значення культурної спадщини Середньовіччя для сьогодення. 4. Охарактеризуйте внесок Русі в загальноєвропейську культурну спадщину. 5. Що можемо називати спадщиною Середньовіччя в історії Європи та світу?

ЗМІСТ

Від авторів	3
-------------------	---

ВСТУП

§ 1. Перетин епох: спадщина стародавніх цивілізацій. Україна в контексті європейського середньовіччя	5
§ 2. Розселення слов'янських племен. Виникнення слов'янських народів.....	11

РОЗДІЛ 1. ВИНИКНЕННЯ РУСИ

§ 3. Літописні слов'янські племена — пращури сучасних українців	17
§ 4. Взаємодія слов'ян і варягів на сході Європи	26
§ 5. Виникнення києворуської державності — Руської землі та держави Русь	35
§ 6. Князювання Ігоря та Ольги	43
§ 7. Князь Святослав та його походи (практичне заняття)	50
Узагальнення за розділом 1	59

РОЗДІЛ 2. РУСЬ НАПРИКІНЦІ X — У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XI СТ.

§ 8. Русь за Володимира Великого	60
§ 9. Прийняття християнства та його роль у житті Русі (практичне заняття)	68
§ 10. Русь за Ярослава Мудрого.....	75
§ 11–12. Суспільний устрій та влада Русі.....	83
§ 13. Господарство й повсякдення Русі.....	93
§ 14. Культура Русі наприкінці X — у першій половині XI ст. (практичне заняття)	101
Узагальнення за розділом 2	111

РОЗДІЛ 3. РУСЬ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XI — У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIII СТ.

§ 15. Руська державність у другій половині XI — першій половині XIII ст.	112
§ 16. Кочові народи степів Русі в X–XIII ст. Візантійські володіння в Криму	120
§ 17. Правління Володимира Мономаха та Мстислава Великого	128
§ 18. Політичне та соціально-економічне життя земель Русі в середині XII — першій половині XIII ст.	135
§ 19. Культура Русі в другій половині XI — першій половині XIII ст.	144
<i>Узагальнення за розділом 3</i>	154

РОЗДІЛ 4. ВОЛИНЬ І ГАЛИЧИНА НАПРИКІНЦІ XII — У СЕРЕДИНІ XIII СТ. ВОЛИНСЬКО-ГАЛИЦЬКЕ КНЯЗІВСТВО («ДЕРЖАВА РОМАНОВИЧІВ») СЕРЕДИНИ XIII–XIV СТ.

§ 20. Становлення Волинсько-Галицького князівства — «держави Романовичів»	155
§ 21. Боротьба Русі з монгольським нашествям	163
§ 22. Розквіт Волинсько-Галицької держави за династії Романовичів	171
§ 23. Культура та релігійне життя Волинсько-Галицької держави	179
<i>Узагальнення за розділом 4</i>	188

РОЗДІЛ 5. РУСЬКІ ЗЕМЛІ В СКЛАДІ СУСІДНІХ ДЕРЖАВ У СЕРЕДИНІ XIV — НА ПОЧАТКУ XVI СТ. КРИМСЬКЕ ХАНСТВО

§ 24. Входження руських земель до складу Великого князівства Литовського, Польського королівства й інших держав.....	189
--	-----

§ 25. Руські землі в складі Великого князівства Литовського й Польського королівства.....	201
§ 26. Боротьба за політичну незалежність Великого князівства Литовського та Руського.....	209
§ 27. Становий та державний устрій на руських землях у XIV–XV ст. (практичне заняття)	217
§ 28. Становище селян і ремісників і господарське життя Литовсько-Руської держави	225
§ 29. Культура українських земель середини XIV — на початку XVI ст.....	235
Узагальнення за розділом 5	243
<i>Інтегроване узагальнення за курсом Спадщина Середньовіччя в історії людства й України</i>	<i>244</i>

Навчальне видання

**СТРУКЕВИЧ Олексій Карпович,
МОРОЗ Петро Володимирович**

Історія України

**Підручник для 7 класу
закладів загальної середньої освіти**

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

**Підручник відповідає Державним санітарним
нормам і правилам «Гігієнічні вимоги
до друкованої продукції для дітей».**

**У підручнику з навчальною метою використано ілюстративні матеріали,
що перебувають у вільному доступі в мережі «Інтернет».**

**Художниця Ю. Ясінська
Редакторка Н. Забаштанська
Художня редакторка О. Андрущенко
Технічна редакторка Л. Ткаченко
Комп'ютерна верстка Г. Нурко
Коректорка І. Барвінок**

Формат 70×100/16.

**Видавництво «Грамота».
01033, м. Київ, вул. Паньківська, 25, оф. 15.
Тел./факс: (044) 253-98-04. Електронна адреса: info@gramota.kiev.ua
www.gramota.kiev.ua**

**Свідоцтво про внесення до Державного реєстру України
суб'єктів видавничої справи ДК № 341 від 21.02.2001 р.**